

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (178) ноябрь-декабрь 2014 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
министерствосу, Жазычуларыны союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгьурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2014

ФАХМУНУ ДАРАЖАСЫ

(Толгъурланы Зейтунну чыгъармачылыгыны юсюнден)

Белгили малкъар жазыучу Толгъурланы Зейтун 1939 жылда Элбрус районда Быллым элде туугъанды. Гитчелей ёксюзлюкню сынагъанды: атасы жалгъан дау бла тутмакъгъа тюшгенди, анасы ауруп ёлгенди. Зейтунну анасыны эгечи ёсдюргенди. Кёчгюнчюлюкде Павлодар областда Назаровка элде жашагъанды. Гитчеликден окъуна Зейтун окъуугъа тартыннганды. 1947 жылда школгъа барады. Жашчыкъны ол итиниуюн (сезимин) орус, немец устазла да эслегендиле. Суратлау ишге фахмусу школ жыллада окъуна ачыкъ болады. Сёз ючюн, 9 классда сурат эм назму жазгъан эришиуде Зейтун биринчи жерге тийишли болады. Зейтун онжыллык школну Джамбулдан узакъ болмагъан Мерке деген элде бошайды. 1957 жылда Туугъан журтуна къайтады эм ол жыл окъуна КъМКЪУ-ну орус-малкъар бёлюмюне окъургъа киреди. 1962 жылда аны жетишимли бошагъандан сора «Коммунизмге жол» деген газетде ишлегенди. Зейтун жазгъан статьялада, фельетонлада жашауда болгъан кемчиликлени юсюнден жютю сёз бла айтылады. Билимин ёсдюрюр муратда аспирантурада окъуйду. 1967 жылда Бакуда «Романы Галины Николаевой» деген кандидат диссертациясын къоруулайды; 1987 жылда уа Москвада «Формирование социалистического реализма как художественно-эстетической системы в литературах народов Северного Кавказа» деген доктор диссертациясын къоруулайды. 1960 жылланы ортасындан башлап, бююнлюкге дери Толгъурланы Зейтун КъМКЪУ-да устазлык ишин

тынгылы бардырады, миллет билимни айнытыуда кыйыны уллуду. 1977-1984 жыллада КъМКъУ-ну орус литератураны кафедрасына, 1999-2009 жыллада уа малкъар тил бла литератураны кафедрасына башчылыкъ этеди. Окъутуу иш бла чекленмей, Зейтун илму ишни да айнытады. Шимал Кавказда адабият илмуну тинтиучюлерини арасында аны аты белгилиди, илму ишлери бийик даражагъа тийишли болгъандыла. Толгъурланы Зейтун бир къауум китапланы авторуду: «Формирование социалистического реализма в балкарской поэзии» (1974), «Заман бла литература» (1977), «Движение балкарской поэзии» (1984), «Лирика Керима Отарова» (1984), «В контексте духовной общности» (1991), «Малкъар прозаны юсюнден» (1994), «Литератураны теориясы» (1997), «Малкъар литература» (2000), «Миллет эс бла миллет литература» (2008). 1978 жылда малкъар тилде, 1981 жылда уа орус тилде жазылгъан «Малкъар литератураны очерклери» деген китапланы хазырларгъа уллу болушлукъ этгенди. 2010 жылда орус тилде басмаланган «Малкъар литератураны очерклери» деген илму къуллукъчуланы къаууму жазгъан китапны баш редакторуду. Зейтунну илму ишлери миллет адабиятны тинтген илмуну мурдорун салгъандыла. Аны башчылыкъы бла кёп алимле кандидат, доктор диссертацияларын жетишимли къоруулагъандыла. Миллет илмугъа салгъан кыйыны ючюн 1999 жылда Толгъурланы Зейтун Къабарты-Малкъар республиканы илмуларыны сыйлы къуллукъчусу деген атха тийишли болгъанды. Бюгюнлюкде Зейтун Гуманитар тинтиуле бардыргъан илму-излем институтну малкъар литература бёлюмюне башчылыкъ этеди. Болсада алимни жашауунда ара жерни суратлау чыгъармачылыкъ алгъанды.

Зейтун суратлау чыгъармала жазып 1960 жылда башлагъанды. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез», «Жашаудан дерс», «Алма терек», «Жол айырылгъан жерде» эм дагъыда бир къауум гитче хапарларында жаш адамны жашаугъа кёз къарамы ачыкъланады. 1966 жылда уа жазыучуну «Айыуташ» деген биринчи китабы басмаланады. Бу гитче повестинде жазыучу онбиржыллыкъ сабийни кёзю бла урушну кюйсюзлюгюн, адам улуну огъурсузлугъун, адамсызлыкъын кёргюзтеди. Таулу жашчыкъ Мустафирни кёз аллында немецлиле аны шуёху Алимни ёлтюредиле. Ол жашауунда биринчи кере аллай ажымлы ишни шагъаты болады. Сабийни кылыгы, жашаугъа къарамы да бирден тюрленедиле. Мустафирни сабий дунясы бир такыйкъаны ичинде мутхуз болады. Сабийни эсинде ол бушуулу иш ауур ыз къояды. Мустафир жашауунда биринчи кере сатхычлыкъгъа, кюйсюзлюкге шагъат болады. Ажымлы жоюлгъан негёрчиги ючюн дерт жетдирирге итинеди, дертчилик сезим аны жаш жюрекчигин толтурады, жигитлик этерге тартындырады. Урушну кюйсюзлюгю туруу Мустафирни мудах этмейди. Аны къурманы Зулийхачыкъ да болады. Элни сабийлери кызчыкыны искилгин этедиле, нек дегенде, аны атасы Аубекир сатхычды, тилчиди. Зулейханы бла атасыны араларында чойрелик повестьде тийишли суратланады. Толгъурланы Зейтун малкъар адабиятта биринчи кере жарыкъ сабий дуняны бла къан урушну бир

бирлерине чюйре суратлагъан жазыучуладан бириди. Уруш заманны кюйсюзлюгюн кёргюзтюуде автор кёп тюрлю белгиле бла уста хайырланады. Аллай белгиледен бири чыгъармада айыуташды. Жазыучу анга жан салады, жашауда, табийгъатда болгъан болумланы ёлюмсюз шагъатыча суратлайды. Айыуташ эллилени, бютюнда малчыланы бек суйген жерлеринден бири болуучу эди. Бу арт заманда уа аны мудах жангызлыкъ хорлагъанды, ол унутулгъанды. «Аны къатына киши да келмейди. Жауундан киши да букъмайды. Сюрюучюле аны салкъынына кирип солумайдыла. Аны тегерегинде алгъыннгы жашау жокъду. Ол кече-кюн да, къара тынгылауну ийип, элчилеге къарайды». Уллу Ата журт уруш ол тынчылыкъны бузады. Адам улуну бла айыуташны араларында байламлыкъ жангъдан тохташады. Аны тийресинде партизанла немецли солдатла бла уруш этедиле, аланы ичлеринде сатхыч Аубекирни ёлтюрעדиле. Не заманда да адамлагъа жандауурлукъ этген айыуташ бюгюнлюкде туугъан жерин сатхан, миллетини душманыны мыртазагъы болгъанлагъа кюйсюзлюгюн жашырмайды. Полицай Аубекир тийишли ажалдан къутулур муратда айыуташдан болушлукъ излегенча, анга жууукълашады. «Тентирей барды да, «Айыуташны» къучакълады. Ол халда бир кесекчик турду. Дагъыда «Айыуташ» аны тюртюп ийгенча, Аубекир, артха тепчиди да, сора, тюз артына ауду». Айыуташ, заманланы ёмюрлю ёкюлюча, кесини оноун этеди: Аубекирча сатхычлагъа кечию жокъ, аллайланы жамауат да, табийгъат да кеслеринден кери тутады.

Табийгъатны этген заранлыгъы ючюн инсаннга кече билмеклиги Зейтунну сабийлеге аталгъан дагъыда «Юч да тюлюкю балачыкъны хапары» деген чыгъармасыны баш фикириди. Табийгъатны, анда жашагъан жаныуарланы да, жамауатдача, баш жорукъларындан бири – азатлыкъды. Аны сыйырыгъа, жашау тынчылыкъны бузаргъа бир инсан да эркин туююлдо. Сабийликден терен ангыламай, аллай бузукълукъ ишни тогъузжыллыкъ Зариф этеди: «жюрегин хыпыяр ёхтемликге хорлатып», нёгерлеринден аперимлик алыр муратда юч да тюлюкю балачыкъны аналарындан айырады. Жашчыкъны сагъышсыз этген ажымлы иши табийгъатны да жарсытады: Тюлюкю балаланы уяларыны къатында ёсген терек да «жашауу ёчюлюп къалгъанча сюеледи, мудах шошайып», «минчакълача тизилип, бир бирге ал бермей жырлаучу чыпчыкъла да энди жырламайдыла». Тюлюкю тешикни тамагъын губу ау жапханды. Юч да тюлюкю балачыкъ жоюлгъандан сора ангылайды жашчыкъ этген бушуулу ишин, табийгъатха керексиз къол узатыргъа, баланы анадан, жылы уясындан айырыргъа кишини да эркинлиги болмагъанын. Толгъурланы Зейтун сабийни сыфатыны, аны оюмларыны юсю бла философия магъана тутхан болумланы ачыкълайды. Бу гитче чыгъармалада жазыучу белгиле бла тынгылы хайырланады, ол а аланы суратлау магъаналарын кючлендиреди.

Жаш жазыучуну суратлау чыгъармачылыкъда ал атламлары тиридиле, нек дегенде ол заманнга кёре миллет адабиятлада ара жерни алгъан марда эстетиканы жорукъларына бойсунмайды, къурагъан чыгъармалары башха жазыучуланы ишлеринден айыр-

малыдыла. Толгурланы Зейтунну жашау сынауу аз эсе да, суратлау чыгармачылыгында жамауатда, тарыхда да аз да тинтилмеген соруулары ачыкларга итинеди. 1972 жылда жазычуну «Эрирей» деген повести басмаланады. Бу чыгарма саулай да малкяр адабиятны айныуунда жангы кезиуюн белгилейди. Толгурланы Зейтун ниет-тематика жаны бла, эстетика кырамы бла суратлау адабиятта жангы сёзюн айтады. Бу чыгарма тау элдеде колхозну кыралыууна жораланады. Повестьни суратлау кычу недеде дегенде, жазычу миллет адабиятны тарыхында колхозла кыралган кезиуню юсюнден, те-редеча, махтау сёз бла айтып кыоймай, ол кезиу туудурган жамауат жашауда кемчиликлени, кырал политиканы айнытыуунда этилген халатланы юсюнден кесамат сёзню кычу бла хапарлайды. Быллай шарт а жазычуну инсан жигитлигин (батырлыгыын) белгилейди. Ары дери социалист жашау «булутсуз», чыйреликсиз суратланган эсе, жазычу ол жорукну бузады, белгиленген кезиуню мутхуз бетлерин ачыкларга итинеди. Быллай мадар а жашау кертиликни толусунлай кёргюзтурге себеplik этеди. «Эрирейде» жаланда эл мюлк кырулуш бла байламалы болумла суратланып кыалмайдыла, аллай болумлада адам улуну кыылыгы, ич дуниясы кыалай тюрленнгени да ачыкланады. Ол себепден кесаматчыла бу чыгармага бийик бага бичгендиле.

Чыгарманы сюжет ёзегин Наипханни озган заманны юсюнден эсгерилери кыраидыла. Бусагат заманны бийиклигинден жыл саны жетген таулу тиширыу кесини кыадарыны, аны бла бирге жамауатда болган тарых болумла бла байламлы адамланы кыадарлары кыалай тюрленнгенлерини, заманны кыйсюзлюго адам улуну жашауунда кыойган ажымлы ызы юсюнден сагышланады. «Эрирейни» баш жигитлерини сыфатлары толу кыралгандыла. Ала бири тюз кыылыклы жигит, башхасы уа терс кыылыклы жигитди деген жорукга бойсунмайдыла. Чыгарманы баш фикери – адам улу не заманда да адамлыгыын сакларга керекди деген оюмду. «Заман заман болганлыкга, адам адамлай кыалырга керекди. Адам кеси терс, тюз атлам этгенин билирге борчлуду. Кеси башынга алай тап кёрюп, сен тал чыбыклай бюголе жашай эсенг, заман анга жууаплы болалмаз», - деп сагышланады Наипхан. Наипханни сыфатына чыйре кыралган сыфатладан бири Сафарды. Эки адамны арасында ниет кюрешни юсю бла жазычу заманны баш чыйрелигин ачыклайды. Сафар эллилени бек жарлыларындан бири эди. Аны кёкбаш эшегинден сора малы да болмаганды. Эллиле кесине да «тартмабоюн», «кёгетсиз, ауанасыз терек кибик», «годуржух» деп, кыагып-согууп селешгендиле. Болсада Сафар кыуллук иели болурга умутун бир да тас этмегенди. Ол колхозну председатели болурга, Шамшюдинни жеринден ётюрюк бла кыыстатырга, жашырын мурат этеди. «Бу жашау жарлыланы эсе, башларында да жарлы болсун», - деген оюмну айтады. Былайда жазычуну жарсытхан бир затды: Сафарчала, кеслерини башларын туталмаганла элге кыалай оноу этерикдиле? Ол себепден заманны ажымлы, тынчлыксыз болганы, адамла арасында бирлик болмаганы («бир бирин тутхан экеу жокь, алагга ышаныу жокь») ачык кёрюнеди. Кырал

бардыргъан политиканы кемчиликлерини, жамаутда тенгсизликни юсюнден кёпле сагъыш этгендиле, алай аны юсюнден ачыкъ айтыргъа уа къолларындан келмегенди. Болсада керти сёзден артха тура билмегенле да болгъандыла. Аллаиланы сыфатларыны, оюмларыны юсю бла жазычу жашау кертиликни кёргюзтюрге итингенди. Сёз ючюн, «Факъырачыны артмагъын сыйыргъанлай этдигиз, сабет бласт кимге эркинлик бергенди?»- деп сюеледи повестьни жигитлеринден бири къарт Окъуп. «Жарлы да жарлылай къалгъанды, бай да жарлы болгъанды», - дейди Таусо, Къырал къуллукъчулагъа керти сёзню айтханланы къара чёпге тюшюрөдиле, колхозгъа къажау баргъан душманларынача къарайдыла. Бир талай заман озгъандан сора Сафар этген терсликлерин ангылайды, болсада эллилери анга харам ишлерин, халкъгъа жетдирген заранын кечалмайдыла. Ол ауругъанда да адамла сансызлай къаладыла. «Терсликлерим бола келгенин да билеме. Абынмагъан ким барды? Мен да абындым. Абынганда, кесим ачып къалмадым, башхаланы да ачытдым», - дейди Сафар. Кёп жерде жангылгъанды Сары улу.. Алай жамаут анга кечмейди. Ол себепден жангызлыкъны бла сансызлыкъны тузагъына тюшеди. «Къыралдан гыржын алгъандан эсе, элден намыс алгъан къыйынды», - деп жууаплайды Наипхан Сафарны тарыгъыуларына. Сафар къылыкъсыз ишлери бла кеси кесин учуз этгенди. Энди ол жангызды, жарлыды: аны киши да сан этмейди. Ол айланады, кеси кесине азап сыната, «эллилерини ариу сёзлерине термилгенлей жашайды», «заман а анга дерт жетдирир ючюн къоймагъанды». Жаланда Наипхан анга жан аурутады. Алай, тиширыуну оюмуна кёре, «адамгъа жазыкъсыныу керекмейди, суймеклик, намыс керекди, тенглик керекди». Жарсыугъа, Сафарны къолундан, акъылындан да келмейди адам улугъа тийишли болгъан багъалы шартланы сакъларгъа. Толгъурланы Зейтун Сафарны бушуулу жигитча кёргюзтеди.

Чыгъармада философия магъаналы соруула салынадыла: къуллукъну бла намысны, адамлыкъны араларында байламлыкъ, аланы къайсы къайсына бойсунады, къуллукъну болгъан адамны намысы боламыды, огъесе намысны жолу башхамыды? Сафарны сагъышларында бу соруула энчи жерни аладыла: «Сафар элге оноу этерге, аны аллында намысы жюрюрюн да суйген адамды, алай ол намысны келир жолун билмей эди... Къуллукъчу эсенг, бирсиле, жанынгда баралмай, буюгъуп, ызынгдан жёбелейдиле, къолларын, алгъа юслерине сюртмей, санга узаталмайдыла. Сафарны насыбымы? Эндиге дери уа нек тутмай эди? Ол насып къайда эди? Сафар биледи, сабет бласт жарлыланы бластыды, алай хар жарлыгъа да къуллукъ берилип къалмайды. Сабет бластха эсли, жютю жашла керекдиле. Жютюлюгю, эси барны – насыбы бар...» Сафар неге да эркинди («семиз кёк ажирге да, жангы фэзтоннга да минерге...»), нек дегенде «энди кезиу аныды». Хар адам да кесича ангылайды намысны, насыпны да магъаналарын. Бирлеге ала къуллукъ бла байламлы эселе, башхалагъа уа намыс да, насып да гитче зат бла келген да, кетген да этедиле. «Уллу да гитчеден болады, бюгюн ол, тамбла башхасы, намыс алай кетеди. Намыс бла намыссызлыкъны

арасы эки къашны арасынлай жууукъду. Сакъ болмасанг... намысы къачан кетип башлагъанын адам билалмайды. Ол а кетеди, къар эригенлей, алай бир кетсе, андан къадар сакъласын, ызына къайтмаз, жаз башында къарылгъач къайтханлай. Намыс башха туююлдо, къанатлы кибикди, аныча, учуп кетеди. Ёнгелеген жерине къайтмайды». Сафар бла тенглешдиргенде, Наипхан адамлыкъ даражагъа сакъды. Тиширыуну ангыламында, «жигитлик адамлыкъдан чыгъады, къоркъакъны адамлыкъгы жокъду...» Наипханны къадары тынч болмагъан эсе да, ол кесин насыплыгъа санайды: «Элими, эллилерими къууанчын кёрдюм, жашаугъа уллу суймеклигим сел болмады, ёмюрде кишиге аман ниет тутмадым».

Жазыучу бек баш суратлау борчларын – заманны чойрелигин ачыкълауну, жашау кертиликни суратлау кертиликге жетишдириуну тамам этер ючюн, хар чыгъарманы мурдоруна адамланы къадарларын, аланы бир бирлерине сезимлерин, тарых болумла бла байламлыкъларын салады.

Толгъурланы Зейтун, энчи эс буруп, тиширыуну ниет сырына суймеклик сезим къалай сингнгенин да тинтеди. Ол, жигитлерин терен сагъышла бла ауурландырып, оюмларын монолог халда берип, аланы ич дунияларын ачады. Суймеклик сезим таулу тиширыуну къадарында экили халда айныгъанын, ол туудургъан чойреликлени да Зейтунну «Эрирей» повестини юлгюсюнде кёребиз. Чыгъарманы жигити таулу къыз Наипхан жюреги неге инжилгенин алгъа ангылаялмайды. «Суймекликми? Аны юсюнден Наипхан бир да сагъыш этмегенди, жюрегинде аллай зат барды деп, бир да эсине келмегенди. Кёлю уа толады. Нек?» – дейди жазыучу. Суймеклик ауруумуду? Алай эсе, аны къаллай шартла бла ачыкъларгъа боллукъду? Хар адамгъа да ала бирча белгиленип бармайдыла. Сёз ючюн, Наипханны суйген жашы Шарау, ол кеси ангылагъаннга кёре, суймеклиги ёсе баргъаны къадар, сабий къылыкъланы кёбюрек этеди. Наипхан а сансызыракъ болургъа кюрешеди. Жаш къатына жууукълашса, «къызны термилгени къолгъа тюшсе, ыспассыз болур»,– деп, бир жанына бурулуп кетеди. Таулу къызны халында табийгъатдан берилген сабырлыкъ бла намысылыкъ энчи белгиленедиле.

Наипханны Шараугъа суймеклигин заманны жели, жангы властыны «къулу» Сары улу Сафар да хорлаялмайдыла. Жаш адамланы жашау ызлары айырыла эселе да, къыз да, башхагъа эрге чыгып, «эр тынчлыгъын сынагъан» эсе да, аллында ёсген къызлары жашауда жерлерин тапхан эселе да, ол кесин насыплыгъа санаялмайды. Нек дегенде, аны насыбын суйгени Шарау – «бласт» сыйыргъан эди. «Адам табийгъат берген кюч, жашлыкъ бла хайырланады, къууана жашайды. Алай табийгъат, бергенича, сыйыргъан да этеди. Кюч, жашлыкъ, субайлыкъ, къонакълача, келедиле да, кетедиле. Сен къаласа. Къаласа, жашил чапыракъларын жел алып кетген жалангач тереклей»,– деп сагъышланады жыл саны жетген, кесин жюрек жангызлыкъгъа хорлатхан Наипхан, озгъан жашауун эсгере. Суймекликни къадары, къалай-алай болса да, тарых болумлагъа бойсунады. Алай, ол керти

сезим эсе, адамны жүрегинден бир заманда да кетмейди. Ол сезим ёмюрлюкдю. Заман бети тюрленнгенликге, суймеклик тюрленмейди.

Толгурланы Зейтунну чыгъармачылыгыны баш шарты - жаз тил бла, белгиле бла эркин хайырланыуду. «Эрирейде» белгилени асламы адамны кылыгыны энчи шартларын ачыкъларгъа себеплик этедиле. Шарауну, Шайтан дорбунда жел тюшюрген «саргълан кълалпагы» – Наипханны бла Шарауну жаралы суймекликлерини белгисиди. «Кълаланы» сыфатыны юсю бла Сафарны кълулукъ даражагъа итиннгени суратланады. «Жербаш юйчюклени кълатында ол нечик бийикди, ол да тауду», - деп келди Сафарны кълуне. Кълулукъчу таш кълала киби болургъа керекди... Адамла айлансынла, аны тегерегине басынып, къларшы тохтаргъа уа...» Былайда жазычу кълаланы кълатылыгы бла кълулукъчуну кълусюзлюгюн тенглешдиреди. Дагъыда повестьде жазычу хайырланган белгиледен бири – жамуатдан айырылган, жангызлыкъ бийлеген «хунадан тенгереген таш» Сафарны сыфатын кълелендиреди.

«Эрирейде» белгиленген суратлау борчла жазычуну «Кълызгыл кырдыкла» деген повестинде да (1974) салынадыла. Бу чыгъарма жазычуну фахмусуну айныуна ишексиз шагъатлыкъ этеди. Толгурланы Зейтун миллет адабиятта биринчилени санында ниет сайлау бла байламлы сорууланы ачыкъларгъа итинеди. Повестьде чойрелик ызла бир кълаумдула: атаны бла баланы араларында келишмеклик, адамны бла жамауатны, адамны бла табийгъатны араларында чойреликле. Жашауда адам улуну адамлыгын, батырлыгын, туугъан жерине кертичилигин сынарча, къладар онг береди. Белгиленген шартла бютюднда кълыйын жашау неда тарых болумлада толу ачыкъланадыла. Аллай сынаулада хар ким да кесича ангълайды эм толтурады инсан борчун. Жыл саны эм жашау сынауу жетген Къласпотну бла аны алты жашындан бири Каракайны араларында ниет чойрелик повестьни сюжет ёзегин кълурайды. Къласпот бек уллу насыпха туугъан жерине керти суймекликни санайды эм ол уллу сезимни жашларыны эслерине сингдирирге кълорешеди. Къласпотну сыфаты терен суратланады. Алты жашны атасыны жашауда умутлары жарыкъ эдиле. Алай аны ачыулу этген бютюднда бек базынган жютюкёз жашы Каракай болду. Къласпот аны «керек заманда журтубузну душманларына атарса» деген мурадта ушкок атаргъа юйретген эди. Атасы Каракайгъа бек ышана эди, нек дегенде, ол «керек заманда кълан да тегер, артха турмаз, кёз да чыгълары». Жарсыугъа, жаш ата сёзге сыйынмай, мараучулукъ жолну сайлайды. Ол ушкок бла туугъан жерини топурагын, терек бутакъларын жаралы этеди, кийиклерин кълурады. Ол себепден Къласпот жашын ушкок усталыкългъа юйретгени ючюн жарсыйды. Каракай а «илишаннга жаны болгъан затланы салыргъа термиледи». Ёхтемлик бла махтанчакълык жашны кълылыгыны баш шартларыдыла. «Тийишлисича ёлну – жашауча, бийикди» деген жорукъ Къласпотха да, аны жигитлеча туугъан жерин душманладан кълоруулауда жоулгъан жашларына баш жорукъ эсе, Каракай башха низамгъа бойсундурады кесини къладарын. «Жерине суймеклигинден эсе Каракай ол жашау-

ну сайлагъан эди. Ким бла, не бла къалды? Барысы да тас болдула, биргесине уа – жаланда налат, къара ауанала». Каракайгъа жамауат да кечмегенди сатхычлыгъын. Андан да уллу ачыу а анга: атасы харам этгенди аны. Аны бла бирге уа жерни налатын, жангызлыкъны азабын сынайды. Каракайны жашауу мутхузду, ажымлыды. Ол къадардан жангызлыкъны, жерни налатыны ауурлугъун сынатма деп тилейди. Жангыз ёсген назы терек бла хапарлашханда, Каракайны ажымлыгъы бютюнда терен ачыкъланады. Ол терекге жууукълашады, къадарларын тенгleshдире, бир болургъа излейди. Болсада терек анга саулай жерни атындан сёзюн айтады эм кесинден тюртеди: «Инжилгенинг ючюн бош махтанаса. Аны сен кесинг сайлагъанса. Мен жангызлыкъны сайламагъанма. Нёгерлеринден кенг къалгъан жангызлыкъ туйюлдо. Мени тамырларым жерни теренинделле, аны биргесинеме. Мен жиямайма. Жангыз ёссе да, терек тереклей къалады. Терек тереклигин этеди... Сени къадарынг жокъду. Қадары жаланда халкъ бла жашагъанны болады». Каракай кесинден, къадарындан къачаргъа кюрешеди, алай амал табалмайды. Жигитни къылыгъыны айныуун (эволюция характера) Толгъурланы Зейтун тынгылы кёргюзтеди. Каракай бир кюннге сатхыч болуп къалмагъанды: къылыгъында жүрек къатылыкъ, сакълыкъ, кюйсюзлюк, жаны болгъан затха жан аурута билмеклик гитчелигинден окъуна жашны бийлеген эдиле. Гитче къарындашы Азреталий окъуна эслеген эди Каракайны къылыгъында мадарсызлыгъын, хомухлугъун. Каракай, отундан келип, юйде хазыр аш тапмай жиягъан эди. Гитче къарындашчыгъы аны андан сора бирси къарындашларынча суймей эди. «Игиликге тюбейме деп, алданып къалмаз ючюн,- дегенди ол Азреталийге, - игиликни да аманлыкъ сунуп жашаргъа керекди». Гитчеликден окъуна эсли жашчыкъ тамата къарындашына ийнанмагъанды. «Хар зат да сенден къоркъуп къачарча, къарыулу болургъа керексе», - дегенди Каракай Азреталийге. Болгъан къарыуун, учулуку фахмусун ол табиьгъатха заранлыкъгъа бурады. Жашны кюйсюзлюгюн жаныуарла да сезедиле: акъ байтал кесин тутдурмай, андан къачады, къойла да юркедиле. Жазыучу Каракайны табиьгъатха этген артыкълыгъын окъуучуну эсинде къалырча суратлайды. «Каракай журну ал, арт аякъларындан да тутуп, суу къылычныча, бойнуна атып сюелди... Аны башы энишге салынып, жуху учуну белине жетеди. Ауузунда жарты чайналгъан кырдык буштукъ болуп къалгъанды. Мени кёк тереклеге, гюллю талалагъа, бийик сырт таулагъа, таза кёкге да термилте нек къойдугъуз дегенча, аны мияла кёзю мудах жылтырайды. Журну жауурун тюбюнден чыкъгъан къан Каракайны имбашына, сол ёшюнине къата, энишге саркъа, кюмош бел бауун, кёлек этегин кызартхан эди». Тамата къарындашыны кюлундан жоулугъан жур гитче Азреталийге табиьгъатны тас болгъан кесегича кёрюне эсе, Каракайгъа ол ырысхы юлюшчады. Сабийни, жыл санына да къарамай, этген оюмлары терендиле, акъыллыдыла. Ол Каракайгъа насыпны магъанасын ангылатыргъа кюрешеди: «Сен а кёкде насып жулдузунг болгъанына ийнанамыса? - деп сорады Каракайгъа. – Ол жерге, неда сени кюлунга тюшсе, бу журну кёзлерича,

ёчулноп кьаллыкъды да?» Туугъан жерине айландырып ушкок атхан насыбын жаралы этеди, адам улуну бла табийгъатны араларында бирликни бузады. «Эрирейни» жигити Сафарча, Каракай жангызлыкъны, ыспассызлыкъны, сансызлыкъны бирден сынады. Анга да кечгинлик жокъду не адамдан, не жамауатдан, не табийгъатдан. Таланы чыгъы окъуна аякъларын мурса кюйдюргенлей кюйдюреди, гюллери, шинжилеча, къолларына чанчыладыла. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестинде Толгъурланы Зейтун, башха чыгъармаларындача, жашырын белгиле бла хайырланады. Чыгъарманы аты окъуна метафоралы магъананы тутады: къызгъыл кырдыкла жерни жаралыгъыны белгисича бериледи. Жазычуну чыгъармачылыгъында ара жерни алгъан белгиледен бири бёркдю: эр кишини ёз намысыны белгиси. Жашны тас болгъан адамлыкъ, эрлик даражасыны белгиси бёркюнден къалгъан хурттакладыла. Каракай энди бёркюн табып киерге термиледи, алай аны табар амалы, аны бла бирге уа ёз намысын къайтарып амал жокъду. Керекли кюнде ол туугъан жерини бир къыйырын – ариу таланы – душмандан къорууларгъа унамады, атасын бла къарындашларын къоюп кетди. Аны къоркъакълыкъ сезим хорламагъан эди, ол кесинден бек башхаланы сюялмады да, андан кетди тегерегин немецли аскер къуршалагъан сыйлы таладан. Каракайны ажашдыргъан «харким да кеси жаны ючюн жашайды, кеси башына кеси мадар этерге керекди» деген жашауунда баш жоругъу эди. Ол ажымлы кюн Каракай атасын да, жерин да сатды, ол кюн «токълу териден этилген тынгылы, тирмен ташлай, тегерек уллу чырпа бёркюн» кеси тешиди, ангылаялмай келир заман бёрксюз къалгъан дуняда жангыз къалгъаннга тенг болгъанын. Жашаууну ахырында да сокъураныу сезимни орунунда Каракайны дертчилик сезим жүрегин бийлейди: ол алгъыннгы тирилигин, жүтюлюгюн къайтарып ючюн акъ маралдан бир оймакъ сютню зорлукъ бла излейди. Кесаматда белгиленнгенге кёре, малкъар адабиятта биринчи кере таурухла, мифология сезим жигитлени жашауларын айгъакълайдыла. Толгъурланы Зейтунну чыгъармачылыгъыны жангылыгъыны (новаторство) шарты заманны излемине кёре салыннган суратлау борчну толтурууда эстетика энчилигиндеди.

1974 жылда «Къызгъыл кырдыкла» бла бирге жазычуну «Акъ гыранча» деген повести басмаланады. Окъуучуну эсин бусагъатдагъы жашауда жаш тёлнюю арасында адеп-къылыкъ бла байламлы болумла аладыла. «Акъ гыранча» - тиширыуну намысыны кирсизлигини, аны бла бирге уа ёз миллетини иги тёрелерине кертичиликни белгисиди. Шахар жашауну тарлыгъы повестьни жигити таулу ана Ожийни элине, жерини кенглигине термилтеди, тийрессинден айырылыу аны мудахландырады, элде жашаугъа, кёксюл эрттенликкеге тансыкъ этдиреди. Шахар жашау элли адамгъа жангызлыкъны сынатады. Эски журтундан къачып, жангы жашауну сайлагъан, элин учуз этген болумла жазычуну жарсытадыла. Намысы, сыйы бла бийик билим алып туугъан жерине къайтхан адам насыплады. Толгъурланы Зейтун бусагъатда заманны бла озгъан заманны араларында байламлыкъны излейди. Эллиле, эски журтларын къоюп, омакъ мекамла ишлегенди-

ле, алада жашайдыла. Заман эллилени, жашауну да тюрлендиргенди. Тюрленген адамла такыр жерлени ташлап, «Сыртлыны» ёсдюргендиле. Жангы жашаугъа чюйре эски журтланы оюлган къабырлары, хуналары, унутулган жоллары суратланадыла. «Энди ары киши бармайды, къарт тереклени кёгетлерин къагъаргъа киши да къосемейди. Кёп болмай бешик жыргъа тынгылачу таш къабыргъала Адам ауазлагъа термиле, иелеринден къачхан гырайт эшеклени окъугъанларын тансыкълайдыла. Мында, къюлжюмде да эски журтланы мудах шошлукъ бийлейди». Жерни чомартлыгъына, хатерлигине адам улуну хурметсизлиги чюйре турады. Тёгерекни басхан мурса ханс бусагъатдагъы жашауда сансызлыкъны, ишге кёлсюзлюкню, хурметсизликни жашырын сыфатыды. Болсада жер адамлагъа игиликни тежейди. Заманны ашыгъышлы алгъа баргъанына да къарамай, жашауда адам улуну къылыгъына тийишли багъалы (сыйлы) шартла ёмюрлюдюле. Жазыучуну чыгъармада баш фикир бу сёзде белгиленеди: «Хар зат да тюрлене барса – жашау жарлы болуп къалыр. Кырдык кырдыклай, таш а ташлай къалсынла, терек кёлжюгюн тюрлендирмесин, акъ гыранча уа акълыгъын, гюл да алгъынча къызарсын. Жашаугъа тюрленмеген табийгъат да керекди, суюмекликни да эскиси». Чыгъармада жаш доктор Фатиматны бла журналист Мажитни суюмекликлери энчи сюжет ызны тутады. Жаш адамланы жюреклеринде бир бирлерине жарыкъ сезим жаратылады. Таулу тиширыуну адеп-намысха сакъ болмагъаны, биринчи суюмеклигине кертичилей къалмагъаны юйюр насыпдан кенге къояды повестъни жигитлерин. Аланы юлжюлеринде Толгъурланы Зейтун жаш тёлюге адам улу не заманда да ёз намысына, миллет төрелеге сакъ болургъа керекди, аланы «акълыгъын», кирсизлигин сакъларгъа борчлуду деген насийхат сёзюн айтады.

«Акъ гыранчада» салынган адеп-къылыкъ, эл бла шахарны араларында чюйрелик бла байламлы соруула жазыучуну «Ашыкъ оюн» (1983) деген повестинде да тинтиледиле. Толгъурланы Зейтунну озган заманны бла бусагъатны араларында келишмеклик, унутулуп баргъан иги төреле, ёз намысха эссизлик, адам улуну къылыгъыны айныуна тыш болумла не себеплик этгени дегенча соруула жарсытадыла. Инсанны эссизлиги, сансызлыгъы тау элни айныуна чырмау этеди. Оюлган эски журтланы суратлары, «чалынмай къалган кырдыкны бушууу» жазыучуну да, окъуучуну да мудахландырадыла. Толгъурланы Зейтун ёксюз табийгъатны, унутулган къабырланы мутхуз сыфатларын толу суратлайды, аланы жарсыуларын жашырмай айтады: «Кимге айтадыла мында тау, ёзен желле мингжыллыкъ таурухларын, кимге къубулуп шыбырдашадыла къызыл гюлле?! Ёлгенле аланы эшитмейдиле, саула уа энди узакъда. Къабыр ташла, обала, бийик кырдыкга батылып, ёзенге, унутулган жол ызгъа бош къарайдыла». Эки тюрло дуняйны тенгледире, жазычу жанлары болмагъан жангы сыфатла къурайды. Сёз ючюн, эрттегили дорбунну сыфатында анда жашагъан «тепсеген, жырлагъан неда къобуз тартхан, чепкен сокъгъан, урчукъ ийирген таш, агъач гинжиле» озган жашауну берекетлигин, адам улуну ишге хунерлигини сыйлы шагъатларыча белгиленедиле. Бусагъатдагъы жашау

ол дорбун жашаугъа чюйре суратланады. Повестьни баш жигити Шабазны да «жюрегинде жарыкълыкъ жокъду». Жашау болумла аны акъылында философия магъаналы соруула туудурады, алагъа тийишли жууапла излетеди: «Ётюрюгюнгю, айыбынгы кимден жашырсаң да, бу тауладан, агъачдан, суудан да жашыралмасса. Халал кыйынын ётюрюк бла къатыш этерча къарыусузлукъ къайдан чыкъды сора анга? Не ары-бери буруп сагъышланса да, къууаныргъа бла ёхтемленирге кыймагъан ол соруу эди. Огъесе кеси кесине бош ишеклими болады, бирсиле этген ажымлы атлавланы ол бир заманда да этмей, керексиз кыйнала эсе? Айхай, аны билалса уа. Хоншуларынг кьерге тийишли болмагъан бёрклени кийип, сен а бош, къалпакъ къаплап айлансанг – игимиди? Ким сау бол дерикди? Бу эски юй орунла, жолчукъла, тауланы башлары бла баргъан булутламы? Азмыды ол а адамгъа? Тауладан энишге энип, тойгъа-оюннга къатышмай, сен кыйла кют, жерни берекетин таркъайтмай – аны ючюн а кимден ыспас сёз эшитгенди Шабаз? Адамланы ол кылыкълары аман эди...» Сансызлыкълны, оюла баргъан жашауну къурманы адам улудан сора да тилсиз жыныуарла боладыла. Повестьде аллай, сыфаты тынгылы къуралгъан «жигитледен» бири Къурта деген парийди. Тёгерекни бийлеген шошлукъ аны да мудахландырады, сагъышландырады. Ит да сынайды жангызлыкълны, нек дегенде, «энди уа Шабаз да жокъ, сюрюу да жокъ». Толгъурланы Зейтунну повестьлерини жигитлерини жашау ызлары бирчадыла. Шабазны бла Ариуканы («Ашыкъ оюн») жюреклеринде сыймеклик сезим Мажитни бла Фатиматны («Акъ гыранча») къадарларындача толу жаналмайды. Ариука сахар жашаугъа алданып этген атлавларын миллет төрелени баш жорукъларына бойсундурургъа излемейди. Ол себепден, юйюр насыпха жетишалмай, жашауун жангыздан къураргъа излейди. Адам улуну гитчелигинде таркъаймагъан сыймеклиги уллулугъунда къалай таркъайгъанын эслеялмагъанды таулу тишируу. Аллай болум а аны жашауун мутхуз этгенди. Толгъурланы Зейтун, чыгъармаларында тарых бетлени алышындыра эсе да, эки сыйгенни араларында жюрек сезимге энчи эс бурады, аны тинтеди. Анга шагъатлыкъ этген башында айтылгъан повестьледен тышында «Тёгюлген минчакъладыла» (1983). Бу хапарны аты окъуна кесине эс бурдурады, кёз къакъмай, окъуп тууруча этеди. «Бусагъатлыкъ дуняда сыймеклик кёк бла жерни ортасында жашагъан бир затды. Къачан келеди, къачан учады кериди? Элгенирге хазыр къанатлы», – дейди жазыучу. Сыймекликни сыфатын автор «зыгытланып, чакъмай къалгъан» наныкъ тала бла да, «къайыкъгъа ушагъан чурукъланы табанлары эзген минчакъ ташла» бла да тенгешдиреди. Сыймекликни туудургъан, аны, жаз гюлча, ариу чакъдыргъан, замансыз ёчюлтген болумланы да жютю кёз бла излейди, бай суратлау мадарла бла ачыкълайды. Ол сезимни социално-ниет эм философия категорияча белгилейди.

1980 жыллада жазыучуну чыгъармачылыкъ ишинде жангы кезиу белгиленеди. 1981 жылда Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» деген биринчи романы басмаланады. 1988 жылда бу чыгъарма Москвада орус тилде «Большая медведица» деген ат бла да чыгъады.

Толгурланы Зейтунну «Жетегейле» деген романы Къабарты-Малкъарда Совет власть тохташа башлагъан къайгылы, бушуулу кезиуню юсюнден чыгъармады. Сёзсюз, жашауда жангы низам тохташдырыр ючюн, эскилик - ары дери бола келген затланы сёгерге, ояргъа, тюп этерге керек болады. Аны ючюн а ниет ишни тюрлендирирге, биригип, кюрешни къаты бардырыргъа керек болады. Малкъар жазычу ол зат бла байламлы, сейирлик суратлау сыфатла къурап, адамланы араларында баргъан кюрешни бек ийнаныулу кёргюзтгенди.

Романны баш жигити Нух эфендини жалчысы, жамауатха энди къошула башлагъан жаш адам Къзакъды. Аны сыфатыны юсю бла жазычу ёз миллетини ажымлы къадарын суратлайды, терслик бла тюзлюк деген философия ангылаулары араларында чойреликни тинтеди. Толгурланы Зейтун эсин класс аралы кюрешге артыкъ бурмай, биринчиден, баш жигитни ич дуниясында келишмекликни, аны къылыгында белгиленген чойрели шартланы ачыкъларгъа итинеди. Жазычу жамауат жашауда болгъан тюрлениулени суратлау бла чекленип къалмай, ол тарых болумла жигитни къылыгында да, къадарында да ажымлы ыз къойгъанын сюзеди. Хар адам да энчи жолну сайлайды, аны иши да, кюрешни да, къадары да, сайлауу да энчидиле. Алай аланы бир зат бирикдиреди - заманны ажымлылыгы. Романны баш жигитлеринден бири Мамаш бийни сагъышлары башда айтылганга шагъатдыла: «Адамла чач-тюк – араларында къутургъан суу – кечиую жокъ, хар адамны ёз таягы – баргъан анга таянып барады. Мени таягым жарылды, белинден къырккъылды, мен жыгылдым...» Къзакъ сайлагъан жол да къыйынды, къыйланчлыды. Жамауатда болгъан тарых ишле бла байламлы Къзакъны ич дуниясы, къылыгы, дуниягъа кёз къарамы да аздан-аз тюрлене башланадыла. Алай жазычу ашыкъмайды жигитни сыфатында болгъан тюрлениулени терк окъуна кёргюзтюп къояргъа: аны толу ангылар ючюн ол жигитни ажымлы жашау сынауун суратлайды. Къзакъ эркинликге, тенгликге итинген адамды. Алай эркинликни, тенгликни ол кесича ангылайды. Къзакъ Нух кибиклени къара халкъгъа сынатхан зарауатлыкъларына ыразы болмагъанлыкългъа, жангы властыны омакъ чакъырыу сёзлерине толусунлай ийнанып, толусунлай аны жанлы болуп да тохтамайды; жаш жалчы жаланда тенглик, баш эркинлик излейди. Толгурланы Зейтун ары дери жазылгъан тарых-революция романлагъа тёрели жорукъну бузады: жазычу Къзакъны революционер этмейди. Къзакъ окъуубилими болмагъан адамды, ол себепден а ол политикадан ангылау жокъду, жамауат кюрешни магъанасын терен ангыламайды. Болсада миллет ниетни, баш эркинлик ючюн кюрешни байрагын бийикде жюрютюуню уа ол кесини артха салмазлык ишине санайды. Къзакъ жангы властыха да къуланмайды, аны кесини излеу жолу энчиди. Ол, муратына жетер ючюн, бек биринчиден, кюрешни жолун сайларгъа керекди. Алай жигит анга игиликни излеген, байланы, бийлени уланылары кийиучю кийимлени кийдирген Нух эфендиге - кесини бийине къажау сюелирге базынмайды («Санга игилик излегенни аманлыкъ бла къалай къуугъун? Нух эфендини къолундан туз гыржын ашагъан

ма. Эллиле не айтырла? Сора таулу таулугъа сауут кётюрген неге ушайды?) Быллай сагъышла барлыкъ жолундан тыядыла, этерик ишлеринден сокъурандырадыла. Миллет адетле, төреле, намыс, сый терен тамырланган элде ёсген Къзакъ, не бек кюрешсе да, ол затланы харам эталлыкъ туююлдо. Къан бла кирген жан бла чыгъады. «Ата-бабадан бери келген, иги, аман эселе да, төрелени, адетлени жангыртхан тынч болмаз. Къзакъ кесинден таматалагъа, къартлагъа, хоншулагъа намыс, хурмет этип ёсгенди. Ол андан башха адетге юйренмегенди... Душманнга жетгенде, къоншу, тамата, къарт деп айырыргъа жарамазлыгъын билмейди. Таулу сабийле насыпларын, жашауларын табар ючюн, аланы эзген башха таулулагъа сауут кётюрген айып, гюнях да болмагъанына къайдан туюнюрюкдю?..» Болсада аны ангылауунда жангы, насыплы жашаугъа элтген жолну кесерге бир инсан да эркин туююлдо.

Къзакъ жаланда бир жолну тутханлай бармайды; жангы жашау келе-келгенлей халкъгъа, керти да, баш эркинлик, махтаулыкъ берип къоярыгъына ийнангандан эсе, ийнанмагъан кюнлери кёп боладыла. Совет власть оноуну кесини къолуна алып тохтагъанлы уа – бютюнда. «Бёрю къойгъа сен туюлюсе» дегенлей, сейирди быланы ишлери. Аякълары киргинчи, таякъ кёргозтуп деп келди Къзакъны эсине. Тюзлюк ол эсе, сора терсликери къаллай боллукъду? Керилген а этгендиле, уруп къачан башларыкъдыла ансы?» Элге келген жангы адамла халкъны ырысхысын, мюлкюн къолгъа жыядыла, бир кишиге бет этмейдиле; жангы жашауну ёкюллеринден бири Барасбий Нух эфендини къызы Саудатны, ушкокну кёкюрегине тиреп, алтын кереклерин зор бла сыйырады. Къзакъ, ол артыкълыкъны кётюралмай, къыз жанлы болуп сюеледи. Тюнене ол адамлагъа ушаргъа итиннген, ала тутхан ниет ючюн жанын берирге угъай демезлик Къзакъ бюгюн аланы бетлерине окъуна къараялмайды, - жийиргеннген этеди аладан. Жигитни оюмуна кёре, жангы властыны келечилери анга «жаханимлик адамладыла», аладан не элге, не эллилеге да тынчлыкъ жокъду. «Биреу биреуню мюлкюне дау айтхан дуняда адамлыкъ, къоншулыкъ ёлмей кёпмю барыр?» - деген соруу жарсытады Къзакъны. Толгъурланы Зейтун кесини романыны баш жигитини жюрегине туюшген ишекликни - алгъынча, Нухну къулу-къарауашы болгъанлаймы жашаргъа огъесе жангы жашауну ёкюллеринеме къошулургъа - чыгъарманы ахырына дери ёчюлтмей бардырады. Ол арсарлыкъда миллет адетле, төреле, диннге ийнанмакълыкъ, жангы властыны кёп терс ишлери баш жерни алгъандыла. «Шериат тохташдыргъан тюзлюкге жангы власть, большевикле не къошаллыкъдыла? Муслиман дининги, ийманынгы къафырлагъа хыликкя этдирип неда кесинг кибик бир муслиманнга аты айтылгъанны жоуп алгъан «Бальшебик эркинлик» неге керекди, ол арбазда мал айнырмы, сабийле ёсерлеми? Къзакъ кесини гитче миллетчигине, асыры аздан таулагъа юркюп жашагъан миллетчигине, дин къарындашларына сауут кётюрлюк туююлдо. Ол жалчыды, неди да, кимге жалынады, мындан ары да кесине керекни къан тёмкей да алып» .

Чыгъармада суратланганына кёре, Къзакъ бир жерде да, бир ишни юсюнде да адамлыкъ даражасын экили этмейди. Кертиди, бола тургъан ишлеге кёлю бла къатышмагъанын кёрюп, билип турады. Алай арсарлыкъдан, кёлсюзлюкден кьутулууну жолун а табалмайды; иги умутсуз а туююлду, - ёмюрден-ахыргъа башын кётюрюп, белин тюзетип жашар заман келлигине ишексизди.

Толгъурланы Зейтун жашауну тюрлениуон, революцияны ниет излемин романны баш жигитлерини ич дунияларын ачыкълау бла, аланы ишлерини, кюрешлерини юслери бла ким да ийнанырча тап суратлап кёргюзтгенди. Чыгъармада жазуучу жангы хапарлау ызны сайлайды – жигитни ич сёзюн, ёз оюмун терен ачыкълауну. Быллай суратлау мадар а сыфатны кылыгыны тюрлениуон, жашаугъа къарамын ачыкъларгъа себеплик этеди. Артдан-артха жашауну, жангырыуну юслеринден Къзакъны философия оюму, ангылауу ёседен-ёсе баргъаны ачыкъ кёрюнеди. Жашауда бола тургъан кёп тюрлю ишле, ала бла байламлы туугъан соруула («Ол кимди? Не бла ёхтемленаллыкъды?») аны тынгысыз этгенлей турадыла. Байланы бла жарлыланы, кызылланы бла акъланы араларында болгъан айрылыкъ-демлешиу а бютюнда бек жарсытадыла. Алай Къзакъ ол затладан кьутулууну жолуна тюшалмайды. Аны себепли: «Да сора мен кимме?»- деген соруу Къзакъгъа тынчлыкъ бермейди. Кечеси, кюню да Нухха кьулланып жашагъан Къзакъны жокъду бир махтаныр, кьууаныр жери. Жаланда аны кёлюн басхан, бир кесек баш да кётюртген бий анга хаух берген чепкен бла къамадыла, сора жарагъан ат. Ала да, (Къзакъ кеси толу сезмей эсе да) - жангы жашаугъа ишеклик туудургъан затладыла.

Романны баш жигити Къзакъ эки отну ортасындады; бир жанындан - большевикле тутхан ниетге экили болууу, экинчи жанындан - Нух киби бийлени келе келген жоллары аманлыкъдан топпа-толу болгъанлары, бютюнда кеслерине тап тюшюрюп ючюн, халкъны сатханлары аны жүрегин кюйдюредиле. Къзакъ айтханлай, бу жалгъан дунияда тюз жол сайлай билмеклик кёкню жети къатысына барып кьайтхандан эсе кёп да кыйынды. Эки отну ортасында жашамакълыгъ' а – бютюнда кыйын.

Толгъурланы Зейтун, алыкъа бурунгулу адетлени тузагъындан кьутулалмай, ажашып айланган, революцияны жели акъылдан шашдырыргъа жетдирген таулуны сыфатын бек тынгылы, бек тап кьурагъанды. Жазуучу, болгъан неда болургъа боллукъ затланы – адамны дуниягъа кёз къарамын, кертиси бла да, тынгылы ачыкълагъанды.

Къзакъ кьаллай жигитди деген соруу тууады. Анга бирден ол тюз неда аман кылыкълы жигитди дерге жарамайды. Къзакъ этген ишлеринде бирде ёхтемди, бирде сокъуранады, бирде экили болады. Жамауатда бола тургъан тюрлениуле аны эсин да, халын да тюрлендиредиле. Жигит тюзлюкге, тенгликге итинеди. Алай этген муратларын тамамлар ючюн, мурдарлыкъ жолну сайлайды. Къзакъ, Нух бийни ёлтюрюп, зорлукъну, артыкълыкълыны, тенгсизликни тамырларын арталлыда тюбу бла кесип кетергеннге санайды кесин. Алай ол мурдарлыкъ жашха арталлыда тынчлыкъ бермейди. Къзакъ-

ны кьулагъына жоюлгъан Нухну ауазы эшитилгенлей турады, аны ачыулу соруулары жигитни кьозгъайдыла, нек дегенде, ала кертидиле: «...Сен да уруш этдинг, къан тѣкдюнг, къайдады ол тапхан улуу насыбынг? Къайдады мангылайынгда жарыкъ жаннган жулдузунг? Тѣгерек бѣркюнгде кызыл къашханг, кылычынг къайдады? ... Жараларынг тапхан насыбынг...». Кертиси бла да, Къзакъны жюрек жаралары ъмюрден-ахыргъа ашланганлай тургъандыла, бир заманда да анга тынчлыкъ бермей. Жазыучу, романыны баш жигитини сыфатын бютюнда иги ачыкълар ючюн, жигитни жашауун къарт терекни жашауу бла тенглешдиреди. Ол терекни къадары да, алышынмай, Къзакъны къадарына ушайды, – терек, тамырларын тереннге жиберип, кесин желден, ырхыдан да сакълагъанды. Балта тийген, бичакъ кесген таплары да бардыла. Къарт эмен терекни къатында тургъан Къзакъны мудах сагъышларында терекни да, адамны да ажымлы къадарлары белгиленедиле. «Бу дуняда ъхтемлик, насыпсызлыкъ да бар, иги, осал да, къарыулу, онгсуз да, эслилик, эссизлик да бар, аллай заманда игини амандан артха салырча билим, эс, онг да жокъ...» Къзакъ да жашауунда кѣп зарауатлыкъ сынагъанды. Ол себепден Къзакъ жюрегини теренинден жарсыйды къуругъан терекге. Аланы экисини да къадарлары бирча ажымлыдыла.

«Жетегейле» деген романны суратлау кючюне энчи эс бургъан заманыбызда биз бек алгъа адамны бла революцияны араларында байламлыкъны жазыучу улуу усталыкъ бла ачыкълагъанын кѣребиз. Былайда Нух бийни сыфатыны къуралыу формасы да окъуучуну сагъыш этдирмей къоймайды. Улуу байлыгъы болгъан, халкъ оноундан чыкъмагъан таулуну, дуняны сагъайтхан тарых тюрлениуленни кезиулеринде кесин жюрютюую, не къыйынлыкъда да ъхтемлигин, кишилигин тас этмеген бийни сыфаты бизни суратлау адабиятыбызда ъмюрден-ахыргъа кесини тийишли жерин алгъанлай турлугъу арталыда даулашсызды.

Былай, романны окъуй келгенде, Нух эфендини терс жигитге санайбыз. Неда ол бий болгъаны ючюнмю кѣрюне болур бизге алай? «Аз аманлыкъмы этгенди ол эллилерине?» Алай жазыучу аны, бийни, эфендинича угъай, къадары бушуулу болгъан адамныча бегирек суратлагъанды. Толгъур улу Нухну юсю бла, жангы жашауну тузагъына тюшюп, анда жоюлгъан кѣп тау бийлени, кюлларындан келген акъыллы адамланы сыфатларын къурагъанды.

Жазыучу Нухну улуу къыйынлыкъгъа тюшгенини сылтауун жаланда аны байлыгъы, бийлиги бла байламлы этип къоймайды. Аны адамлыкъ даражасын тас этдирген – жангы жашауу къурайбыз деп, большевикле халкъгъа жетдирген къыйынлыкъ, ала кѣлени халал къанларын тѣкгенлери болгъанын суратлау сѣзню кючю бла ангылатады Толгъур улу. Андан арысында Нух, бир затха да, бир адамгъа да ийнанмаулыкъну тузагъына тюшюп, кимге да аманлыкъ этиуню жолун излейди. «Сууукъ адамла – сууукъ жулдузла. Сиз бир бирден узакъсыз, арагъыз жолсуз, зарлыгъыгъыз – чексиз. Сизни зарлылыгъызын ууу дуняны къара кѣмюр этди, мени жюрегими уа – таш...» Ол Нухну

ауазыды, эртте ёлген адамны ауазыды, Къзакъгъа бюгюн да тынчылык бермеген. Кертиси бла да, жангы жашаудан халкъ кёрген неди, насыплы болдуму ол? Къзакъ анга жууап тапмайды. Кеси да сынамады насып, къууанч, къартлыкъ къысхынчы дери жашагъанында да.

Нух, уллу жашау сынауу болгъан адам, тарых тюрлениулеге бирсиледен эсе кёп да эсли кёзден къарайды. Сёз ючюн, революцияны юсюнден бир аман, огъурсуз хапар эшитсе, бирси бийлеча, олсагъат окъуна къамасына жабышып, къайгъыдан къырып башламайды. Ол кёрмеген не къалды дуняда?! Къалыубаладан бери халкъгъа къулдукъ этип келген затла аны кёз аллында оюлуп, жокъ болуп кетдиле. Алай не тюрлю болумда да Нух кесини байлыгъын сакъларгъа керек эди: жерин, малын, мюлкюн. Ол ангылагъаннга кёре, аны ёмюрден бери жыйгъан ырысхысын, малын, мюлкюн революциягъа дери арбазларында «чуу» дерге тауукълары болмагъан къарабыдырла юлешип башласала, алагъа къарап, жүреги жарылмай къалай къалсын? Болсада къыйын кюнюнде жалчысы Къзакъ анга билеклик этеригине уа ийнанганлай жашагъанды. «Ёгюз ёлсе – эт бар, арба сынса - отун. Экисинде да эфенди къуру къалмазгъа кюреширикди». Нух да кеси тутханны иймезге керекди. Не да этип, Къзакъны билек кюнюн, ётгюрлюгюн да хайырланьргъа керекди бу къыйын кюнюнде. Ол да билсин Нух анга аман болмагъанын; аш-суу, кийим керекли этмегенин, бир заманда да ат белинден тюрюрмегенин. Къалай-алай болса да, Нух Къзакъгъа толусунлай базыналмайды. Кертиди, Къзакъ, хыны чайкъалгъан тенгиз толкъунларында жюзген кемеге ушайды. Алай ол тенгизге батып кетмейди. Айта келгенибизча, Къзакъ жашауда кесине жол излейди, жол сайлайды. Ол бир сансыз жерде жоюлуп къалыучуладан туююлдо. Къзакъ алыкъа не Совет властыны, не Нухну туююлдо: кесинлей къалыргъа сюеди, ол тутхан ниетни зор бла киши да тюрлендираллыкъ туююлдо.

Нух кимни да сагъыш этдирген адабият жигитди. Жазыучу аны къылыгъын, ич ниетин, этген ишлерин, эллилени араларында намысы къалай жүрюгенине дери да бек тынгылы суратлагъанды. Бий къадарында аны аты кенг белгиледи, байлыгъы уллуду, этген оноуна чурум табылмайды, къулларындан а ишни бек къаты сурайды, кесини тасхасын башхагъа билдирмейди, къылыгъында огъурсуздукъ, хыйлачылыкъ шартла да бардыла. Толгъурланы Зейтун Нухну ол ышанларын аны тукъум даражасыны юсю бла угъай, ич дунясын ачыкълау бла береди. Жазыучу Нухну терс шартларын белгилеп къоймай, аны туугъан жерине суймеклигин, анга кертчилигин да чертеди. Ол шартла бютюн ачыкъ бийни ичинден айтылгъан сагъышларында белгилендиле. Нух, Черек жагъасында олтуруп, аны бла ушакъ этеди: «Сен да, менлей, жан-жанынгы талай, ашыгъаса, сарнайса... Айтчы, ары, къула тюзлеге жетеме деп, жияуунгуму этесе? Тенгизге къошулуп, тас боллугъунгу тарыгъыуунму этесе? Жамауатха къошулгъан адам – тенгизге къююлгъан черек... Тенгизге къошулгъан черек – жеринден айырылгъан адам...» Толгъур улу, Черекни болумун суратлай, жигитини бушуулу къадарын кёргюзтеди. Нух кесини къадарын Черекни

къадары бла тенглеширген этгенликге, къайсы жолну сайларгъа уа билмейди: ол не туугъан журтундан къачаргъа, не да, мында къалып, ажымлы жоюлургъа керекди. Белгилисича, ол заманлада кёпле кетгендиле Тюркге. Нух да къосейди ол затны, жанын ёлюмден сакълауну мадарларын, ыспассыздан жоюлгъандан эсе, жашауну ахырына дери адамлыкъ даражасын сакълауну жолун. Алай туугъан жерге суймеклиги аны ол оноуна бой салдырмайды: адам туугъан, ёсген, чынтты бий болуп тохтагъан жеринде жашаргъа, анда намысы бла ёлюрге керекди. Къоркъакълыгыгъ а эр кишини иши туююлду.

Арта да Нух Тюркге кетмегенине ачыу этмейди. Кертиди, мында да халкъ баш ургъан «Аллахха» баш уруб а жашаяллыкъ туююлду. Ол, аты айтылгъан бий, кимни арбасына минсе, аны жырын жырлап да айланалмаз, жамауат кёргенликден.

Башда айта келгенибизча, «Жетегейле» деген романны баш жигитлерини барысыны да къадарлары бек бушуулуду.

Кёп жазыучула революцияны, инсан урушну, жангы жашауну - Совет властыны юсюнден халкъгъа алай тюз хапар айтмагъанлары бюгюнлюкде барыбызгъа да белгилиди. Сёз ючюн, бир тюрлю хаталары болмагъан адамланы ажымлы жоюлгъанлары, башха артыкълыкъла, зорлукъла да ташада къалып къалгъандыла, суратлау адабиятха кирмей. Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» романы уа бизни миллет адабиятыбызны тарыхында Совет властыны юсюнден керти хапар айтхан биринчи чыгъармаладан бириди. Совет власть халкъгъа не жангылыкъ, не игилик келтиргенди? Ол неге юйретгенди? Жазыучу ол соруулагъа кесини адабият жигитлерини бушуулу къадарларыны юслери бла тынгылы жууап береди. «Жетегейледе» атлары айтылгъан адамла (сёз ючюн, Къаспот), кеслерини баш борчларын ырысхы байлыкъ ючюн талашыуда угъай, тюзлюк, баш эркинлик ючюн кюрешде кёредиле. Миллет романда жангы зат – хар жарлы адамда революция ючюн эсли кюрешчи болалмайды, игини бла аманны, тюзлюкню бла терсликни бир биринден айыра билалмайды. Кёпле - Маске, Шамгъун, Хусей - аман къарынларын тойдуруп ючюн сермешгендиле. Жазыучу аллай сыфатланы юсю бла революцияны байрагъыны тубюнде кесине игилик излеген адам халкъгъа ёмюрге да игилик этмезлигин ангылатады. Совет власть ючюн жаланда жарлыла къан тёкгендиле деп, эндиге дери айтыла келген оюмгъа да чек салынады бу чыгъармада. Жаланда алай болуп къалса эди, Совет властыны келиую бла байламлы уллу тюрлениулени кезиулеринде жашау турмушха, экономикагъа башчылыкъ этерге, аланы ишлерин журютюрге адам табылмаз эди. Нухну монологунда ол затла теренден ачыкъланадыла: «Сени жауунг шамгъунлагъа, хусейлеге ышанып къалсын... Сабет бласт а алагъа базына эди, аллайлагъа таяныргъа кюреше эди. Не сейирди ол, анга мюлк, мал малтатхан власть кеси да малтаныр эртте-кеч болса да...» Жазыучу романда жангы власть а халкъгъа ол сакълагъан игиликни этдими деген сорууну салады, анга да керти жууап береди. Большевиклени, бек биринчиден, этген «игиликleri» - онлары болгъан адамланы ырысхыларын зор бла сыйыргъаны. Жангы власть тюзлюкге санагъан

– Нухча адамланы мюлклерин тонау. Аллаи ишле жамауатны элген-диргендиле, экили этгендиле.

Бу чыгъарманы жигитлери политика болумлагъа багъа бичерге къолларындан келмеген, эссиз адамладыла деп бир окъуучу да айталыкъ туююлдо. Аны алайлыгъын Сейитни юсюнде окъуна кёребиз. Къаллай терен оюм этеди ол большевиклени хар атламларыны юсюнден.

Совет власть ючюн къан тегюп айланганланы араларында окъуна бардыла этген ишлерини, тутхан жолларыны тюзлюклерине хазна ийнанмагъанла. «Эркинлик!», «Тюзлюк!» - деп, аланы хар бири да кычырадыла. Ол зат ючюн къан текгенлерин, жууукъгъа-тенгнге бет эмегенлерин да айтадыла. Ала артда сагъышланадыла, жүрек тынчылыкълары жокъду, ахшы умутлары жансыздыла. «Биз этген иш бла бусагъатдагъы жашау хал а бирге келишемидиле?» - деп сорады Барасбий, кёп аманлыкъдан артха турмагъан| большевик, кеси кесине. Алай байладан сыйырылгъан ырысхы, мал, мюлк къара халкъгъа насып келтирмегендиле, жүрек тынчылыкъ бермегендиле.

«Жетегейле» романда эрттеден да берилген соруу салынады: дуняда тенглик боллукъмуду? Анга жууап бирди: адамла арасында толусунлай тенглик ёмюрде да боллукъ туююлдо! Совет властыны биринчи кюнлеринде окъуна атны асылы, кийимни сыйлысы, ариуу, тутхучлусу къуллукъчугъа жетгенди.

Жазыучу заманны сифатын, суратын, суратлау сёзю кючу бла уста хайырланып, тынгылы къурагъанды.

«Жетегейледе» тинтилген соруула жазыучуну «Кёк гелеу»(1993) деген романында да магъаналарын тас этмейдиле. Бу романы ючюн жазыучу 1994 жылда Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасына тийишли болгъанды. Толгъурланы Зейтун жангы чыгъармасында да халкъны бушуулу къадарын, «бластны» жахил келечилери керти инсанлагъа сынатхан артыкълыкъны тынгылы ачыкълап, кёп тюрлю сифатла къурауда усталыгъын кёргюзтгенди. Бу романда немислиле Малкъар аузуна кирген кезиу, аланы ызларындан а совет аскерни «азат» этгени - 1942-1944 жылла суратланадыла. Алай романны жигитлерини эсгериулерини окъуучуну эсин жыйырманчы, отузунчу жыллагъа да бурады.

Жазыучуну тили бла айтханда, ол заманны юсюнден былай айтыргъа боллукъду:«... биреуню сёзю къоншусуна палах бола тургъан дуня...»; «... эгеч эгечни сурамагъан ачы дуня...»; «... бусагъатлыкъ жашауда къулакъсыз, тилсиз ит болмагъан заман...». Халкъны ёксюзлюк сынагъан заманы: «ёксюз эди жамауат. Биле эди ол кесини ёксюзлюгюн: башхала суу ичгенде, ол буз жалап турургъа угъай демей эди. Алай, не медет, ёксюзню жилятыргъа, юйретирге суйген къоншула кёп табылуудула...»; «... игиле, акъыллыла иги да, акъыллы да кёрюнюрге жарамагъан дуня»; «...эгечлерин къарындашлары ёлтюрген заман...».

«Кёк гелеу» деген романда къадары да, мураты да башда айтылгъан заманны жели бла тюрлендирилген сабийледен бири ючжыллыкъ

Кърымды. Анасы Халимат тели ауруудан ауруп, тели болгъанды деп, жашчыкъны анасыны тамата эгечи Айшат ёсдюрюрге алады. Ол, кеси къыйынына ёсдюрмей, Халиматны алтынлары ючюн таукелленгенди. Халиматха хар ким да «акъылдан шашхан», «сакъат» тиширыу дейдиле. Кесине да, тюз атын айтмай, Хабла деп къоядыла. Алай, аны тели сунганлыкъгъа, ол тели туююл эди. «Иги кесек замандан бери эгечлери анга акъылы, эси тутмагъан адамгъача сёлешгенлерин ол ангылай эди... Алай мен сизден тели туююлме деп кюрешсе, аны бютюнда телиге санарыкъларын биле эди...» Халимат алгъаракъда Хабла деген аланы эллеринде жашагъан, керти да, акъылдан шашхан тиширыуну саулугъу иги болгъан замандача эсгере эди. Аныча жарлы тиширыугъа киши да кёз-къулакъ болмаучу эди: Халимат Хаблагъа, бир эгечине къарагъанча къарап, кийимин, ашын-сууун тапдырып тургъанды. Энди уа, жангыз сабийин кёз аллындан тас этмей турур ючюн, ол Хаблача «ыспассыз, жарлы болургъа да ыразы эди». Ананы сезими, аны суймеклигини къуршча къатылыгъы сабийин тас этгенинде, башхача айтханда, «урлатханында», ачыууну теренлиги Халиматча тиширыуну сыфатында, баям, малкъар прозада биринчи берилген болур. Ол тиширыуну жашчыгъына суймеклигини кючюнден, не тели ауруу да, не уллу къыйынлыкъ да хорлаялмагъандыла. Алай, жарсыугъа, Кърымны сабий эси ана кючно аллында къарыусуз эди: Айшатчаланы кюйсюзлюгю жашчыкъны атасы-анасы ким болгъанын унутдура эди. «Атам, амам жокъдула, хуна тешикден чыкъгъанма»,– деп турса, анга киши тырман этмегенине, урмагъанына бла туюмегенине жашчыкъ юйренген эди...» Алай, къалай- алай болса да, ючжыллыкъ жашчыкъны жюреги туугъан анасы къалайда эсе да бек жууукъда болгъанын сезеди. Бир-бирде уа Кърым анасын узакъдан кёрюучю эди. «Бир кюн а, ингриликде, сакълай, къарай кетип, энишге энип, юйлерине ашыгъып келген оракъчыланы ичинде анасын танып къойду... Алай тиширыуладан киши тау этегине тюшмеди. Къарангы болгъанда уа, анасы, бийигирекге ёрлеп, артха кетгенин эследи. Нек?..»

Сабий анасына тартылгъанча, ана баласына кече, кюн келгенлей турады. Аны жолу тауусулмайды, юзюлмейди. Алай кёп «бюгюнле» бла «тамблала» озадыла. «Кърымны анасы уа, келе келип, биягъы артха къайтып кетгенди. Нек эте болур ол алай?

Келе келип, терекча болуп нек къалады? Ана жашчыкъгъа къайтмай эди. Кеси уа, къоркъуп, баралмайды - алыкъын гитчечикди.

Гитчелеге уа юйден узакъгъа кетерге жарамайды». Ол сорууланы къуру жашчыкъ кеси кесинден сора болмаз эди. Быллай соруула къуру Кърымны къадарыны юсюнден болуп къалмагъандыла: Ол жазыучуну малкъар миллетни юсюнден сагъышыды. Терен оюм этген окууучу Халиматны Айшат, Хафисат, Жюзюм деген эгечлерини сыфатларыны юсю бла бир ненча миллет республикаладан къуралган къыралны сурагъанганын да эслерикди. Орталарында къыйынлыкъ сынай ёсген ёксюз жашчыгъ' а – аз санлы тау миллетлени бетиди. Айшат «Кърымны атын къыйын, хыпыяр сабийге чыгъарып, олтургъанла да анга ишексиз ийнанырыкъларын» сюе эди. Хау, малкъарлылача, чеченли-

леча, ингушлулача «ууакъ» миллетлени «тюзлюкню излеген, хар кимге да эгечлик этген кырал» «хыпьяр» миллетлеге санап, сабийни ана жылыуундан айыргъанча, туугъан тыпырларындан айырып, Орта Азияны аулакъларына къуйгъан эди.

Къадарны желлери жангы «бластны» кючю бла миллетни намысын, даражасын сындырырдан аямагъандыла. Аллай ишлеге бу романда эфендилени ачылу къадарлары шагъатлыкъ этедиле. Уллу жарсыугъа, бизни белгили малкъар жазычуларыбызны бир-бир чыгъармаларында эфендиле бла дин ахлулары терс жигитлени къауумларына киргендиле. Аллай чыгъармалагъа, аланы жазгъанлагъа да терс кёзден къарардан алгъа, бир затны эсге алыргъа керекди: ала заманны излемлерине кёре жазылгъандыла. «Кёк гелеу» деген роман озгъан заманны юсюнден жангы, айтылмай кёп жылланы ичинде тунчугъуп, чыгъалмай тургъан сёздю. Ол сёз да кеси заманыны ауазы бла айтылады. Аны айтханым; роман бла шагърей болгъан окъуучу эфендиле халкъны жашауунда башха магъана тутханларын эслерикди.

Толгъурланы Зейтунну жангы романында Темукку эфенди, Мустафа эфенди, Алий эфенди «уялары чачылгъан, кирир жерлери болмай къалгъан, къанатлары сыннган къушлагъа ушап,.. сёзлери чапыракъдан ётмеген къартладыла». Ийнаналмай эдиле ала жангы «бласт» алагъа аллай «саугъа» этеригине. «Айымыды, ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди, «ёз бластлары» аланы ачытып къоймаз. Къартла гузabasыз, сабыр эдиле. Хужулукъ борбайланы къарыуусулукълары болмаса, «ых» демей, къайры да барлыкъ эдиле...» Алай бла, жангы «бласт» кёп эфендилени жойгъанды.

Юйюрде онгмагъан, терсине тартхан бир адам болуучусуча, хар миллетде да бардыла терсбоюн адамла. Малкъар миллетни ичинде да ол кыйын кезиуде кёп Чиппола болгъандыла. Келген «бласт» аллай къарангы, учуз адамланы себеплери бла тюзлюкню бла кертиликни излеген кёп адамны жойгъанды, халкъны ауазы, тауушу-тууушу чыкъмазча, богъурдагъындан бууаргъа умут этгенди. «Совет власть – тот кесерик чалгъы» деген сёзню ачыкъ магъанасы артда ачыкъ бола баргъанды. Не медет, ол «чалгъыны» ауузуна хансны аманы, игиси да тюшюп бара эди. Ол «чалгъы» кеси да Чиппоча, Хакимча, Хамалайча «кызыл жагъалыланы» къолларында ойнай эди. Ала кибикле халкъны сокъур, сангырау этерден, толу акъыллыны атын телиге чыгъарырдан, сау миллетни намысын, даражасын энишге тюшюрюрдан артха турмагъандыла. «Сюймей эдиле «бластлары» болгъан адамла кеслеринден иги кёрюннгенлени, тап, аладан мажал кийиннгенлени окъуна... Аллай адамлагъа къуллукъ берген эшекге алтын иер салгъан кибик эди...» Ахырында уа аллайланы ёлюмлери да, жашауларыча, ыспассыз болуп къалады. Ким биледи, бюгюннге дери сау-эсен жашагъан чиппола, хакимле кеслерин таныргъа да болурла.

Романда эки «бласт» сурагланады: бири – совет «бласт» «тот кесерик чалгъы», экинчиси уа – герменли «бласт». Халкъ билмей эди не этерге: «Кеслерини «бластлары», ауузларын тыялмагъанлары ючюн, исси къапдырырдан къоймагъанды. Сора тышындан сауут-

саба кётюрюп келген «бласт» а артыкъмы онгдурлукъду? Акъ бетли «бласт» ол да тюйюл эди». Герменли властны бла «совет властны халкъгъа сынатхан артыкълыкълары бир бирлерине ал бермегендиле. Экиси да «бир тонгузну бурунундан тюшген кибикдиле... Эки «бластны» да бегеюллери, мырзакакълары бир бирге ушай эдиле...» Немец аскерни битеу жер башында кыралланы кесине бойсундуругъа умуту болгъан эсе, совет властны уа кеси кыралында ууакъ миллетлени барысын да бир бетли этер умуту болгъанды. Романны экинчи кесеги окъуучуну Марков деген кызыл аскерни къуллукъчусу бла танышдырады. Башда айтхан «бластны» къара бетли этген Марковча адамла болгъандыла. Аны юсюнден жазычу былай айтады: «Марков башха миллетлени кылыкъларын-адетлерин билип, ангылап, алагъа хурмет этерге суйгенледен да тюйюлдо. Кёп халкълы, тарыхлары жюз жылла бла сыналгъан миллетлени ишлери башхады. Бу къабартылы, бу малкъарлы неда къарачайлыды деп да айыртламай эди ол. Барысы да къара шинли, огъурсуз адамла. Къама ойнатып, ушкок атхандан сора жукъ тындыра билмегенле. Хайыуанла кибик дей эди ичинден. Таулуланы чормартлыкъларын, къонакъгъа сакълыкъларын окъуна эссизликге санай эди...» Оруслу жаш «улли орус халкъ, тамата къарындашлыкъ этип, болумсуз, мадарсыз «кичи къарындашларын» сыртына миндиргенлей, ашатып-кийиндирип тургъан суна эди. Марков ангыламай эди, ангыларыгъы да келе болмаз эди, баям, аз санлы миллетле да кеслерини къол кыйынарлары бла жашаялгъанларын, жашаяллыкъларын да. Аз санлы болсала да, кеслерини адет-къылыкълары бла, ишге хунерликлери бла не кёп санлы миллетге да ал берлик тюйюл эдиле. Миллетле санларына кёре, улли миллетлеге бла «аман хансча, кырдыкча» ууакъ миллетлеге бир заманда да юлешинмегендиле. Аллай юлешиле жаланда марковчаланы къолларындан келгендиле. Марковча адамла аллай политиканы бардырыгъа себеплик этген, «бластны» къолунда ойнагъан сауут болгъандыла. Халкъыбызны бек бушуулу кюнлерин (Улли Малкъарда бир ненча элни совет аскерчиле кыргъанлары, аны ызындан а битеу халкъны Орта Азиягъа кёчюрюу) аллай марковла жууукълашдыргъандыла. Романда ол ачыулу кюнле бек шатык суратлангандыла. Халкъ ажалдан къоркъмай эди; «ёлюмден элгенип, сыйыт этмей эди». Ийнаналмай эдиле адамла быллай артыкълыкълагъа. «Къарындашларын, аталарын, эрлерин урушха ашырып, ёксюз, жесир къалып, энди уа къоруулар адамлары болмай, аланы излей эдиле, чакъыра эдиле. Эр кишилери узакъда башха от жагъаланы, босагъаланы отдан, окъдан сакъларгъа жиберилип, мында уа къагъанакъ сабийлери, сюнгю бурунунда ёлген тиширыулары сыйытлары, жиляулары эди ол. Артыкълыкъны сылтауну билирге термилип, билалмай, соруулары юзюлген егечле; анала...» Бу артыкълыкълагъа табийгъат да, жаныуарла да шагъат эдиле. Кёк бёрю Гажай да «мал кёрмедиде – адамла кёрдю, терек тюплерине, ташлагъа кысылып, ёлюп, кими узунланып, ташха, терекге термилгенча, кими къучагъын кенг жайып...»

Адамны миллетлигине къарамай, жандауурлугъун тас этмеген, малкъар тарланы, аланы ичлерине кирип жашагъан халал жюрекли

халкъны иги таныгъан оруслу жаш Сергей Кравцов бла малкъар окъуучу Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» деген биринчи романында окъуна танышхан эди. Марковха чюйре тургъанладан бири эди Сергей Кравцов, нек дегенде, ол биле эди малкъар халкъы огъурлу, тюзлюкню излеген халкъ болгъанын. Марков нек эсе да Кравцовха ышанмай эди. «Черек аузун, анда жашагъанланы иги биледи деген эдиле. Бек керек эди Марковха кѣп билгенле...»

Малкъар халкъны бушуулу кюнлерин суратлай туруп да жазыучу Халиматны бла Кърымны окъуучуну кѣз къарамындан кетермейди. Халкъ кюйген отдан ол экисин Сергей чыгъарады. Ийналмай эди ол оруслу жаш таулу тиширыуну сау къалырына, нек дегенде, ол къыйын жаралы эди. Аны себепли, ол Кърымны биргесине алып кетерге умут этеди: «Ол жашчыкъны биргесине алмай кетсе, сансызлыкъ тюйюлюмю, тамбла, бирси кюн соусуз ёлюп, сабийи ёксюз къаллыкъды». Жараларындан эсин тас этген Халимат алай бла баласын да тас этеди: Кравцов жашчыкъны биргесине алып кетеди. Ангылаяла болмаз эди оруслу жаш, терекни тамырдан айыргъанча, Кърымны туугъан жеринден, аны бийик къаяларындан, ана тилинден, халкъындан, аны адетлеринден айыргъанны палахын. Ханий деген малкъарлы тиширыу сагъыш этгенча: «Къайры эсе да бирге кетип, жеринден айырып, «хороший» да боламыды, къаламыды?»

Къадарны буйругъу бла Халимат туугъан жеринден кѣчюрюлмей къалады. Таулу ана тас болгъан баласын эсгере, аны къайтып келлигин сезгенча, он жылны ичинде эки кѣзюн жодан айырмай турады. Оруслу жаш биргесине алып кетген ючжыллыкъ Кърымны, ол уллу жаш болгъандан сора туугъан жерине, анасына келтиреди. Алай ол Кърым тюйюл эди - Кирилл эди, къуру кесини атын угъай, ана тилин, туугъан жерин да унутхан, орусча сѣлешген жаш эди. Жарлы ана, не адыргы этсе да, салалмады «урланган» жашыны эсине туугъан тыпырыны жылыуун, ана тилини хычыуунлугъун. Ючжыллыкъ Кърымны «бусагъат къадар чомартлыгъын кѣргюзтюр, алдамаз, кѣп терилтмез, къонгуроу таууш этип зынгырдатып, кырдыклай шууулдап, отча жанып, къызарып келир» деген умутлары романны ахырында толмаидыла, жартылай къаладыла. Кравцовну уа жетмеди кишилиги анасын танытыргъа: ол жашны артха алып кетеди. Ким берген болур эди жер башында биреуге ананы баласындан, баланы да анасындан, туугъан жеринден айырыргъа, ананы сабийи саулукъда жангызлай къояргъа? Бу сорууну окъуучу романны ахырында кесине берирчады...

«Кѣк гелеу» деген романында жазыучу адамланы жашаулары бла бирге табийгъатны, аны жаныуарларыны жашауларын да суратлайды. Адамланы жашауларына тийишли кюреш жаныуарлагъа да тийишли болгъаны кимге да белгилиди. Алакѣз деген атны бла юйор башчы Гажай деген кѣк бѣрюню араларында чюйрелик чыгъарманы энчи сюжет ызы болады. Алакѣзню бла Гажайны араларында баргъан кюрешлерине романны кѣп бетлери аталгандыла. Къаллай фахмулукъ керекди къара сѣзню кючю бла хайыуанны, жаныуарны къуру тыш «сыфатларын», тыш «жашауларын» суратлап къоймай, аланы

ич дуняларын да суратларгъа! Алакёз бла да, Гажай бла да танышхан окъуучуну эсине белгили кыргъыз жазыучу Чингиз Айтматовну «Плаха» деген романы келирге да болур. Алай «Кёк гелеу» бла «Плаханы» тенглеширгенде, биринчи романда бу суратлау амалны юсю бла адамланы араларында жашау-турмуш, саясат чюйреликни суратларгъа уллу кюч болады, табийгъат болумланы юсю бла айтырын кюзгюде кёргюзтгенча этеди, экинчи роман а кьудуретни, табийгъатны сакълаугъа чакъырыу халда жазылгъанды. Эки роман да бирча даражада жазылгъаны уа – была малкъар жазыучу Толгъурланы Зейтунну бла кыргъыз жазыучу Чингиз Айтматовну уллу фахмулулукларыны себбиндендиле.

Уллу орус халкъны Марковча келечилерини кючлендирген шарт кёк бёрю болады. «Малсыз жашаялмазларын ангылагъанлыкъгъа, Гажай суймей эди малланы. Кьолундан келсе, аллына-артына къарамай, тамблагъы кюнню юсюнден сагъышланмай, бир кюнню ичинде барысын да мурдар этер эди. Тап, кьуру журтха къарап, ач кьаллыкъ болса да, ёзенлени, таулары да бёрюлеге юлешип, аланы эркинликлерине берип кьояр эди...» Баям да, аны ючюн ол (Гажай) «термилип жашай эди бёрюле кьатында мал сюрюуле кырдыкча шош, ташча тынгылауукъ болурларына. Ол кёпден бери бир тюшню кёре эди, аламат хычыуун тюшню: битеу маллагъа бёрюле таматалыкъ этип, бёрюледен эркинлик болмаса, малла, кийикле жерден чёп юзалмай, суу жагъагъа тигелеп, ауузларын суу бла чайкъамай...» Марковчала да умут эте эдиле аз санлы халкъланы тунчукъдуруп, кеслерине бойсундуруп жашатыргъа. Алай «бир халкъны киши от бла, бичакъ бла кьырып, артларына чыкъмагъанды, не, тобукъландырып, тилсиз малгъа тенг этип кьоялмагъанды. Адамны жашатхан, дунягъа ёхтем къаратхан аны эсиди, алгъа, артха да къаратхан...» Алай адамны эси кьайда букъгъанын билалмай эди Марков: «...Жумуртхадамыды, бу ташлада, таулада? Шууудап баргъан Черекни жети кьатысындамыды огъесе Алакёздемиди?..» Алайды да, кёк бёрюге да, Марковчалагъа да тынчлыкъ бермеген, аланы бар палахларыны сылтауу Алакёз эди. Романда Алакёзню сыфаты кёп магъаналыды, кёп жашау шартланы жашырын белгисиди. Жюйрюк ажир, жигитликни бла кишиликни, халаллыкъны белгиси болуп кьалмай, халкъны озгъан заманыны, тарыхыны да белгисиди. Халкъны озгъан заманын сыйырыргъа уа кёпле кюрешгендиле. Алай Алакёзню Гажай, Марков, алагъа ушашла да хорлаялмайдыла. Анга шагъатлыкъ этген зат а «сыртны белинде учуп баргъан Алакёзню туякъ тауушуду». Роман аны бла бошалады.

Бир-бирле «Кёк гелеу» деп нек аталгъанды романнга, ол кеси да неди деп сорургъа да болурла. Гелеу учхалауукъ кырдыкды, аякъны тирерге онг бермеген, бютюнда ууакъ жауундан сора бузласа. Кёк гелеуню жазыучу былай суратлайды: «Сырт бети ариу гелеудю. Эрттенлик аязда жерге жаплана да сюзюле, саркъа тургъан. Ол заманда гелеу бютюнда учхалауукъ болады. Ёрге баргъанны, энишге келгени онгун кьурутуп. ...Ариу кырдыкды – ышаныргъа уа керек туююдю. Сыртгындан тийип, неда тёнгереп кетип, кёплени эшиклери жабыл-

гъанды, къачан жыгъарын билмезсе...» Кёк гелеу жангы «бластны» сыфатыча берилгенди, нек дегенде, ол «бласт» кёплени ахшы умутларын жойгъанды, жашау жолларын къысхартханды. Кёк гелеуно бетинде «бластха» сатылгъан Хаким Айшатны эки жашын да ёлтюреди, Алакёзню да кёк гелеу сюйген кырдыгы болгъанлыкъгъа, ол «хайт деген атланы, жюйрюк тайланы жыкъгъан, борбайларын къыркъып, абындыргъан кырдык эди. Алакёз кеси да, бёрюню сюрюп бара, кёк гелеуде жыгъылгъан эди...»

«Кёк гелеу» терен магъаналы, философия чыгъармады дерчады, нек дегенде, къуру бир-бир жигитлерини ич дуняларын, аланы араларында байламлыкъланы бла чюйреликлени суратлап къоймай, андан терен, бир бир миллетлени жалгъан «интернационал» шуёхлукъларын ачыкъларгъа (Гажайны бла Алакёзню «шуёхлукъларыча»), кёп жылланы ичинде малкъар прозада салынмагъан, ачыкъланмагъан соруулагъа жууап берирге, суратлау сёзню бла жашауда болгъан тарых ишлени бир сюжет ыз бла келишдирип байларгъа Толгъурланы Зейтунну къолундан келгенди.

Жазыучуну фахмусуну таркъаймагъаныны шагъатыча 2005 жылда басмаланнган «Акъ жыйрыкъ» деген жангы романыды. Толгъурланы Зейтун заманны бийигинден ёз халкъыны къыйын къадарын суратлай, бююнлюкде аны миллет ёзегин (ана тилин, адеп-къылыгъын, миллет тёрелерин) сакъларгъа не къадар да эс бурургъа кереклисин айтады. Бу магъаналы сорууланы ачыкълауда ол кёп тюрсюнлю суратлау дуня къурайды. Романда эки дуня суратланады: адам улуну – нартланы – дунясы («суратчыла бла жазыучула, илмучу адамлары сыйсыз болгъан,.. сабырлыкъны бла ёхтемликни мухарлыкъ хорлагъан... дуня») эм анга чюйре келген миф дуня (эмегенле). Чыгъарманы ал бетлеринде окъуна окъуучу эсин Коштан таудан къарап тургъан нартланы душманларыны – Желбыдыр, Менгиреу, Ючлеме, Тёртлеме деген эмегенлени - сейир къуралгъан сыфатларына бурады. Эмегенле эрттеден бери нартла ба кюреш бардырадыла. «Жюз жылланы солуу алдырмай кюрешебиз, не этейик, хорлаялмайбыз. Жерлери – жерлей, кючлери да таркъаймайды. Биз а жылдан жылгъа аз бола, тозурай барабыз», - дейди эмегенледен бири Тёртлеме. Кертиси бла да, байлыкъны, кючно да нартлагъа жер, аны агъачы, суу бердиле. Эмегенле ол себепден адам улуну ол сыйлы жерден къуруругъун излейдиле. Быллай миф жигитлени юсю бла жазыучу миллетибизни тыш душманларыны сыфатларын ачыкълайды. Халкъгъа, бютюнда аз санлы халкъгъа, заранлыкъ излеген, аны тарых жолун кесерикле бусагъатдагъы дуняда баямдыла. Аллайгъа бирден къажану турургъа эм миллет даражаны сакъларгъа бирлик, ёз адетлеге кертчилик себеплик этерикдиле. Болсада миллетни тутуругъун бузаргъа халкъны кесини ич душманлары да аз болмагъандыла. Чиппону къылыгъында зорлукъ, адамсызлыкъ аны юйдегисине жашы Шамгъуннга, туудугъу Чапайгъа къан бла ётедиле. Жазыучу белгиленнген жигитлени юлголеринде къыраллыкъ бла, «бласт» бла, къуллукъ бла байламлы жютю сорууланы тинтирге итинеди. Жамауатны жашауунда кемчиликле кёбюсюнде адам улуну

кырал кзулукъда кесини инсан борчларын тийишлисича толтурмагъаныны себебинденди. Кзулукъ бахчычны бийиклигине итингенлени кёбюсю акъыллары, иш кёллююклери, адамлыкълары бла жетишмегендиле. «...Бусагъатлада иги кзулукълагъа сайлау тюрленгенди: миллетим дей билмегенле, аны ишине чырмаулукъ салып, кёзбау этгенле боладыла кзулукъчула, депутатла да, сыйлы къагъытла, майдалла, ашау да алагъа юлешинедиле...» Толгъурланы Зейтун совет власть кзурагъан жашауну бушуулугъуну юсюнден ачыкъ айтады: акъны къарадан айыра билмеген, иш кёллю адамланы жоюп, кёлларындан келмегенлени, ёмюрлери жалчылыкъда, жалынчакълыкъда ётгенлени кыралгъа оноу этдиргенлени, кысхасы - кеси сайлагъанланы кёлларындан жоюлады ол кеси («Ёле тургъан ырахын совет власть Чапайланы кзубулта эди энтта да. Акъылсыз жаныуар: богъурдагъына бичакъ салгъанлагъа кюолун узатып, кълтырай, солууу тыйыла... Бушуулу эди аны къадары: тойдургъан, баш этерге кюрешген адамлары, иги тойгъандан сора, ауузун кызыл къланга боядыла...») «Акъ жыйрыкъда» Чиппону, «Кёк гелеуде» Чиппону, «Эрирейде» Сафарны сыфатлары да бир бирге ушайдыла. Аланы кылыкълары, къадарлары да бирчадыла. Жазычуну жангы романыны жигитини да «окзууу жокъду, акъылы билими да озмайды... бусагъатлада «бласт» андан не излегенине... иги тюзелгенди: бластны душманларын таргъа, ырбынга тыяргъа, кеси сынагъан учузлукъну сынатыргъа – олду Чиппону борчу». Чиппоча адамланы не туудургъанды, адепсиз-кылыкъсыз ишлени сылтаун жазычу терен тинтеди. Адам улу жашаунда кёп азап сынагъанды. Тарыхны желлери (инсан уруш, Улуу Ата журт уруш, кёчгюнчюлюк) бир бирлерин алыша адамны къарыулусун, намыслысын сындырыргъа, уатыргъа кюрешгендиле. Жашауда аллай бушуулу болумланы тамырларын «бласт» келтиргенди, «бласт» чирчиклендиргенди». Болсада табийгъат бла берилген, кълан бла келген ёз намысха сакълыкъны, кълтылыкъны аякъ тюрп этерге чиппочаланы кёлларындан келмегенди. Аллайлагъа, жашауларында этген мурастарына артыкълыкъ бла, кълары бла жетишгенлеге чюйре, жазычу Узунбелланы тукъум тарыхларын суратлайды: Мисирхан, аны кызы Зайнаф, туудугъу Аскерхан. Таулу тиширыу Мисирханны сыфатын Толгъурланы Зейтун адеп-кылыкъгъа кълтылыкъны, ёз намысха сакълыкъны тийишли юлгюсюча кёргозтеди. Кыйын жашау болумлада окъуна, къларыу болгъан къларыусузну хорларгъа умут этген заманда, Мисирхан бюгюлмейди, сабырлыгъын тас этмейди, НКВД-ны жесири болгъанда да ниет кирсизлигине кертичилей кълады. «Аллах кимге да намыс береди, анга керилирге киши да керек туююлду. Бласт да унамаз, - дейди тиширыу. – Намыс сакъланмагъан жерден насып ёнгелейди». Жарсыугъа, намысха кълтылыкъны Мисирханны туудугъу Аскерхан сакълалмайды. Ырахат жашаугъа алданган тиширыу акъ жыйрыкъларын тешерге унамай жашагъан ыннасы, анасы сакъланган намысны жибин юзеди. «Хар нени да иги ангълайды ол: ыннасыча, анасыча туююлду Аскерхан. Аладан угъай, узакъдан келген, Аллах, кёк, жулдузла, ай бла кюн берген илишанын сакълалмай, тюрп этген-

ди. Ол илишан андан айырылып, ёнгелеп, учуп кетмегенди, къанатлы уясындан ёнгелеп учханлай. Ол аны неге эсе да алышханды, иги заманла къайтсала, ол да къайтырыкъ сунуп».

Жазыучу хар жангы чыгъармасында жангы белгиле къурайды, ол чыгъарманы суратлау магъанасын кючлендиреди, поэтика хазнасын байыкъландырады. Акъ жыйрыкъ романда метафоралы магъанасындан тышында уллу философия магъананы тутады. Бир жанындан, ол «тиширыуну кёлюн, ёхтемлигин кётюрюп, акъ жыйрыкъ кийдирген...» суймеклик сезим бла байланады. Былайда жазыучу эр киши бла тиширыуну араларында туугъан сезимге философия кёзден къарайды, аны магъанасын окъуучугъа терен тинтип ангылашындырыгъа итинеди. Зекерияны бла Аскерханны араларында байламлыкъны юлгюсюнде жашау эм чыгъармачылыкъ сынауу уллу болгъан жазыучу кесини оюмун айтады: «Не медет, суймеклик да от кибикди. Таянчакъсыз терк ёчюледи, суугъа, къаргъа тёзмейди – ёчюлюп, къара кёмюр болуп къалады. Ёчюлмез ючюн а экиси да ол отну ышырып турургъа керекдиле». Болсада акъ жыйрыкъны кирсизлигин сакъларгъа хар тиширыуну къолундан келмейди. Ол кёплеге «ассыры ауур жюкдю». Жазыучу бу белгини бир магъана бла чеклеп къоймайды. «Акъ жыйрыкъ нартланы байракълары кибикди», - дейди жазыучу. Ол а миллет намысны, хорламны, келлик жарыкъ заманланы бийик белгисиди.

«Акъ жыйрыкъ» деген романында жазыучу заманланы бирикдиреди: аланы барысын да бушуулукъ бирге байлайды. Озгъан заманны бушуулу бетлеринден бирин - кёчгюнчюлюкню – тёрели хапарлау халда суратламай, Толгъурланы Зейтун уллу къыйынлыкъда замансыз жоюлгъан жаш тиширыуну бла андан айырылып кългъан кългъанакъ кълзчыгъыны жанлары кирген Сепкилбаш деген кёгюрчюн бла жаннет чыпчыгъыны кълдарларыны юслеринден сейир сюжет ыз кълрайды.

Бусагъатда Толгъурланы Зейтун юч китапдан кълуралгъан «Хутай» деген жангы романын жазып бошагъанды. Аны баш жигити – инсан урушну жигити Хутайны кълдарыны юсю бла жазыучу озгъан ёмюрде халкъыны кълдарын суратлайды. Чыгъарманы биринчи эм экинчи кесеклери «Минги Тау» журналны (2010-2011 жылла) бетлеринде басмалангандыла.

Бюгюнлюкде терен магъаналы суратлау чыгъармала жазгъан Толгъурланы Зейтунну кълаламы жютюдю, жюреги жашды, жашауда атламлары тиридиле. Бирле, жыл санлары келгенле, кеслерин жашау болумлагъа хорлатадыла. Бирлени уа суймеклик сезимлери, чыгъармачылыкъ оту жангы кюч ала, ол отну жылыуу аны тегерегиндегилеге кенг жайыла барады. Аллайладанды Толгъурланы Зейтун.

САРБАШЛАНЫ Алёна,
филология илмуланы кандидаты

ХУТАЙ

3 китап

Эрттенлик элге кирир-кирмез, атлыны хахайы, къара къузгъунлай болуп, ийнек сауаргъа арбазларына чыкъгъан тиширыулары, эр кишилени да сагъайтды.

Налжанны атасы Жабырайыл, челегин хуна башына салып, «жууукъ-лашып келген» кычырыкъ таба къарады: атлы мычымады – къолунда къамичисин эки жанына силдегенин сабырландырмай, кычырыгыны ызындан жетип, озаргъа къорешгенча, элия ургъанлай озду.

– Къундурну къарындашы Мусабийни аманы кёреме, – деди Жабырайыл, къатына келип къалгъанла да, юй бийчеси Баття да эшитирча.

– Абидинмиди? – деди тиширыу, нек эсе да элгеннгенге ушай.

– Хау, олду.

Абидин узайып бара эди, кычырыгы-хахайы уа, къайтып келип, Жабырайылны арбазына кирди, арбазда къарт кертме терекге, халжар башына да къонду.

– Параблен аллына чакъырадыла! Эшитмедик демегиз – парабленнге чакъырадыла!

Атлы, уллу орамны баш жанындан ахырына чыгып, дагъыда тюп орам бла ёрге айланды. Жабырайыл энди аны кёрмей эди – хахайын эшитип, хуналарыны артында сюелгенлей турду.

– Къундур «правлен» аллына чакъырады сизни, эшитмегенбиз демегиз, Къундур чакъырады. . .

– Къундурча жарлыланы атха миндирип, эл аллына жиберген «бласт» аман «бласт» болмаз, таланган! Ийи, сен не айтаса?

– Аны Аллах билсин, – тиширыу андан сора жукъ айтмады, эринлерин къаты къысып, тынгылауну ийди.

«Аллахха жаным къурман болсун, – деди Самат ичинден, намаз минчакъланы санай, – энди ол жашха да бир мадар боллукъ болур». Хутайгъа кёл кенгирди. Ол тутдуруп жиберген эди жашы Окъуп бла аны экиге айланган къарындашы Мачакъны. Къундурну жанына керох тагып, бери жиберген «блас» кеси адамларын унутурукъ тюйюлдю.

Самат, сексен жылындан иги да атлагъан гуппур киши, орамгъа кимден да алгъа чыгып, кеси жангыз келе эди, гулоч таягъын белине салып. Арбазына къууанч кирген адам – гуппурланып, таягына таяныргъа неге керек эди? Кёрсюнле энди къарт Самат къалай тирилип къалгъанын. Кимни – аллы, кимни – арты дейдиле. Окъуп – «бластны» кертти жашы, аны атасы уа сора «бластха» кертилигин кимден да иги кёргюзтюрге керекди.

Самат, тегеригине къарай, эллилеге тюбеп, жюрек къууанчын билдирирге термилип бара эди – анга жол нёгер болургъа киши ашыкъмагъанына да ачыуланып. Къундур, хау, аны жашы тюйюлдю – алай узагы да тюйюлдю: билирге керек эдиле.

Къундурну юй бийчеси Жансарай бла ортанчы кызы Майрушхан, омакъ кийинирге кюрешип, орамгъа кимден да алгъа чыкъдыла. Ёзге уа. Ёхтемленип, ала къуанмасала, ким къуаныргъа керекди?! Кёрсюнле эллиле. Кёрсюнле да, ачудан жарылсынла.

Жансарай, ёхтемлигин жашырмай, ким кёреди да, ким къалады дегенча, алай барады.

Аны марап-сакълап тургъанча, къайсы арбаздан эсе да эки тиширыу чыгып къалып, жол нёгер болдула.

– Э, кызы жарлы, Жансарай, бюгечели бери сизге алгыш этгенден кёзюбюзно кысмагъанбыз, – деди эки тиширыудан бири – Къаражан, юч жыйырма жылына жууукълашхан, узун арыкъ адам.

– Аны айтама, – деди башхасы. – Аллахны жаны ауругъан болур бизге. Не этерик эдик, Къундурну бери жибермеселе?

– Милицаны къуллугъу бек уллу хапары барды, – деди дагъыда Къаражан.

– Хоу. Къалмукъ улу сенден бек ышанган адамым жокъду деп жибергенди, – Жансарай, ёхтем бет алып, эки тиширыугъа да кезиу къарады.

– Керти окъуна! – Къаражан, ичинден ийнанмады эсе да, къууанчыны чеги жокъча сёлешди.

– Нем къорайды, сунсун алай.

Къарап-къарагъынчы эллиле, арбазларындан, тюп-баш орамладан чыгып, бир бирге къошула, жыйын бола, къуллукъ мекам таба жюрюш алдыла. Анда сабийни-субюйню да, къартны-жашны да саугъала сакълап тургъанча, кими лахор эте, кими сагъышына хорлатып, къуллукъ мекамны арбазын толтурдула.

Къуллукъ юйню эшигинден чыкъгъан жерде тюрбюнден келген къуллукъчула сюеледиле. Хажибий, аны къатында Къундур, арлакъда Къундурча кийинген экеулен. Сора Хутай бла Къазакъ, Воронин.

– Не бек омакъ кийинирге кюрешген эсе да, кёзюню гылжыулугъун а кетералмагъанды, – деди къайсы эсе да, Къундурдан къарамын бурмай.

– Тын, эшитдиресе, къурурукъ, – деди башха ауаз.

– Бир да аямай эшитсин, къоркъгъан этгенми сунаса?

Кертда да эшитип ишми къойду, нек эсе да Къундур, жыйылгъанланы башлары бла къарап, аны сагъынганланы излегенча кёрюндю. Юсюнде гелефей кенчеги, кызыл жагъалы кёлеги, фуражжасы, жассы бел баууна кероух тагъылып.

Хажибий, алгъа атлап, къарамы бла жыйылгъанланы марады да, жыйылгъанла шум болдула.

– Жамауат, – деп кычырды ол, жассы бел бауу бла тулукъланган къарыныны арасына баш бармагъын сугъуп, – сиз кечеде-кюнде эшите тургъан къууанч хапарны тамамларгъа келгенбиз. Аны тамамласакъ, барыбызны да беллерибиз жарырыкъдыла, берекет жашау арбазларыбызгъа келип, къууанчыбызны чеги боллукъ туйюлдю, – деди Хажибий, олсагъат толу бети кызырып къалып.

– Не затды ол бизни башыбыздан бал жауун жаудурлукъ? – Былай айтып кычыргъан Апону атасы Хажалий эди.

– Колхозду ол а, – деди мычымай Хажибий.

– Ол а не затды – бир ангылатчы, – деп кычырды ким эсе да.

– Ол а сизни, эллилени, мюклеригизни бирикдириудю. Ишлесегиз, аны айнытсагъыз, хакъ алып жашарыкъсыз.

– Сора уа? – Жабырайыл, Налжанны атасы, бёркюн каш башына тартып, Хажибийни сёзлерин жаратмагъанын жашырмады.

– Бизден сыйырып, калзох-чалхоз дегенигизни алаймы кьурарыкъсыз? Ийи, тюзю ангылайбыз? – деди Туугъан – алаша, назик санлы киши.

Аякъларында – чабырлары, башында – эски къара кълалпагъы. Къошундан энишге тигелеп, жылы тёшегинде тынчаймагъан адамды. Тёрт ийнеги бла жыйырма бла он-онбеш кюю болгъан.

– Кишини малын сыйырлыкъ тюйюлбюз, – деди Хажибий, жыйылгъанла асыры батыр сёлешгенлерин жаратмай, – кеси ыразылыгъыгъыз бла берликсиз. Алгъынча, биригиз – бай, экинчигиз жарлы болургъа кюярыкъ тюйюлбюз.

– Мени тёрт ийнегим барды. Ненчасын сыйырып, ненчасын кюярыкъды калхоз-чалхоз дегенигиз? – деди биягъы Туугъан.

– Санга бир ийнек жетмеймиди, ахшы киши? – деди Хажибий.

Жыйылгъан жамауат, олсагъат толкъунланып, гюрюлдеди, чайкъалды. Хажибийни эшитдирирге кюрешгенин киши эшитмеди.

– Тыныгъыз дейме да! Тыныгъыз! – Къундур, къармашып, керохун чыгъарды.

Жыйылгъанла тынмадыла.

Къундур, керохун ёрге айландырып, бир бири ызындан эки кере атдырды:

– Тынып кълалыгъыз дейме да!

– Жамауатны ауузун байларгъа келгенсе сен бери? Биз танымагъан Къундур тюйюлсе, иерин алышындыргъанлыкъгъа, эшек ат болуп ким кёргенди, аланла? – Жантемирни кълалыны Шамшюдон, алгъа атлап сёлешди. Эркин санлы, субай киши. Эки жыйырма жылындан атлагъан, сары шинли.

– Биз да билебиз сени ким болгъанынгы, контра, – деди Къундур. – Сени кибикле бла колхоз кьуралмазын да ангылайбыз.

Къундурну гылжюу кёзю кызыарып кысылды. Тюп эрини энишге тюшюп, кириулери ачылдыла.

Ол кезиуде Хутай туурагъа чыкъды да, жамауат шошайды, андан-мындан чабыуулукъ этген сёзле ёчюлдюле.

– Сабыр болугъуз, – деди комиссар, шатык сёлеше, – кишини малын сыйырып, артыкълыкъ этерик тюйюлдю «бласт». Кеси ыразылыгъыгъыз бла берсегиз, аны алыкълыкъ, бермейбиз десегиз да, ол сизни ишигизди.

– Алай а болсун, – деп кычырдыла андан-мындан.

– Анга уа, Аллах-Аллах, ким угъай дейди.

– Малы болмагъан а несин берликди?

– Хау, Къундурну юйюрю несин берликди, битлеринми не уа сокъур Хусейними? – деди Хажалий, аллында сюелгенлени башлары бла кычырып.

– Тюз сораса, энтга да ишлеп, мюлк эте билгенлени терилерин со-
ярыкъдыла. Унамакъ, тейри, – деди биягъы Шамшюдюн.

– Сюймей унатырбыз, тейри, – Къундур, андан къоркъуп, къуйрукъла-
рын къысып турмай, эркин сёлешгенлени къалай буюкъдурургъа билмей,
къаш тюйюп, Хутайгъа къарады. «Сени хатанг» дегенни ангылатып. «Эслеп
сёлеш», – деп эсгерти ол да.

– Биз мал къурай, сиз да сыйыра. Не заманнга дери тѳезерикбиз? Айт-
чыгъыз, жамауат? – Шамшюдюн, жыйылганлагъа къарап, тынгылауну
ийип мычыды. – Сюйгенигизлей болугъуз, мен а бир кичиу токълуму да
берлик тюйюлме, – деп, Жантемир бийни ахлусу, къуллукъ юйню арбазын-
дан чыгъып, хыны-хыны атлай, кетип къалды.

Аны ызындан башхала да тизилдиле – къуллукъчула тыялмадыла:
къарап-къарагъынчы жыйылган жамауат седиреп, элни бек жарлылары
– маллары болмагъан тогъуз-он киши бла тиширыу къалып къалдыла. Къул-
лукъ межамны тийреси шошайды.

Эки патеген чыракъны тиллерин не уллу этген эселе да, къуллукъ ме-
жамны отоун тынгылы жарыгъып, олтургъанла бир бирлерини къарамларын
кѳрүп, оюмларын ангыларча эталмайдыла.

Олтургъанла да отоугъа кючден сыйыннгандыла. Къызыл жабыулу
столну артында Хажибий бла Хутай, экисини араларында – айтылганланы
къагъыгъа тюшюрлюк Воронин... Къундур – алагъа къысылып, къалганла
– шинтик тапханларына кѳре олтурадыла.

– Жаланда бу эдегиле чюйре къарамайдыла колхозгъа, хар жерде да
акъырын барады иш. Алай биз партия айтханны болжалгъа салмазгъа керек-
биз, – Хажибийни чыракъгъа айланган жаягъы къаралып, кѳзю уа, жилий
тургъанча, жылтырап сёлешеди. – Кесигиз кѳрдюгюз, ол кычырыкъчыла
болмасала эди, асламысы тынгыларыкъ эди – бизни халкъыбыз тюз ниетли
халкъды.

– Тюзлюкню сюйген халкъ дерик болур эдинг, – деди Хутай.

– Бюгюн тамакъларын керип кюрешгенлени, алагъа жакъ басханланы
да тамбла, бюрсюкюн дегенлей жерлерин тапдырмасакъ, ишибиз барлыкъ
тюйюлдю, – Къундур, туруп, сиз не билесиз, мен тургъанлай дегенни ангы-
латыр муратда, тюклю жумдуругъун стол къыйырына салып сёлешди.

– Элде кулак-мулакла къалыргъа керек тюйюлдюле. Ала аман хансла-
дыла.

– Ол затха ашыкъма, – деди Хутай, – ишлеп, къыйналып, мал къоллу
болгъандыла ала. Аман хансла деб’а ишлерге сюймегенлеге айтыргъа керек-
ди. Кеси арбазында ишлемеген колхозда да ишлерик тюйюлдю.

– Ишлетирбиз, – деди Къундур.

– Мени сартын, Къундур тюз айтады: колхозгъа табан кѳноргенлени
жерлери белгиледи, – Хажибий олтургъанлагъа кезиу къарады.

Киши сѳзге къошулургъа сюймеди. Битеу баштѳбен болуп, къара
тынгылауну ийип тура эдиле.

– Нек къара тынгылау этесиз?! – деди Хажибий, ачыуланнганын жа-
шырмай.

– Да бизге не жетеди, сиз айтханнга биз не къошарыкъбыз? – деди Якъуп, буюгъуп.

– Алыкъын колхоз жокъду. Биз, аны къуаргъа айлана эсек, тѣзюмлю болургъа керекбиз. Кеслери ангылагъынчы, таякъ кѣтюрюп, элибизни жарлы этмейик, – деди Хутай, башха оюмну унамазлыкъ адамча сѣлешип.

– Кесинг айтхан болмаса, башхала айтханнга къулакъ салмазлыкъгъа ушайса, – деп, Къундур, хыны туруп, къыялу кѣзюн къысаракъ этди, соруулу бет алып, Хажибийге къарады.

– Душманларыбызгъа акъыл къачан келирин сакълар онгубуз жокъду. Къундургъа ишин этерге ыразылыкъ берирге керекбиз, – деди Хажибий.

– Эркинликни манга эртте бергенди партия. Ма алайда эки нѣгерим да аны ючюн келгендиле бери, – терезе тюрюнде олтургъан эки къызылжагъа жаш таба бармагъын чоелтди Мисака бийни жалчысы.

– Биз, Хутай, Къундургъа чырмаулукъ этмейик. Ишин тамамласын, – деди Хажибий.

– Мен эллилеге артыкълыкъ этдирлик тюрюлме, «блас» ючюн деп къан тѣкгенбиз, – деди Хутай.

– Алай этип башласакъ, эки къауумгъа бѣллонюрюкбюз. Бир ниетли болмасакъ, иш барлыкъ тюрюлдю.

– Мен да аны айтама, бир тилли болайыкъ, артыкълыкъны кери къыстайыкъ, – деди Хутай да.

– Сора меними къыстарыкъсыз?! Мен партияны ишин этерге дей эсем, аны артыкълыкъгъа мы санайсыз?! Ангылагъыгъыз аны манга, мен къошума кишини чапдырлыкъ тюрюлме, – деп, Къундур биягъы столну къакъды.

– Сени къошунг жокъду мында. Алаймыды, тюзюм айтама? – Комиссар Хажибийге соруулу къарады. Ол, абери айтмай, башын энишге этди.

Къуллукъ межамда жангыз кесинден сора киши къалмай, Къундур кѣп олтурду. Кечди. Юйюне барыргъа керекди, алай нек эсе да барыргъа кѣло тартмайды. Ол – къуллугъу болгъан, уллу эркинлиги бла эл аллына келген адам, барып, алаша гытысына къалай кирсин? Адамла биягъы кѣл кенгдириле. Юй бийчеси Жансарай – эт алгъан, къуйрукъ къайнатхан тиширыуду. Къарт да тюрюлдю. Не да болсун, жилин эски къабына киргенча, аны бла бир жуургъан тюрюне къалай кирсин? Ол, Къундур – къайыкъ болуп туруп, энди кемеге минген, кемеге жюген салалгъан адам, кесини жюреги тынчайырча, партия да ыразы болурча иш этерге борчлуду. Да, ишди ол, къаллайды?

Къундур, туруп, терезеден тышына къарады – абери кѣрмеди. Таула башында кѣкде жулдуз жылтырап окъуна эслеялмады. Кече эллиле тынчайгъандан сора Черекни шуулдауу бек эшитилиучо эди да, ол окъуна, тунчугъуп къалмагъан эсе, шошду.

Эси, къуу кибик къабынып, Къундур, ашыгъып, ызына къайтды да, жерине олтурду. Тамбла, бюрсюкюн дегенлей тутуп, энишге жибериллик душманланы тизмесин хазырларгъа керек эди да, жазаргъа кюрешди, анда, сахарда, юйретгенлерине кѣре. Байланы, бийлени хагаларындан харф танымай къалгъаны жангъдан къайнасын къозгъады. Жантемир бийни уа

кимилдиси Алий «сабет школда» окыугъан хапары барды. Къысталыргъа, думп этилирге керек тойюлмюдю ол?

Тизмесини бек башына Къундур Алийни атын къынгыр-мынгыр жазып, къалгъанланы да эсине тюшюрдю: Туугъанны, Шамшодюнню, Хажалийни...

Хажалийни тукъумун жазгъанында, кесине бюсюреп ышарды: «Жашы Апо Хутайгъа тагъылып айланады да, кёрюрбюз», – деди ичинден. Тиширыу, эр киши деп, айыртларгъа керек тойюлдю: душманны тишиси, эркеги болмайды. Ариужанчаланы да жерлерин тапдырмаса жарамаз...

Мисака бийни юй бийчесин эсине тюшюргенлей, Къундур экили болду. Анга аны эрттеден дерти бар эди. Юсюне сюелип, масхаралаучу эди да, энди бир кёрсюн кимни – аллы, кимни – арты деп бош айтмагъандыла.

Къундур, аллындан къагъытны бир жанына тюртюп, ёрге турду. Къаны къызып къалып, тышына чыкъды. Къарангы кечеде, кёзлерине ау чапханлай болуп, жолну кёралмай, Мисака бийни журту таба айланды.

Мисаканы уллу юйюню отоуларындан биринде кечине эди Ариужан. Аны да Хутайны оноуу бла анга кёп болмай къайтарып, Жантемирни мал орунуну мюйюшонден кёчюргендиле.

Къундур, алгъа эшикни къагъып, киши сёлешмегенден сора, терезени хыны зынгырдатды.

– Кимсе, не этесе замансыз заманда? – деди тиширыу ауаз.

– Менме, мен, – деди тышындагъы.

– Менме, мен дегенинг кимди?

– Билмез от ашамагъан эсенг, ач эшикни, Къундурма...

– Эшиги къуругъан, кече ортасында! – деди Ариужан, сейирсингенин бла къоркъгъанын ангылатмай.

– Кёп сёзню къой да, эшикни ары ач...

Къундур, отоугъа хыны кирип, арысы-бериси болмай, эшикни къадаун салды.

Керох тагъылгъан бел бауун тешип, тапчаннга атды. Ариужан, къармашып, чыракъ жандырыргъа кюрешди. Юсюнде акъ ич кёлеги, имбашларына къолан бота атылып.

Къундур кёрюп кетгенли бери, тиширыу, олду деп танымазча азып, жыл санындан иги да таматагъа ушайды. Мындан бир къауум заман алгъа жалчысы болуп, барчы-келчисини аллында буюгъуп сюеледи.

Къундурну сукъландырып, ызындан жашыртын къаратыучу санларындан къалгъаны жокъ эди. Энди жалчыгъа ёхтемлик берген башхады: бийчеге аталгъан тиширыу жалынчакъ, жалчы уа, аны бийича, базыныулу. Охо да, деди Къундур ичинден, ёхтемленип, аны сансыз этиучю тиширыуну сыннганын кёрген да насыпды.

Милиционер Ариужанны имбашына къолун салып, кесине тартды. Сора къучагъына къысды: тиширыу къынкъ демеди.

– Мен бийинг боллукъну марап тургъанча, эрип къалгъанса. – Къундур Ариужанны аркъасын сылай сёлешди.

– Заманны къыйынлыгъы адамны къанын калак итча ичеди, – деди тиширыу, къалтырагъанын тыялмай.

– Къоркъма, энди мен сени жангъдан бийче этерме, – деди Къундур,

тиширыуну жюрегини тыпырдагынын эшите.

– Хутай манга иги болады, сени бери келгенинги билсе, экибизни да онгдурмаз, тоба. . .

– Ол дегенинг кимди? Мен турган жерде Хутай?! Сизге Хутай болганлыкыгъа, энди бир кёрсюн артыкъ сёлешип. Сёлешгенлей, сёзлеринде кьалырча этерме мен аны. . .

Жашау кьужурду деп келди Ариужанны эсине, бюгюн башынгы сылап, тамбла уа табан жетдирип да кьояды. Гьлжыукёз кеси келген эди арбазыбызгъа, кьоругъуз болайым, сабийлерими аш-суу бла кечиндиралмайма деп. Ол жазыкны ызындан, маске кибик, чабып айланган эди. Арбазны сакьлаучу парийлери да, гьлжыукёз да бир эдиле Ариужаннга. Энди уа, кёресиз, аз заманнга жашау башы тюбюне бурулду. Терсми болдукъ, Аллахны кёлюн кюлдюрюрча, ол чамланырча ишми эте эдик?

Тойганыбызны кётюралмай, табанмы кётюре эдик? Не болуп кьалды, не кьан жауду? – Ариужан, кьабыргъагъа бурулуп, шош сыгыла келип, жилияп ийди. Кьундур, жапсарыр умут этип, тиширыуну башына, имбашына кьатылганда, Ариужанны жилияу сарнаугъа айланды. . .

Кьундур жукъ айтмады тиширыугъа. Ол нек сарнагынын да ангылады. Ёз жилияун этеди деди ичинден. Адамла барысы да жашауну ийнакьлары болуп бармайдыла. Аллах барысын да ийнакъ этеме десе окьуна, биреу тюпге тюшмей кьалмайды. Кьундур а суйюпмю болган эди Маскеге жалчы неда муну сибиртгичиси? Жьйырма жыллыгында келген эди ол жалчылыкыгъа. Ёсюмю, чьрайы болган жаш. Кьаракъаш, кьалын кьара чачлы. Артдаракъда, хужу кьаллыкъ, быланы кьунажинлери мюююзюн жетдирип, кёзюн сокьур этерге аздан кьойган эди. Андан бери айтадыла анга гьлжыукёз деп, аriu жаш болганын унутуп. Адамла алайдыла: бир чийинги кёрселе, аны семиртедиле, ансы айтсала уа, Кьундур Мисака улуну малларына иги кьарай эди деп, кьолдан неге да усталыгын унутхандыла. Атасы Хахайны да ыспассыз этиучю эдиле эллиле. Жарлы атасы, харип, башын тутта билалмаганды. Аны ыспассызлыгы Кьундургъа да жетгенди. Охо да, энди кёрсюнле, ким ыспассыз боллугъун кёрсюнле. . .

Жантемир бийни мал орунларыны тийрелеринде эллиле эртгенли бери сюеледиле. Ёрге-энишге тепчий, суу боюнуна тигелей, дагыда туурагъа чыгъа. Кетерге керек болганын ангылай эдиле – кетиб а кьалалмайдыла. Ким малларын келтирип, ол «колхоз-чалхоз» дегенлерине бергенин, ненчасын сюрюп келгенлерин да билирге суйгенле кёп эдиле. Сора кеслери да анга кёре этерик болур эдиле.

Кюн кьушлукьдан иги да озуп тюшге жууукьлашханды – ашыгып, малларын сюрюп келгенлени уа эслемейдиле. Келген малларын кьагытха тюшюрюрге, тергеу этерикле да ишлери бармагынына чогъежленип, ачыуларын жашьралмай сакьлайдыла.

«Бу колхоз дегенлери бош заг болганын ангылаганла аны ючюн деп кичиу токълусун окьуна кьоратырыкъ тьойюлдюле. Аперим аллайлагъа», –

деди марап-къарап тургъанладан къайсы эсе да.

– Болгъа эди алай, – деди башхасы, – хар нени да сылтауу – бир тилли болалмагъаныбызны хатасы.

– Сен бир тиллисе деп, къырал айтханын этдирмей къоярыкъ тнойюлдо, – деп, арыкъ, назик санлы киши башын да кётюрмей сёлешди.

– Гютюргоде жамауат къозгъалып, сауутланнганын эшитгенмисиз, аллай хапар жюрюйдю, – деди «бирликни» къюсеген элли, бёкем санлы Азнор. Мюлк-ырысхы жюрютген, эки жыйырма бла тогуз-онжыллык киши.

– Аны несин айтаса, башха журтла да къозгъалгъандыла.

– Ауузугъузну къысыгъыз, Къундур келе турады.

– Къайда кёресе?

– Атасыны аман кёзюне, – деди Азнор, алайда сюелгенлеге эшитдирип.

Сора, Хажалий бир экижыллык тананы баш бауундан тутуп келгенин кёрюп, шум болдула. Андан артха къалмай Налжанны атасы Жабырайыл да къолан ийнекни алып келе.

Ала мал орунну тийресине жетер-жетмез, Къундурну ауазы эшитилди.

– Не ди бу эчкинг, хыликкямы этесе сен «бласны»? – деди ол Хажалийге.

– Кунажин бла эчкини башхалыкълары сен билмегенликге, къалгъанла билликдиле, – деди Хажалий.

– Сени тёрт ийнегинг барды, ма къагъытха къарап къой, аладан ючюсюн берликсе. Бер да, къутул да къал.

– Къартлыгъымда мюлкюмю кимге берирге керекме мен, аны айтчы, ахшы киши? – деп сёлешди Хажалий. – Кимге берликме, айтчы бир?

– «Бласха» берликсе, «калхозгъа» – деп къычырды Къундур.

– «Блас» ючюн мени жашым да къорешир ючюн къалмагъанды, ол а манга не бергенди?..

– «Блас» санга жер бергенди, кёргенбиз ол жерде экинчи юйонгю, терклеринги да, – Къундур, бир жанына бурулуп, Жабырайылгъа къарады.

– Сен а юч ийнегингден экисин берирни орунуна бу къарт къысырны алып келгенсе. Умутунг не ди? «Бласны» алдаргъамы умут этесе?

– Охо, башхала да бирер ийнек берселе, шукур этип къал.

– Игилик бла берсегиз берирсиз, алай тнойюл эсе уа «блас» тартып алыргъа да эркинди...

– Сенми, Къундур, огъесе «бласмы» – деди Жабырайыл, сейирсиннгенин жашырмай, арлакъда тынгылагъанлагъа къарап.

– Не башхасы барды, – деп къычырды Къундур, – «бласны» жумушун да бирле этерге керекдиле да...

Уллу эл ырахатды, шошду. Кёкню таулагъа жууукъ жеринде сын къатып, сагъайып тургъан ай окъуна, нек эсе да жан кирип къалып, энишге шош тёнгерей барып, букъгъанды. Ауур къарангы элли буюкъдуруп, симсиретип къойгъанды. Жан къымылдап кёрюнмейди. Кюннюм элли къыйырында алаша юйге кече белинде бугъуп-бугъуп келгенле окъуна къарелдилерин эслесе да, отоугъа кирип олтургъунчу, бир бирлерин таныялмайдыла.

Кече ортасында бугъуп, жашыртын келгенле Зулкъайны юйонде жыйыладыла.

Зулкъай элни бек жарлысына саналгъан къарт кишиди. Юй бийчеси Афу да кесича къарт, къаратон тиширыуду – сабий-балий ёсдюргеген. Эллиле сан этмеген адамла эдиле да, киши ишекли боллукъ тнойюлдю деп, андан жыйыла эдиле. Зулкъай хапар айтыргъа, махтаныргъа суюген адам эди да, ауузун кысып турурча, Шамшюдюн эртте-кечден бир токълу келтирип, къартны сагъалагъан эди.

Ёчулеме-къалама дей жаннган жау чыракъчыкъны мутхуз жарыгъында адамланы бетлери шарт кёрюнорча да тнойюлдю. Келликле барысы да келгендиле дегенде, Шамшюдюн сёлешди:

– Заманыбыз азды, турмайыкъ. Жабырайыл, эт бир оноу.

– Да мен не оноу этерикме? Сени тегерегинге жыйылгъанбыз. Бизден жаш болсанг да, эслисе. Айт, къалай болабыз? – Жабырайыл алтмышжыллыкъ киши, чырайы-сыфаты болгъан, жумушакъ ауазлы, башын кётюрмей сёлешди. Нек эсе да бери – Зулкъайны гыгысына келип, адамланы кёргенлей, экили болуп къалгъан эди. Атасыны башынамы, терилип, Шамшюдюнне тагъылып айланады, бий, бай деп тнойюл. Эки ийнегинден бирин берип къойса, аны ким ызындан боллукъду?

– Айт, сен айт, Шамшюдюн, не этебиз, бу палахладан башыбызны къалай къутхарабыз? – деди мюйюшге кысылып олтургъан Байдуллах – эркин санлы, къара сакъаллы киши. Элде бек байгъа саналмай эсе да, бир юч жыйырмагъа жууукъ кюю бла беш ийнеги тауда сакълагъанладан эди.

Шамшюдюн, ёрге туруп, ысхарла келегини этеклерин тюзетди. Баш бармагъын белбаууна илиндирип, сабырланды.

– Бизден сора башларыны къайгысын этмеген жокъду, – деди ол. – Хар элде жамауат, къозгъалып, бу колхоз дегенлерине ыразы болмагъанын билдире турады. Суюсегиз а, сауут къоллу окъуна болгъандыла кёллери. Биз да кесибизни къорууларча болайыкъ...

Бир бирге кысылышып олтургъанла къара тынгылауну ийип, иги кесек турдула. Базынмай эдиле алгъа сёз айтыргъа. Сауут-саба алып, «бласха» къажау суюлген онгармы? Хутай да алай хычыуун адам тнойюлдю. Жангыз кеси окъуна сау аскерни аллын...

– Сора Акътопуракъчылагъамы къошулайыкъ, иш алаймы болсун?

– Акътопуракъчыла узакъдадыла, – деди Шамшюдюн, – биз кеси мюлкюбюзню къорууларгъа керекбиз.

– «Абирекле» бола эсек, мюлкюбюзню сыртыбызгъа кётюрюпмю жюрюрюкбюз? – деди биягъы Жабырайыл.

– Аны айтама, – деп къычырды Байдуллах.

– Малларыбызгъа тиймезча этерге керекбиз. Сауут-сабалы болсакъ, ким базынырыкъды къошха чабаргъа? – Шамшюдюн, кёллерин жумуп, олтургъанланы бетлерине къараргъа кюрешди – мутхуз жарыкъда хазна кёралмады.

– Хутайны ким тыяллыкъды, бек аман алыныр ол бизге.

– Табылыр анга бир амал-мадар. Окъ кимни да тохтагады.

– Аны уа бош айтасыз, биз бир элли адамла болгъаныбызны бетин этерге керекбиз, – деди Жабырайыл, – бизни къолубуздан ачымасын.

– Бизни ачытабыз деселе, аузубузну ачып туралмак, мени сартын, алай сунама, – деди Байдуллах.

– Ким болгъаныбызны кѣргюзтюр ючюн, сыйыргъан малларын жыяр жер тапмазча этерге керекбиз, Шамшюдюн, биягъы жыйылгъанланы бетлерин излеп, сора Байдуллахха къарап тохтады. – Сен не дейсе Байдуллах, Жантемирни бауларын жокъ этсек, угъайым жокъду.

– Ким эталыр да ол ишни? – деди Байдуллах да.

– Аны манга къоюгъуз, сизни кибик адамланы мен да бир затыгъызыгъа жарайым. – Ёхтемлигин кючден жашырып тургъан Зулкъай, жаурунларын къабыргъагъа къашытды. Элни бай, намыслары жюриюген адамлары юйюне келип, аны биргелерине бошуна олтуртхан болмазла. Ёзге уа, кеслерине къошаргъа кюрешедиле да, угъайым жокъду, – деди ичинден къартчыкъ. – Ол да, атха минип, элни тууарасына чыкъгъанлыкъгъа не боллукъду, кимге къан жауарыкъды?

Кѣп-аз таурух этди эселе да, жыйылгъанла, бир оноугъа келишип, танг аласында Зулкъайны юйюнден дауурсуз чачылдыла. Ушкогу болмагъаннга Шамшюдюн ушкок тапдырыгъа сѣз берди. Ол, башын жабып, сакъ сѣлешгенликге, акътопуракъчыла бла байламлыгъы болгъанын жыйылгъанла ангылагъан эдиле. Шамшюдюн, кеси жангъыз юйюне бара, кѣп затха сейирсинип, сагъышлы эди. Мюлкери болгъанланы мюлк къурай билмегенле бла тенг этерге кюрешген «бластха» жарлыла не хыйсапдан табан кѣтюргенлерин ангылаялмай эди. Огъесе мюлк жаны бла жарлыны жюрегидамы жарлыды, эси, сагъышы такъырмыды? Бу адам дегенни иши сейирди, тамашады – сен анга не къадар иги болсанг, ол къадар осал некди? Огъесе адамланы бийлеге, чанкалагъа, ёзденлеге, къуллагъа, айырып сѣлешген тюзмюдю? Зулкъайча жарлылагъа ышанган «бластны» башын ит ашамай не этерикди деп келди Шамшюдюнню эсине.

Къоншусу Огъурлугъа болушур ючюнню кългъанды Жантемирни киеую: малларындан юлюш чыгъарып тургъанды, ырхы келип, гытысын ойгъанда, юй ишлерге болушханды – не медет, бай, жарлы деп, хапар жайылгъанда, Шамшюдюнню мюлкюне сугъанакълыкъ этген ол болгъанды. Шамшюдюн Акътопуракъчы Исмайылланы Исмайылны да эсине тюзюрдю. Ол сюрюучю болуучу эди, байны жалчысы. «Блас» кеси адамына санап, ышанып, Акътопуракъда эл советни председатели этгенди. Къуллугъуну биринчи кюнлеринден окъуна башлап, партияны, комсомолну да адамларын кесине бойсундуруп, мюлк жюриютгенле, ырысхылы эллилени «шапалары» болуп кылып, «колхоз» къурулушха къажалулукъ этеди. Артдаракъ ол ишинден кысталгъанда уа, биягъы мюлк жюриютгенлени, «калхоздан» къачханланы тѣгерегине жыйып, ала бла оноулашып, «бласха» къажау жыйын къурагъанды. Жыйыннга Быллымны, Кѣнделенни адамлары да къошулуп, колхоз къуаргъа деп, элге келген къуллукъчуланы ёлтюргенлери, «бласха» да чабыуулукъ эте, сауут кѣтюргенлерини хапарлары эшитилмеген эл жокъ эди. Терен акъыллы болмаса да, Исмайылланы Исмайыл «бласны» сѣгерден артха турмагъанды. Жамауатны аллына чыгъып айтхан сѣзлерин Шамшюдюн кеси къулагъы

бла эшитгенди: «Сабет блас бизни арталлыда тюп этгенди. Мындан ары ушхуурсуз, кийимсиз окъуна къаллыкъбыз деп, – тынгылата эди ол жахил жамаутны. – Юйюр, энчи от жагъа деп билмейди ол. Тиши-рыуларыбызны окъуна сыйырлыкъды. Не этейик, динибизни малтаса, сабийлерибизни, къатынларыбызны сыйырса, не этейик, къалай тѣзюп турайыкъ?»

– Не айтханынгы билип сѣлеш, жамаутха сант сѣз керек туююлдо, – деп, Абушланы Хамит алгъа атлады. Эки жыйырма жылы толгъан, кент жаурунлу, орта ѳсюмлю киши. Кѳпле аны иги таный эдиле. Бютюнда атасы Абушну – жери, малы болгъан. Бий тукъумдан узакъ кетмеген. Хамит Быллымны эл советинде къуллукъда эди.

– Сен, тукъуму болгъан адам, къаллайла сѣлешесе? Былайда уруп къойсакъ, кимге къан берликбиз? – деп къычырды Исмайыл.

– Миллетни тынчлыгы керекди, мени къаным болушурукъ эсе, алыгъыз, – деди Хамит. – Алай унутмагъыз: биз барыбыз да бир жипге байланыпбыз, сен а аны экиге бѣлюрге кюрешесе, эки жагъагъа бѣлюннген жамаут а бир бирге къайырылмай къалмайды. Биз бир бирибизни къанын тѣгерча халкъ бола келмегенбиз.

– Жамаут, эсигизге алмагъыз, Абуш улу сизни къоркъутургъа кюрешеди, – деп, Исмайыл жыйылгъанлагъа жалыннган бет алып къарады. – Къабартыда, Чеченде, Дюгерде да халкъ къозгъалгъанды, бизни киши къоркъутургъа кюрешмесин. Биз, барыбыз да бирлешип, аууш жерлени, кѳпюр къулакъларын да къолгъа алып, сакъларгъа керекбиз. Къызыл бѣрюлени алларын тыярча этейик... «Блас» чирий турады, мыллык бола, къоркъмагъыз. Биз шерият полк къурасакъ, муслийман байрагъыбыз шууудап турлукъду...

Танг атады-атмайды деген заманда Хутайны юйюнно терезелерин ким эсе да къалтыратып, зынгырдатып къакъды. Комиссар, элгенип уянып, кѳнчегин ашыкъ-бушукъ ѳрге тартып, терезеге къапланды:

– Сенмисе, Къазакъ, не этесе тангны атаргъа къоймай?

– Терк кийин да, бери чыкъ, – деди Къазакъ, бети тюрленип.

– Не къан жаугъанды, мени былай элгендирирча? – Хутай башлы чурукъларыны бирин кийип, экинчисине узала, тышына чыкъды.

– Къан жаугъанын бла жаумагъанын кесинг кѳрюрсе, атынга бир минчи. Къазакъ, алай айтып, сехледен тышына атлады да, атына минип, комиссарны сакълады. Сора экиси да атларын жортдурдула.

Баш орамдан Черек жагъасы бла баргъан жолгъа тюшер-тюшмез, энишгеде элни къыйыр юйлерини терезелери къызаргъанларын Хутай эслеп, ичине къоркъуу тюшдю. Ызы бла, кѳп бармай, Жантемирин мал орунлары болгъан жерден ѳртен къатыш тютюн, бурулуп-чулгъанып, ѳрге-ѳрге къыстауланнганын кѳрдю.

– Керти айтханса, къан жаудургъанды ким эсе да.

Эки атлы да жетер жерлерине жортуп жетгенлеринде, ѳртенленнген мал орунлагъа болушур амал жокъ эди. Къачан эсе да бир салам къатыш чырып бла жабылгъан орунланы башлары, къуу кибик къабынып,

жанып бошاپ, агъач чыпынла, эшик терезе жанла кюе, къабыргъаланы ташларын атылта. Таш хунала да, къаралып, жаланнгах болдула, къызыу хауалары бла тийреде хансланы, кырдыкны саргъалтып.

Андан-мындан чабышып келип, эллиле да жыйылдыла. Эки нёгери бла Къундур да жетди да, абызырап сёлешди:

– Кюрешген эдим мен, санга айтып, бу мюлклерине жабышханланы элден къурутайыкъ деп, – деди ол, Хутайны терслеген къарамы, ауазы бла.

– Мюлк эте билгенле кюйдюргенми сунаса сен? – деди Хутай.

– Ёзге уа, жарлыла кеси къошларына нек чабарыкъ эдиле?..

Аны уа бир да билмезсе: хыйлалыкъгъа жарлыла да бек устадыла, – деди Хутай, Къундурну аллай илишанын билгенча, бетине бир тюрюлю къарап.

– Бир насыбыбыз – малларыбызны бу хужу къалгъан орунлагъа жыймагъаныбыз: гюняхлы боллукъ эдик. – Былай айтып къычыргъан жыйылгъанладан эди.

– Ауузунгу къыс, ким эсенг да, – деп къычырды Къундур да.

– Тюз айтады: ашыкъмагъаныбызны иги этгенбиз. Сен а, – Хутай балан бармагъын Къундургъа бурду, – хапарны аз этип, колхозгъа аталгъан мюлкню сакълай билирге керек эдинг.

– Сени уа жокъмуду аллай борчунг? – деди Къундур да, къызулу кёзюню жилимугъу жылтырап.

Экисини да сёзлерин милиционер бёлдю. Жыйырма бла онжыллыкъгъа ушагъан, добар бурунлу къабартылы жаш. Ол нёгери бла Черек сууну жагъасына тигелеп, андан ёрге къайтып келген эди.

– Суу жагъада адам ёлюк барды, – деди ол, кеси мурдарлыкъ этгенча, бетинден къаны къачып.

– Не ёлюк хапар айтаса сен? – деп сагъайды Хутай.

– Не ёлюк, къайда? – деди Къундур да.

– Келигиз, кёргюзтейим. Галийни ызындан Хутай жыйыны жагъа тигеледиле.

Жагъа ташны къатында, кюе ашагъан тегерек бёркю бир жанына чартлап, баурундан тюшюп, сойланып тургъан адамны юсюне сюелип, Хутай иги кесек мычыды. Таныялмады. Энишге ийилип, ёлюкню бир жанына бурду. Акъ сакъаллы къарт киши. «Зулкъай кёреме, харип», – деди комиссар ичинден.

– Зулкъайды бу, Кюннюмде жашайды. Анда мындан къарыусуз хазна адам жокъду.

– Энди мен да таныдым, – деди Къундур.

Алайгъа келгенле иги кесек заманны шошайып турдула.

– Бу жазыкъ къарт а сууну бу жагъасында не эте болур эди? – деп, шош сёлешди Хутай.

– Айтама да, «бласны» душманларына ким да башха туйюлдю, – деди Къундур.

«Бу жазыкъны терилтип салдыргъан эселе уа отну». – Хутай жүрегине тюшген ишеклигини юсюнден абери айтмады: юй бийчесине жолугъургъа керек эдиле.

Зулкъайны ёлюгон ёгюз арбагъа салып, комиссарны адамлары кёпюрден ётюрдюле. Атларындан тюшюп, арбаны ызындан жаяу келе эдиле. Къалай-алай болуп жоюлду эсе да, ёлгенни сансыз этмедиле – ёлген да таулу, ызындан келгенле да таулула. Душманлыкъмы этди Зулкъай, ажымлымы болду – адет адетлей къалыргъа керекди. Жолда акъырын келе, Хутай сагъышлы эди.

Бу къарт, жазыкъ Зулкъайны ким жойду, огъесе, жыгъылып, башын ташха кесими урду – энди аны бир Аллахдан сора дурусун не хазна билалсынла. Алай, не тюрлю эсе да, Хутай Къундургъа ишеклиди, баштёбен харам адам. Ары – оракъ, бери – чалгъы. Ол жолда Шарипаны ёлтюргенинде, Хажибийни хатасындан къутулуп кетгенди. Хутайны уа, иш былайды деп, Къундурну ырбынга тыярча шагъаты жокъ эди.

Энди уа? Комиссар, башын кётюрмей, кёз къыйыры бла Къундургъа къарады: ол да сагъышлыды, шошду. Керти, жазыкъ Зулкъай мал орунлагъа от сала тургъанлай, Къундур ызындан жетип ёлтюрген эсе, уллу хата этгенсе, мурдарлыкъ этгенсе деп? Айтхан да къыйынды. Алай ким билсин не болду? Зулкъай да, от салырча, эллилеге не дерти боллукъ эди?

– Сен абери эслегенмисе, кече ол тийрелеге айланмагъанмы эдинг? – деди Хутай, Къундурну сынап.

– Эслесем, букъдургъанмы этерик эдим? – деди Къундур, абызырайыракъ болуп. – Аны от салыргъа ким жибергенин, ким ёлтюргенин да мен уста билеме.

– Сора кимди ол?

– Ким боллукъ эди, Шамшюдун тургъанлай? Неда аны адамларыдыла.

– Шамшюдун аллай иш бла кюреширик туйюлдо, – деди Хутай, Къундурну сан этмегинин билдирип.

– Нек сора? – Къундурну къаш башында жара табы къызарды.

– Ол тукъуму болгъан адамды. Тенгсинип, къарыусуз къарт кишини ызындан барлыкъ туйюлдо.

– Сен оюм этгеннге кёре, мурдарлыкъ ишлени къуруда тукъумсузламы этедиле? Аны бир ангылагчы, Хутай.

– Тукъумсузла, мюлксюзле терк сатыладыла. Ала, къуллукъгъа илин-селе да, жалынчакъ боладыла. – Хутай «сенича» деп къошарыкъ эди да, къошмады: сынчылап, сагъайып, Къундургъа алай къарады.

Къундур да сагъайды. Кесин къагъып айтханына ишекли болду. Абери айтыб'а ангылагъанын сездирмеди. Отдан кёлек кийип, бираз барды.

– Жарлыланы бла тукъумсузланы бош ыспассыз этесе: аладыла «бласха» аякъ тиретирикле, – деди сора.

– Угъай, жангылгъан этесе, «бласны» онгдурлукъла жаланда таза, тюз ниетли адамладыла.

– Сен кир къондурмагъан тукъумлула – Шамшюдунчала – сора ала, «бласны» тутмай, агъач тюплерине жайылып нек кетдиле? – деди Къундур.

– «Колхозну» суймей, кёрюп болмай кетгендиле.

– Колхоз а «блас» туйюлмюдо? – деди милиционер.

– Туйюлдо, – деди арсарсыз Хутай, – ол «бласны» жангылычыды.

Къундур, сейирсинген бет алып, кёз акъларын айландырды. Комис-

саргъа къарады. Адамла, эшитдигизми муну айтханларын, шагъат болугъуз деп къычырлыгъы келди – къычырмады.

«Ананг бергенни тегерик» – деди ичинден.

– Сен «колхозну» кѳрюп болмай эсенг, нек кюрешесе аны къурап, эллилени къыйнап? «Бласны» жастыкъ тюбюне кирип, бугъуп нек тураса? – деп, баз сѳлешди Къундур.

– «Блас» бла ишинг болмасын, аны жеринде къой, – деди Хутай, – «Колхоз» аны ишиди, мен а ол буюргъанны этмей къоярыкъ тѳйюлме.

Арбаны ызындан баргъанла, эшитдиле-эшитмедиле эселе да, сѳзге къошулмадыла, тынгылагъанлай барып турдула. Сѳзге къошулурча да тѳйюл эди: Зулкъайны арбазына жетген эдиле. Эллиле, аман хапарны эшитип, андан-мындан саркъып келе эдиле. Дууагъа сѳелгенле да кѳп. Хутай жыйыны да дууа алдырып, адетге кѳре бираз мычып, ызларына къайтдыла.

Зулкъайны дууасы тохтап, къаршы жууукълары чачылгъан болурла дегенден сора Хутай, Къазакъны да нѳгер этип, къайтып келди.

Арбазда, юй ичинде да жангъыз Афудан башха киши кѳрмей, экиси да анга жангъыдан къайгъы сѳз бердиле.

– Асырагъан кюнѳюезде санга тѳберча тѳйюл эди – адам кѳп эди. Жаннетли болсун, харип, санга Аллах тынчлыкъ берсин. – Хутай къоюн хуржунундан ахча чыгъарып, ундурукъ къулагъында жан жаулукъгъа салды. Къазакъ да алай этди. Афуну бети жарыды, башын шош къакъды.

– Аллах ыразы болсун. Сизни бушууугъузну кѳрмейик.

– Сау бол.

Алаша, тар отоучукъда шошлукъ уюду. Хутай, жашаулу тиширыу бла ушагъын неден башларын билмей, арсарлы болуп тынгылай эди. Сен не айтаса дегенча, Къазакъгъа къарады. Ол комиссарны ангылап сѳлешди.

– Афу, сени бушууунг бизни да бушуубузду, алай Зулкъай ажымлы ѳлгенди, кимни хатасы жетген болур, аны билирге керекбиз.

– Да мен харип, бир къарангы адам, не биллик сунасыз? – деди тиширыу.

– Мал орунла кюйген жер былайдан узакъдады, биз Зулкъайны алайда тапханбыз, – деди Хутай, Афугъа кѳл этдирирча, жумушакъ ауаз бла. – Мындан аны ары ким жиберген болур эди огъесе кесими баргъанды?

– Кеси уа нек барлыкъ эди? – деп ийди тиширыу, къара жаулугъуну къанаты бла кѳз жашларын сюрте.

– Биз да алай сунабыз, – деди Къазакъ.

– Суннанны къой, билген окъуна этебиз, андан сора ол къауумдан бери адам келгенми эди?

– Келмей а, – деди Афу, нек эсе да ашыгъып, – Жабырайыл келген эди, ат боюнуна бир арыкъ токълу да салып.

– Жабырайылмы дейсе? – Хутай, элгенген этгенча, бети тюрленип, Къазакъгъа къарады. «Налжанны атасы Жабырайыл», – деди ичинден.

– Эшитдингми? – деди комиссар, Къазакъгъа айланып – Ол иги адам, – деди.

– Кѳп иги адамла сѳймейдиле «калхозну», – деди Къазакъ да. – Малларын берирге киши да ыразы тѳйюлдю.

Экиси да, бир бирлерине тил тутханча, тынгылагъанлай Черек сууну кѣпорюнден ѳтдюле.

– Анга уа иги адам де да тур. – Комиссар кеси кесине сѣлешди. Алай Къзакъ эшитген эди.

– Малларын кѣоруулагъанла барысы да аман адамла болуп бармайддыла. Анча жылны ичинде аны айып сѣзюн киши эшитмегенди, – Къзакъ Хутайны кѣлоне тиерге сѣймей эди: не тюрлю эсе да, Налжанны сѣююп айланнганды. Энтта да сѣймейди деп ким айталлыкъды?!

– Къыйын ишге тѣшгенди башыбыз: элни Жабырайылча адамлары тутулуп барсала, «бласны» ким кѣорууларыкъды, ийи, айтчы аны манга?

– Тутсакъ да, тутмасакъ да, ишибиз шауду, – деди Къзакъ.

– Шауну сау этергеди борчубуз.

– Къалай бла?

Хутай жукъ айтмады, тынгылауну ийди.

– «Бласны» кѣорууларгъа борчду, – деди дагъыда комиссар, – алай «блас» неди, «блас» деп кимге айтабыз биз? – Хутай нѣгерине соруулу къарады. – Ол халкъды, адамладыла, бизни элибизди. Эллилени кѣурутуп, «бласны» кѣоруулайбыз демеклик суусуз черек ызны кѣоруулагъаннга ушайды. – Комиссар нек эсе да Черекге къарап сѣлеше эди.

– Сен Аллахны тюз кѣулу – эллилеринге бир заманда терслик этмегенсе. Алай «бласны» ангъларгъа унамагъан Жабырайылча адамлагъа не айтайыкъ? – деди Къзакъ.

– Кел, бир тѣбейик анга, сѣлешейик...

Кече иги жукълаялмагъаны ючюн тѣююл эсе, Хутай ат юсюнде окъуна кючден олтура эди: санлары сытыл-ырмах, жюрегин а шургу сыйырып. Бош орам бла озуп бара, ол кишиге да эс бурмады, салам бергенлеге салам къайтарырча тѣююл эди. Несине махтанып, саламлашырыкъ эди эллиле бла? Жарлылыкъларына жарай билмеген Хутай, жарсыуларын сел эталмагъан. Аман Къундур арбазларында ат тепсетип, жанларын кѣолларына алдырыргъа кюрешгенде, бурулуп, сѣз айтыргъа базынмагъан эллиле бла «бласны» от жагъасын кѣуаргъа керек эди. Менме деген эллиле уа агъач тѣюлерине жайылгъандыла: кими дорбунлада, кими уа ары – Чегем, Басхан аузунда Къантулукъ Исмайылны жыйынына кѣошулуп. Хутай, ѳз халкъына бирлик излеген адам, энди кесини эллилерине жангыдан сауут-саба кѣтюрюрге керекди. Жабырайылча, эллилерине сизни бетигиз къарады деп, юслерине сѣюлерге борч болуп къалгъанды.

Жабырайылны ююнюно къатында экиси да атларындан тѣшдюле. Хутай да, Къзакъ да къабакъ эшикни кезиу-кезиу къакъдыла. Иги кесек сакълатып, Баття чыкъды. «Налжанны анасы» деп ичинден, комиссар жунчургъа аздан къалды.

Чырайлыгъы, субайлыгъы да сакъланнган тиширыу. Акъбет, ариу, тюз буруну бла. Башында чох къысылгъан жашил гюлмендисе, женгсиз къапталы, окъа бла сырылгъан чарыкълары.

– Кюнюнг ахшы болсун, Баття, – деди Хутай, атыны жюгенин къабакъ

эшикни чыпынына илиндире.

– Ахшылыкь кёрюгюз. – Тиширыу нек эсе да эринлерин кьаты кьысып, суймей сёлешди.

– Тынч болугъуз, – тынгылап турмаз ючюн, Къзакъ да сёлешди.

– Бусагъатда не тынчлыкь боллукьду?!

– Жабырайылны бир чакъырсанг эди, жумушчугъубуз барды, – деди Хутай, тиширыуну кьырс сёлешгенине онгсунмай.

Батгя, энишге къарап, бети акъсыл болду. Ол халда тынгылагъанлай турду.

– Юйдемиди юйюр таматанг? – Хутай чамланыргъа аз кьалып сёлешди.

– Жокьду. Тюнене къайры эсе да чыгып кетгенди да, къайтмагъанды. Тауда малларына къараргъа кетген болур.

– Ким эди нёгерлери?

– Ийнан, эслеялмагъанма.

– Къаллай маллагъа къараргъа кетгенин ангыладыкъ. – Хутай, агына хыны минип, тиширыу бла саламлашхан да этмей, къамичини ойнатды. Ол да, Къзакъ да Налжанны жашагъан жерине барып, киеу бла аны къайын атасы къайда болгъанларын билирге керек эдиле. Хутай ийнаналмай эди Жабырайыл аны душманларына кьошулгъанына. Сора Налжанны кёрюрге да ол иги сылтау эди.

Налжан, тар арбазны мюйюшонде шинтикге олтуруп, халжаргъа къарап тура эди. Халжарны эшиги кенгнге ачылып, босагъасында уа акъсыл кьозучукь шор макъыра. Налжан анга жазыкъсынып алай олтурады. Кьозучукь эки кюнлюкдю. Анасын эмерге энди тюзелген. Тюнене уа Къундурун адамлары, келип, халжарда тапханларын, колхозгъа деп, сюрюп кетгендиле. Бузоулу ийнекни, тёрт кьой бла сора кьозучукьну анасын.

– Анасын сыйыра эсегиз кьозучукьну да ала барыгъыз. Гюняхына кирмегиз, – деп тилеген эди Налжан. Унамадыла.

– Сени ёле тургъан кьозунг кимге керекди? – дедиле. Гюняхындан кьоркьуп, Налжан сют излей кьоншуларына да барды – жокь эди алада да сют – саулукь ийнеклерин сыйыргъан эдиле.

Налжан къарамын ач кьозудан айырмай иги кесек олтурду. Сора барып, кьозучукьну кьоюнуна алды, башчыгъын-сыртчыгъын терк-терк сылады. Кьозучукь, къармашып, не эсе да излеп, ахырында жуху тиширыуну орта бармагъына тирелип, аны кьыстау эмип башлады. Налжан тёзалмады: эри, къайын атасы да аны кьуру журтда кьоюп кетгенлери жангъдан къыйын кёрюноп, шош жияды, ёксюз кьозучукьну кьоюнуна кьаты кьысды.

Заман кёпмю-азмы озду ол халда, Налжанны кьулагъына туякъ тауушла чалындыла. Мыгъмай тиширыуну эсине Хутай тюшноп, кьууаныргъа бла кьоркьургъа билмей, ёрге турду. Гюлмендисине узалды, юсюн-башын кьакьды.

Хутай бла Къзакъ арбазгъа кирмедиле, атларындан тюшноп, сехле аллында тохтадыла.

– Кюнюнг ахшы болсун, Налжан, – деди комиссар, тиширыуну азгъа

нына эс буруп. Бети-кефи да кетип эди. Сюйген кызы алай терк тюрленип кьалганына жарсып, кесин терследе. Хутай, кьаты болуп, барма эрге, ол юйюрге кьатышма деп сюелсе эди, Налжан аны айтханындан чыгъарык туйюл эди. Кёлкьалдысына хорлатып, тынгылауу ийип турмаса эди. Налжан, жиягъанын тыялмай, нек тынгылайса, айт бир заг деген эди. – Юйюрюнг, сабийлеринг, дауум жокьду, сени кенгден кёрюп турсам да, насыпха санарыкьма. Насып сюйген адамынг бла бир отоуда жашап тургъанда туйюлдо деген эди дагьыда, Хутай айтырыкьны ол айтып. Атасы-анасы уа не, комиссардан айырылсын ансы, кимге да барсын дедиле. Не медет, эрге барлыгъын бла кьаллыгъын тиширыу кеси билирге керекди, кеси башына кеси оноу этерге. Билмейдиле тау эллени тиширыулары насып не болгъанын, эрге баргъан атлы болсала суюдиле, жарсыу а артда келеди, – деди ичинден Хутай. Налжан ол тургъанлай, башха эр киши бла жастыкь юлешгенине, аны бюгюн биле тургъанча, кёлкьалды болуп:

– Сенден сора бу журтда адам жокьмуду, нек кёрюнмейдиле? – Хутай, тиширыугъа кьарамай, Къзакъгъа кьарап сёлешди. Налжан башха эр киши бла бир тешекге кирип жашагъаны жангьдан ичин кюйдордо.

– Ийнан, жокьду, – деди Налжан, башын кётюрмей.

– Къайдады да сора кишинг? Хутай, тиширыуну эрини атын айтыргъа суймей, чимдип сёлешди. Башха кишини кююнуна киресе да, айып болсун санга дегенча.

Налжан, ангылап кююп, тили айланмай, иги кесек тынгылады. «Киши болуб'а, Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы», – деди ичинден. Алай Хутайгъа аны айталлыкь туйюл эди.

– Ийнан былайды деп билмейме, юч-тёрт кюнден бери арбазгъа аягъы басмагъанды. Къайда эсе да, атасы блады – деди тиширыу.

– Да быланы уа юйлери кьуруп турады да, – Хутай, Налжан эшитмезча, шош сёлешди. Къзакъгъа айланып: «Ол да бир палах» – деди ичинден, кимге сауут кётюрсе да, Жабырайыл бла аны киеуюне кётюрюрге суймей эди: комиссар дерт жетдиргенди дерикдиле эллиле.

– Охо, жарсыма, Налжан, хайт де, абери керек болса да, уялмай келип, айтып кьоя тур, – деди Къзакъ.

– Болсун алай, – деди комиссар да.

Экиси да атларына миндиле. Олсагъат бурулуп кетип кьалмадыла. Сагъышлы бет алып, бираз мычыдыла.

– Бу ёксюз кьозучукь ачдан ёлюп кьаллыкьды. Къзакъ, сен анасына тапдыр, – деди Хутай, сора, мычымай сокьуранып, угъай андан эсе анасын бери тапдырырча эт... Бу эллилени халжарларын кьурутуп айланганланы тохтатыргъа керекбиз...

– Борчду, – деди Къзакъ да, атын жолгъа тюзете.

Кюнню кёзю кёкню бек тик жерине жетип, энишге энди тигелеп башлагъан кезиу эди. Кёк булутсузду, тазады, алай кюн багъыр бетлиди, жытырагалмайды. Уюп, кьалкыу эте тургъан хауа ауурду, мыртыскыды. Алгынча, орамлада, межам мойюшлени аумаларына кысылып, малла ышныр этип кёрюнмейдиле, кьойла, жоккуланып, быттым

этмейдиле. Адамла, кезге урунурга суймей, арбазларында, хужу кьалгъан халжарларыны мюйюшлеринде шум-шумалакъ болгъандыла. Орамлада, арбаздан-арбазга кире, къурала тургъан колхозну председатели Сейит, Къундур, Саматны жашы Окъуп, аны экиге айланган къарындашы Мачакъ эркин жюрюйдюле.

Окъуп бла Мачакъны, мурдарлыкъ ишлери ючюн, Хутай, тутуп, Нальчикге жиберген эди. Не болду, ким болушду, не сылтау тапдыла – комиссарны андан хапары жокъду. Кёп турмай, экиси да элге къайтып, Къундурну ышанган адамлары болуп, эллилени арбазларында ат тепсетирге кимден да ёчдюле.

Бусагъатда да – Хутай кыйыны бла саламлашмай, хыны озуп кетип, Пашаны арбазына кирдиле.

– Энди ёксюз сабийин ёсдюрген тул тиширыуну журтунда не излейдиле была? – комиссар сагъайып, атын тохтатды. Соруулу бет алып, негерине къарады.

– Тейри былайды деп, айталмайма, – Къзакъ, атын жолда кенделен тохтатып, ызларындан барайыммы-къалайыммы дегенча этди.

– Охо, бюгюн къояйыкъ, ол айтхан жумушубузну эт, хайда, -деди Хутай, – мен эслей турама Окъуп Пашаны арбазына кирирге ёч болгъанын.

– Бир кере керегин берген ушай эдинг да?

– Кёресе, къамамагъанды.

Къзакъны жумушха жиберип, Хутай атын Саудат жашагъан арбазга бурду. Озуп кетерча туйюл эди: Нух эфендини къызы Саудатха адамланы ол жибермегенди – сора ат арба былайда не этеди, тиширыуну къаргъышы, сыйыгты кимни да титиретирча ачы эшитиледи.

Хутай, кюреше, Хажибий бла даулаша, Саудатны атасыны журтуна къайтаргъан эди. Керти, ата юйюню отоуларындан экисинде жашарга эркин эди. Къалгъанлары – «бласны», алыкъын киритле салыныпдыла.

Комиссар, ат арбаны жюклей тургъанланы къатларына барып, неди бу этгенигиз деп сорду.

– Да сен аны бизге нек сораса, сиз – «блас», биз а «блас» айтханны этмей амалыбыз жокъ. – Быстыр чулгъамны арба юсюне жарашдыра сёлешди Къундур бла тюбюнден келген милиционерледен бири. Отуз-отуз бешжыллыкъ холамлы жаш – Хаким. Орта бойлу, сары шинли.

Саудат Хутайны кёргенлей, аны аллына жёбелеп келип, бютюн бек сарнады. Тиширыу, аз заманны ичинде тюрленип, олду деп танымазча болгъанды. Кёз тюплери къаралып, азгъандан буруну жютюленип. Ол алыкъын жаш тиширыу – кыйырма бла он жылы толгъан. Бусагъатда Саудат, эти эрип, чырайын тас этген къарт тиширыуга ушайды. Комиссар, жүреги инжилип, жапсарырга кюрешди.

– Сабыр бол, сабыр. Сабырлыкъ бла тёзюмлюк не тюрлю байлыкъдан да игидиле. Хутай чола сёлешгенин ангылады, алай башха сёзле табалмалды.

– Неди бу артыкълыкъ – атамы ёлтюрдюгюз, малыбызны сыйырдыгъыз, атамы журтун, байлыгъын тюп этдигиз. Чыкъмагъан жанымы

чыгъарыгъыз да алыгъыз – андан сора аберим къалмагъанды. – Саудат аш юйчюклерини тырхыгына олтуруп жилияды.

– Бу арбадагъыланы жерине къайтарыгъыз, сора мычымагъыз былайда, думп болугъуз. Хутай, эки къызылжагъа жашны да кесине къаратып, хыны-хыны сѣлешди:

– Хайдагъыз, чирелмегиз. Хакимни саргъылдым бетине къан чапды.

– Къундургъа биз не айтып барлыкъбыз? Олду бизни «бласыбыз», сен тойюлсе...

– Хапарны къой, думп болугъуз былайдан. Бу жолдан сора былайгъа бурулуп окъуна къарамагъыз!

– Терс иш этесе, тейри, этме алай, – деп, Самат хуу-хууун тыялмай сѣлешди. Окъупну агасы – къарт, гуппур кишичик – Нухну арбазына къарап тургъанын Хутай энди эслеген эди.

– Самат, харип, андан санга не жетеди, бар, харип, бар юйюнге, не кѣреме да, не айтама деп, жюриюп турма, – деди комиссар.

– Тенгизни малын тонгуз аягъанлай этип сѣлешме. – Самат гулош тагъын жерге-жерге урду.

– Ол дегенинг? Кимди тенгиз, кимди тонгуз дегенинг?..

– «Блас» мени кибиклеге бергенни сыйырыгъа къорешме дегенимди ол. – Самат Хутайгъа эртгеден дертленип эди – жашы Окъупну тойюп, сора, тутуп, Налжикге жибергенли бери.

– Къартлыгында сер сѣлешме, – деди Хутай, къатына жууукъ келип, жарлылыкъ жетген тиширыугъа жан аурутмай, къабаргъа къорешесе, жазыкъ.

– Айхай, къабарыкъма «калхозну» душманын. Сен аллайланы къоруулагъанлыкъгъа биз аны унарыкъ тойюлбюз. Жилияны къуйругъун юзгенликге, уу тишлери сау къаладыла.

Колхозну колхоз этген Нух эфендича къолайлы адамланы миюклери-ди. Сен а не бергенсе «калхозгъа», сыртында битлерингими? Хутай, ызына къайтып, Саудатны жапсарды, эки милиционер жашха хапчукъланы юйге кийирирге болушду.

Черек «къобуп», гюриюлдеп келе эди. Кюз кюнледе ол алай болуп Хутай бир заманда да кѣрегенди. Жагъаларында, ёгюзле кибик, сыртларын кюннге къыздырып туруучу ташла окъуна кѣрюнмейдиле – толкъунла жапхандыла. Хутай, олтуруп, Налжанны сакълаучу ташын тапмай, нек эсе да ырыслагъан да этип, башхасына чѣкдю. Ёргеден жел уруп, анда-мында жарты тешинип сюелген жѣге тереклени силкиндирип, саргъылдым чапыракъларын къоркъутуп, энишге къууулду.

Бюгюн бери нек келгенин, не излегенин Хутай кеси да билмей эди. Былайлада Налжаннга жолугъуучусу эсине тюшюп, жюреги инжилди: ол энди бери таба келлик тойюлдо: эрини журту энишгедеди. Озгъан кюнле, бу толкъунлача, къайры эсе да кетип къалгъан кюнле. Хутай энди бирин да артха къайтараллыкъ тойюлдо.

Къайгылы кюнле, туманча, элни басып, чачылыргъа унамай тура эдиле. Сейирди ол бек, эллиле бир бирлерине дерт тутадыла деп Хутайны

эсинде жокь эди. Ёмюрледен бери тынч да, хурметли да кёрюннген адамла сёзчюле, тилчиле болуп кьалгъанлары комиссаргъа тынчлыкь бермей эди. Тап, аны бла ишлегенлеге окьуна ышанырча туйюлдо. Кьутуруп келген суу чёгер, шошайып, тазаланыр. Эл башын жапхан туманны жел чачар, элгенип, ёз башларына кьоркыгъан адамланы уа адамлыкь чегинде ким тыяр, эс тапдырыр?.. Бармыды аллай кюч? Андан-мындан тау элледен, кьабарты тюзледен келген хапарла кишини да онгдуругъа ушамайдыла. Хутайны сагъайтып, титиретип тургъан хапарла эдиле ала. Кёп эллиле, малчыкъларын таулада, агъач тюплеринде букьдуруп, башларын анда-мында кечиндирирге кюреше эдиле. Сокьуранып, баш ийип, кьайтырла депми сакьласынла, огъесе сауут-сабанымы ишлетсинле? Эки арагъа тюшюп, эт да, шиш да кюймесин деп кюрешген Хутай не этсин, «бласны» кьалай кьорууласын? Адамланы кьырдыргъан «калхоз» а элге керекмиди?

Аллай «блас» сизге «калхоз» керекмиди, керек туйюлмюдо деп сормай эди. Хутай да не «бласны» адамы болургъа керек эди, неда душманы. Эки жол барды, ючюнчю жокьду. Тап, бар эсе да, комиссарны андан хапары жокьду. Хутай жамауатны адамыды, бусагъатлада уа жамауатны сакьларыкь «блестды». Жашау суйген аны этек тюбюне жыйьлыргъа керекди. Жыйьлыргъа унамагъанлагъа не мадар?

Хутай, олтургъан жеринден туруп, кьутуруп, гюрюлдеп келген Черекге кьарап, кёп соелди. Тамбла чёгер, шошайыр, черек дегенинг терк эс кьяяды. Адамла кьутурсала уа, билемидиле шошая, эс жыйып, тохтай?.. Адамла тохтамишде тохтаргъа киши да сюе болмаз. – Хутай, эринип атлай, сагъышын бёлмей, кьуллукь юйге кирди.

Кьуллукь отоуда адамла кёпдюле: Къзакъ, Хажибий, колхозну председателине айырылгъан Сейит, Кьрым, Якьуп... Барысы да шошдула, баштёбен.

– Не болгъанды? – деп, Хутай алгъа сёлешди. Киши жукь айтмады.

– Кьайгыгызмы барды, мен суу жагъадан бери жетгинчи не болду? – деди дагъыда комиссар.

– Сени эки аягъынг барды, аман хапар а кьанатлыды, жюз аякьлыды. – Къзакъ Хутайгъа мудах кьарады.

Таулада кюнню халы терк тюрленеди. Ышанып тургъанынглай, жылы хауа суууп, кырдыкны, тереклени кьырпакь басып кьояды. Неда кечеден-тангнга кьар жаууп, халжар башланы ауурландырады, юйден– юйге элтген жол ызланы бирге кьошады. Ол кече Акьтопуракь деген элде иш алай болгъан эди. Тюбюнден келген Гольдин бла Чабыр улу элни белгили адамларын эл советни межямына чакьырып, жыйьлыу бардыра туруп, ай жарыкь тийип эди, кюн бузулур деп да кишини эсинде жокь эди.

– Колхоз жашау сизни барыгъызы да тенг этерикди, эллиле жарлылагъа бла байлагъа юлешинирик туйюлдюле, – деп сёлеше эди Гольдин. – Колхозлагъа кьажу баргъан совет властыны кьажууду – душманны уа ол аярыкь туйюлдо. Терс жанына терилмегиз...

Жыйьлыгъа келгенле Гольдинни сёзюне сёз кьошмай эдиле. Барысы да ауур шошайып, кими энишге кьарап, кими уа кьол сырларын энди кёр-

генча этип, олтуруп турдула. Сёз кьошуп, даулашып да не табарыкьдыла: Нальчикден кьуллукъчула келгинчи окъуна оноулашып, бир акьылда тох-ташхан адамла эдиле ала – байы, жарлысы да. Бийин, байын, жарлысын да бирча таныгъан «калхозу» «чачылмазмы да», керек тьойюлдоле – башларына урсунла. Болсада эл советни таматасы Исмайыл тёзалмады.

– Колхозда мюлкло, мюлксюз да тенг боллукъдула дейсе, алаймыды? – деди ол, Гольдин бла Чабыр улугъа кезиу къарай.

– Алайды, тюз ангылап турасыз!

– Охо, болсун, – деди биягъы Исмайыл, – Зулкьайны тёрт ийнеги бла юч аты, эки ёгюзю барды, – Исмайыл ол тизгинде олтургъан омакъ киши таба балан бармагъын чоелтди. Аны сол жанында олтургъан Огъураны уа бир къарт ийнеги бла эшеги бардыла. Сора, колхозгъа кирселе, экиси да тенг болургъамы керекдиле?

Бу жол Чабыр улу секирип туруп сёлешди:

– Огъуралача жарлыла жангъыз ийнеклерин колхозгъа бермезге эркиндиле. Зулкьайчала уа тёрт ийнегинден ючюсюн «сабет» мюлкге ётдюрсюнле да, алагъа тенг болсунла.

– Да аны кёзюбюз бла кёре, сынай турабыз, несин айтаса, – деди, жыйылгъанладан къайсы эсе да.

Жыйылыу бошалып, адамла тышына чыкьгъанларында, къар, дуппурланы, чунгурланы, тар, кенг жолланы да бирге кьошуп, сыйдамлап агъартхан эди. Кёкню таулагъа жууукълашхан этегинде ай, симсиреп, шош кьалтырай, акъ къарда хуналаны, арбазланы, кьабакъ эшиклени къара ауаналарын жукълатханды.

Ол кече тьобюнден келген кьуллукъчулагъа тиймедиле: кьонакьбайлыкъ этген юйню арбазында неда эл ичинде ёлтюрселе, ушарыкъ тьойюл эди, элни адамларын терслерге да тынч боллукъду. Исмайыл, аны сагъышын этип, тёрт ышаннгылы адамны нёгерге алып, элден чыкьгъан жерде – ташла артында ызларына къайтырыкъ Гольдин бла Чабыр улуну сакъладыла.

Ушкок атылгъан тауушла, тийрени уятып, анда-мында кьысылып, сууукъдан буюгъуп тургъан кьанатлыланы кёкге-кёкге сыздыла. Аланы кьаугъалары, ушкок тауушла да биригип, ёчюлюрге унамай, артха-алгъа силкине, иги кесек турдула. Эки атлыдан къайсысы эсе да олсагъат жыгъылып, жол ортасына тьощдю, башхасыны аягъы ёзенгиге илинип, сьойрелип, кёз туурадан ташайды.

Ушкок тауушла, Акътопуракъ элни башы бла учуп келип, эллилени да сагъайтдыла. Сагъайгъан бла кьалмай, ызы бла уруш-тьойюш чыгъарын да ангыладыла. Игиликни, тынчлыкъны белгиси тьойюл эдиле ала.

Исмайыл бла аны тёрт нёгери мурдарлыкъ этип келирге, кьуллукъ мекямы аллында акътопуракъчыланы асламы да жыйылды.

– Мен чакъырып кюрешмей, кесигиз келгенигиз иги болду, – деди Исмайыл, атындан тьошоп. – Биз «жангы бласха» угъай деп сюелмеген эдик. Къайсы бирибиз да «хoш кел» деген эдик. Алай бу «калхоз-чалхоз а» бизге керек заг тьойюлдо. Исмайыл не бай, не бий тьойюлдо. Сьорючю болуп туруп, Акътопуракъны эл советини председателине артда салыннган эди. Колхоз кьурала туруп, аны онгдурургъа кюрешмей, мюлк жорюгтенлени айтханларындан чыкьмагъаны белгиленнгенден сора, ишинден кьы-

сталгъан эди. Энди ол дерт тутхан адамды да, жашырмай, ачыкъ сѣлеше эди жюрегине сыйынмагъан дертин – хар адам кеси башына ие болургъа керекди деп кычыра эди ол, – «калхоз а» бизни кимге эсе да къул этерге юреширекди. Малынгы, мюлкюнго сыйырса, ѓз башынга ишлерге эркин-лигинг къалмаса, сора биз кимбиз, «бласны» къулу-къарауашы болмай, ийи, айтыгъыз, жанларым?

– Керти айтаса...

– Сау бол да къал...

– Кеси башыбызгъа эркин болургъа керекбиз... – деп кычырдыла андан-мындан.

Кюнню кѣзю иги кесек ѓрге кѣтюрюлюп, тау хауаны жылытды. Къар, сууланып, жарты-къурту эрий, анда-мында кюмюшленди: элни мекам юйюню арбазында жыйылгъанланы асламысы жерлеринден тепмей, Исмайыл бла аны нѓгерлери чыгып, не айтадыла да, не оноу этедиле деп, сакълап турдула.

Исмайыл бла Омар, дагъыда тѣрт-беш элли кѣп сакълатмадыла: жамауат аллына чыгып, шариат аскер къуараргъа келишгенлерин билдирдиле. Киши угъай деп, кынкъ этмедиле. Акътопуракъны хайт деген кишилери – Масхут, Сюлемен, Хажи, Гитче – ыразылыкъларын ачыкъ билдирип, Исмайылны айтханындан чыкъмазларын айтдыла. Барысы да элли жыллыкъларын энди башлагъан, чанкала, бийле. Омар жыл саны бла аладан эслирек, билек кючю, чырайы да болгъан уучу.

Исмайылны оноууна кѣре, ала, узакъ созмай, жолгъа чыкъдыла. Думала, Бютюрго, Огъары Чегем, Ачи дегенча тийреде элlege барып, штриат аскер къуарача адамланы ыразылыкъларын алып, биргелерине келтирирге керек эдиле. Ол ишге къошулургъа терилгенле кѣп да табылып, эки кюнню ичинде думалачыла, акътопуракъчыла, ачи элчиле да жыйылышып, зикир айтханларын тохтатмай, Элтюбюне эдиле. Мында жангъдан келишим къурап, дууа тутуп, намаз къылып, динлерин, мюлклерин сыйыргъанла бла урушдан албугъартмазгъа ант эдиле.

Шериат полк къуараргъа деп барысы да Элтюбюнде жыйылгъанланы саны тѣрт жюзден атлагъанына Исмайыл къууанып: «Энди биз муслийман динибизни кишиге да малтатмабыз», – деп, сѣлешди. «Сабет бласха бизни угъайыбыз жокъду, – деди дагъыда ол. – Мюлкюбюзню, динибизни сыйырмасын ансы... Аны унарыкъ туююлбюз».

Заманны керексиз оздурмай, жыйылгъан шериятчыла къауум-къауумлага юлешинип, таматарларын сайладыла да, ким къайры барлыгын белгиледиле.

Абдуллахны башчылыгы бла эки жыйырма шериятчы Огъары Чегемде, къабартлы жаш Асланбекни адамлары уа Тѣбен Чегемге... Бек уллу къауум Исмайылны бла Омарны башчылыкълары бла Басхан аузунда Эльбрус, Быллым дегенча элlege барып, «калхоз» деп, соелип, муслийман диннге таякъ кѣтюргенлени уллу сѣлешмезча этерге эди муратлары. Эллили, башларына эркин болуп, мюлклерин, малларын артха сыйырыргъа керек

эдиле...

1930 жылы февраль айыны ахыр кюнлерини биринде шерият полкнун кьауумлары, келишгелерича, жоллагъа атландыла. Кими жол бла, кими уа тау ыранла бла, агъачла ичи бла. Ла-илляханы бир аууздан айта, не аз да тохтатмай, селейтмей, къаяла, агъач ичлеринде зикирле жутулуп-тунчугъуп кьалмай, бир бирлерин табып, кьошулуп, ёрге, кёк таба кьанат кьагъадыла. Тау этеклеринде, агъач ичлеринде не тюрлю таууш да ёчюлюп кьалып, табийгъат саулайын зикирлеге кьулакъ салып шошайды. Зикирле учуп келип, элlege кирип, эллилени да сагъайтдыла. Дин ахлулары барысы да орамгъа тётюлюп, арбазларына чыгып, шукур этдиле. Жилиямсырап, узакъдан келген зикирлеге зикирлери бла кьошулдула. Узакъдан келип, эшитген зикирлемидиле, огъесе Уллу Аллахны ауазынмы эшитебиз биз дедиле...

Хутай, эрттенликде эртте туруп, юч-тёртжыллыкъ Назирни, бешикте Хасанны кьатларына шош барып, иги кесек суюлды. Тамата жашчыгъын кьоюнунуа кьысаргъа, уягырма деп кьоркъуп, кёзю кьыймады: – Сау ёсюгюз, уллу, насыплы жашла болугъуз дегенча кьарай эди сабийлени бетлерине. Кьыйын жумуш бла жолгъа чыгъа эди, юйюне сау кьайтып, энди кёрюрмю, кёрмезми ол аланы... Сора юй бийчеси Кьызай бла да саламлашды. Тиширыуну жингиригине шош тийип: «Хайт де, сабийлеге сакъ бол, ариу кьылыкъгъа юйрет...» – деди.

– Ызынга кьайтмазча сёлешесе, ырысламай, – деп, Кьызай жилиамсырады.

– Мен эр кишиме, эр кишини уа борчу уллуду, – деди Хутай, юй бийчесин жапсарырча сёзле излей. – Кьоркъма, кьыйын жолгъа менден сора да кёпле атланадыла. Аллах айтса, тюзлюгюбюз бизни ачытмаз...

Хутай, олтуруп, аш ашамады, ёретинлей айран ичип, арбазгъа чыкды. Иерленип тургъан атына минди...

Кюнню кёзю алыкъын таула артында эди да, эрттенлик сууукъ кьоркъунмай, эркеленип, комиссарны кьол сыртларын, жаякъларын чимдиди. Тюнене тюшден сора жаугъан жумушакъ кьарны кьатдырып, тунчукъдуруп тура эди. Атыны туяк тауушлары тийреде зынгырдай, Хутай межам юйню арбазына келди. Жашла кьыйылып, аны сакълап тура эдиле. Онтёрт жаш. Комиссар, ким бар, ким жокъ дегенча, хар бирин жокълады. Апону эслемеди.

– Кьайсыгъыз билесиз Апону нек келмегенин? – деди комиссар.

Апону нек келмегенин билгенле бар эдиле – айтыргъа уа ашыкъмадыла: Апо Хутай суюген жашладанды, партизанлыкъ этип, «блас» ючюн тире кюрешген.

Хутай, нек эсе да ишекли болуп, жашлагъа сакъ кьарады.

– Нек тынгылайсыз, Апо кьайдады?

– Жюрегинге алма, ол Шамшюдюнню кьауумуна кьошулгъанды, – деди Кьазакъ.

Хутайны бети тюрленди, кьалын кьара кьашлары бирге кьошулуп, энише мудах кьарады. «Бир от жагъада олтуруп, бир чоюндан биялумукъ ичип айланганла душманла болуп нек барадыла?» – деди ичинден, жарсыгъанын кишиден жашыралмай...

Кюнню кёзю таула артындан кьараргъа, Хутайны кьаууму Черекни аргъы жагъасына ётюп, Коспартыдан озуп, иги кесек жол кьоратды. Онтёрт адамдан кьуралгъан кьауумну сегизи шахардан келген аскерчиле, алтысы Уллу элден – комиссар бла Дюгерге барып да кьайтханла, биргесине партизанлыкь этгенле. Кьундур бла тёрт милиционер элде кьалдыла. Хутай Кьундур да келсе ыразы эди: аман адам аманлыгына жолугъур эсе уа – Хажибий жибермеди, мында да «колхозну» мюлкюн чачдырмай сакъларгъа керекди деп.

Хутай жыйыны, кьалын агъачда эчки жолчукъ бла бара, биягъы ачыкъ талагъа жетди. Комиссар жашланы ары ётерге кьоймады – кеси да, Къзакъ да тийреге сагъайдыла. Хутай биле эди Шамшюдюнню адамлары былайлада кечинмегенлерин, алай сакълыкь керекди. Ышанган башны ит ашайды. Душманны окълары да соруп-оруп келмейдиле – баргъанны марагъан озады. Не медет, Шамшюдюнню кьаууму былайлада болур деген жерлеге барыр ючюн ачыкъ таланы жырып ётерге керек эди. Ушкок атылгъан таууш чыкъмады – ётдюле.

Къыйын жерле – дорбунлары, кьошлары кёп. Къайсы бирине барып тапсынла? Ушкок тартып башлардан алгъа уа, тюбешип, сёлеширге керекди. Бир миллетни адамлары не ючюн, ким ючюн кьырылсынла тау кьоюнлада, элле гунч болуп кьалсала окьуна, кьырал «колхоз» деген эсе, уллу жолгъа тюшмей кьаллыкь тюйюлдю деген сагъышда эди Хутай.

Кьутуруп келген сууну аллына чапхандан хайыр жокьду. Бир жанына тур да, кесинги, элинги да сакъла. Кьутургъан суу юзгелелени угъай, ташланы окьуна тынч тёнгеретип, юзmezге кьошады. Тохтаргъа керекди. . .

– Атыш-тутуш болгъан жерде адам ёлмей кьалмайды, – деди Хутай, Къзакъны кьагына чакъырып, – адам ёлсе, артда жарашып жашагъан къыйынды. Ахлу, жууукъ бар – кёлкьалдылыкь ёчюлmez. Бир эллилеча сёлешсек сие эдим. . .

– Дурусду, – деди Къзакъ, мен аны ёз башым бла сынагъанма. – Угъай демей эсенг, ишекли болгъан кьошну тийресине барып, сынчылайым. . .

– Кимни кьошуна ишеклисе? –

– Былайлада Шамшюдюнню кьошундан игиси жокьду, – деди Къзакъ.

– Не хазна турсун ол ёз кьошунда. Тели тюйюлдю, келип кьаллыгъы-бызны биледи.

– Охо, тийреде ууакъ кьошланы, дорбунланы тийрелерине да сагъай-ырма. Къымылдамай турмазла.

– Болсун, – деди комиссар.

Къзакъ, нёгерге кьоншусу Байдуллахны да алып, жолгъа атланды. Дагъыда экеуленни комиссар Сары тауну тюбюнде дорбуннга жиберди.

Къзакъ бла Байдуллах, Шамшюдюнню кьошуна жууукълашханлай, атларындан тюшдюле, аланы таша жерде кишенлеп, кеслери тююнлей кьошха барып кьалыргъа таукеллендиле. Аллах айтханлай болурбуз деп.

Кёпмю-азмы бардыла – тийреде терек бутакъла силкинип, Къзакъны сагъайтдыла. Къаргъасы-кьузгъуну да кьычырышып, кьыстау учушдула.

– Тохтачы бир, – Къзакъ Байдуллахны билегине кьатылып шыбырдады.

– Барды былайда бир кьайгъы, – деди ол да.

– Айхай барбыз, сиз марай эсегиз – биз а къарап турабыз. – Тюз да алай айтып, терекле артындан ючеулен чыгып, ушкокларын Къзакъ бла Байдуллаха бурдула.

– Ушкокларыгъызны бир жанына атыгъыз, хайда, – деп кычырды кысха, къарагъа боялгъан тонлу киши. Гымых кырккыылгъан къара сакъаллы. Не Къзакъ, не Байдуллах аны танымадыла, къалгъан экиси Апо бла Ачах. Къзакъ бла бир эллиле, партизанлыкъ этип айланган жашла.

– Охо, охо, алынма, биз бир бирни ангыламазлыкъ адамла туююлбюз. Къзакъ ушкогун жерге атмады, терекге таяндырды. Байдуллах да алай этди.

– Къайданса, къайсы элденсе, мен сени таныялмайма?

– Аны бла ишинг болмасын, – деди къара тонлу, ушкок бурунун силкиндирип, – тебирегиз аллыбызда. Анда таурухлашырбыз.

– Биз сизге хата этерге деп келмегенбиз. Тауулабыз, бир бирни ангылайыкъ, бир Черекден ичген суубузну харам этмейик.

– Хата этмезлик болуп жыйылып келмегенсиз бери, Хутай биз танымагъан Хутай туююлдо.

– Кенгешип, жарашууну кимден да бек Хутай излейди, – деди Къзакъ.

– Кесингден сылхыргъа айт аны. «Бласха» ышанган къутурган итге ышанган кибиқди.

– Апо, Ачах, нек тынгылайсыз, сизни хагагъыз кишиге жетмегенди. Сиз «бласны» адамларысыз, ол сизни харам этерик туююлдо, – Къзакъ алгъаракъ атлап селешди.

– Сен Хутайны куйругу, аузунгу кыс да, аллыбызда тебире дедим да. – Къара сакъаллы киши, хыны узалып, ушкогун огъары аягына миндирди.

– Не айтдым сизге?!

– Биз эталлыкъ иш туююлдо ол. Ким эсенг да, жолунг бошду. Элибизни жашларын тыйма, – деди Къзакъ да, ачыуу чыгып.

– Эталгъан а этерсе, тейри, алай этерсе да, къарынынг бура тургъанлай этерсе, – чубур къара тонлу киши ушкогун Къзакъгъа айландыргъанлай, къалайдан эсе да мычымай башха ушкок таууш тунукъ эшитилди да, къарасакъал олсагъат тобукъланып, сора жерге ауду. Окъ тюз да эки къаш ортасына тийген эди. Аны алай кёргенлей, Апо бла Ачах Зинар дорбун таба айланып къачдыла.

– Тохтагъыз, къачмагъыз деген ауазгъа Къзакъ артха бурулуп къарап, Хутайны, дагъыда юч милиционер жашны кёрдю.

– Тохтагъыз дедим да, – деди комиссар, ушкогуну сампалына, узалыргъа арсарлы болуп. Алай милиционерледен къайсы эсе да, ашыгып, ушкогун бир бири ызындан эки кере атдырды. Хутай «Не стреляйте!» – деп ашыгышлы кычыргъаны бла тенг, Ачах, сюрюше барып, терекни кычакълады. Андан да айырылып, атлар-атламаз бауурундан жерге къапланды. Апо, аны кёрюп, абызырапмы тохтады огъесе сокъураныпмы – суюлгенлей къалды.

Хутай, чубур тонлу кишини къатына барып, кёкге аралып, мияланган кезлерин жумду. Таныгъан да этди: ол думалачы киши Ёзюмурат эди. Чанкаладан, малы, мюлкю болган. Эштада улуу элчилени Акътопуракъгъа чакъырыр мурадга келип, Шамшюдюнню къауумуна жолукъгъанды деди комиссар ичинден. Ким билсин!

Эки милиционер Апону, сюрюп келип, Хутайны аллында сөөдиле. Байдуллах а, милиционерни нөгеге алып, Ачакны ёлюсюн Ёзюмуратны кыатына салдыла.

– Аллах кьаргъагъанлагъа нек кьошулгъанса, харип сен? – деди Хутай, сабырланып, жумушакъ сөлеше.

Апо, башын кётюрмей, жерге къарагъанлай турду.

– Ийи, нек тынгылайса, айт бир зат.

– Не айтырыкма... – Апону ауазы кючден эшитилди. – Аллах мени да тешпемден ургъан болур эди.

– Сокъуранган эсенг, бизге кьошул да кьал. Адам ачытхан да болмазса – Хутай, акътопуракъчы кишини ушкогун алып, Апогъа узатды.

– Кечиригиз, – деп шыбырдады ол да.

– Кечип кьоярыгъыбызны сөө эсенг, Шамшюдюнню куркасына элт, – деди комиссар.

– Кетмеген эселе, Зинар дорбундадыла...

Зинаргъа, Уллу чегет талагъа да кьалай барлыкъларын Хутайдан иги киши да билмей эди да, Апогъа, аллыбызда бар-кьал деп, сёз кьоратмады. Жашланы ызындан тизип, сагъая, кеси тебиреди алларында.

– Хутай, бюгюн сен мени ажалны кьолундан тартып алдыңг. Къайдан чыгып, жетип кьалгъан эдинг? – деди Къзакъ, ыразылыгъын билдирирге сөйноп.

Хутай эмен терекни кьатында кьолу бла нөгерлерине тохтагъыз дегенни сездирип, кеси да тохтады. Тийреге тынгылады – абери эшитмеди. Сора, аз-маз ышарып, Къзакъгъа къарады.

– Мен башыма ат ургъан сылхырмы эдим, ызыгъыздан марламай, сизни жиберип кьояргъа?

– Угъай, тейри, – деп сейирсинди Къзакъ.

– Ит да, бөрү да болуп, он жылдан бери агъач тюплеринде жортабыз, биз кирмеген къая тешик кьалмагъанды, юйреннгенбиз... – Хутай жангыдан тийреге кьулакъ тикди. – Нек эсе да жётелин кючден тыйып, кьанатлыла учамыдыла, кьаламыдыла дегенча, терекле башлары бла узакъгъа къарады. – Быллай жерледе адамланы тасхаларын кьанатлыла билдирип кьоядыла, – деди дагыда.

Сакъдан-сакъ бола, Хутайдан артха кьалмай, артха кьалсала ажашып кетерикча, жашла, шахардан келген милиционерле да барып турдула. Комиссар этгенни эниклегенча, тегерекге къарай, сагъайып. Терек бутакълада кьар тохтап, мамукъгъа чулгъап, жерни кырдыгын а басынчакълаялмай, шош сытыла-жилай. Жашланы аякълары да андан сууланып, сууукъсурай. Ахырында Хутайны кьаууму, Зинар дорбунну тийресинде ышыкъ жер табып, тохташды. Эки жерде от жагъа кьурадыла. Артмакъларында келтирген жол азыкъларындан гыржын, бишлакъ, тузланган бауур чыгарып, ортакъ ауузландыла. Бир бирлери уа, чабырларын тешип, миделлерин отда кьурутдула. Хутай кеси жылыныр неда жашлагъа кьошулуп, олтуру акъылда туююл эди: эки милиционерни бла Къзакъны нөгеге алып, Зинар дорбунга киргенни, андан чыкыгъанны кёрюрча жер сайлап, жымычысын жайды.

Шамшодюн дорбуннга кирип турурча сълхырладан тюйюлдю. Хутай аны излерин, излесе уа дорбуннга элтген жаяу жолчукъну марарын биле эди. Аны сагъышын этип, оналты адамыны жартысын эртте-кечден тышына чыгъарып, дорбунну баш жанында эски тууар къошда кечиндире эди. Сакълыкъгъа уллу кёллю тюйюл эди. Бютюнда Чегем, Басхан ауузларында къаугъаланы эшитгенден сора тынгысызды. Кеси да, адамлары да. Агъач къалын, таула уа тынгылауукъ болгъанлыкъгъа сангырау тюйюл эдиле – табыла эдиле хапар жетдиргенле...

Тюнене, ахшамгъа жууукъ, «ол жанындан» Туудуланы Локъман келгенли бери уа, Шамшодюн экиликге хорлатханнга ушап къалгъанды.

Локъман къыркъ-къыркъ бешжыллыкъ, ёсюмю, билек кючу да болгъан кишиди. Иничке къара мыйыкчыкълары бла, зугул жаякълы. Шамшодюннге жууукъ жетгенине базынып, эркин сёлеше эди.

– Сен мында эски къошха кирип туругъа бетинге уялмаймыса? – деди ол, от жагъагъа жууукъ олтуруп, тобукъларын жылыта.

– Биз къутургъан суугъа балта бла чапханлыкъгъа, аны аллын тыялыр-бызмы? – Шамшодюн сагъышлы халын тюрлендирмей сёлешди. – Биз, «бласны» ишин жаратмай, бери келгенликге, келген жел ёнгелеп къалмаз. – Шамшодюн сокъураннган ауазын жашыралмады, кючсюндю.

– Хомух адамгъа ушап къалгъанса, – Локъманны кёзлери жылтырадыла, жаннган отха айланнган жаягъы бютюн бек къызарды. – Айтама да, ким болгъанынги унута тураса. Сора бар да, жалчыларынга тенг бол да къал.

– Къырылсакъмы игиди? – деди Шамшодюн, Тууду улугъа жютю къарап.

– Ёлюм излеп мен да айланмайма... Ол къозгъалгъан жамауат да суймейди ёлорге, тюзлок излейди. Локъман, ёрге туруп, къош ичинде ары-бери тепчиди. – Сен алай бек сыгъа эсенг, кечин мында, адамларынг а мени ызымдан келсинле.

Тууду улуну «сыгъаса» деген сёзюн жаратмай, Шамшодюн ачыуланды.

«Кёр сен муну мыжыкъ адамча сёлешгенин», – деди ичинден.

– Иш къоркъгъанда тюйюлдю: адамланы ызыбыздан терилтип, къырдырсакъ, Аллах бизге не айтырыкъды? Аланы сабийлерине артда ким къарарыкъды дейме.

– Артха къайт сора. Бар, Хутайны аллында тобукълан. Аярыкъмы сунаса, къарындашым. Биз энди «бласны» душманларыбыз – артха къайтыу жокъду.

Экиси да тынгылашдыла. Эски къошда шошлукъ тохташып, къайын отунланы жаннганлары эшитилди. Къошну мюйюшлерине къысылып олтургъан Налъжанны атасы Жабырайыл, Шамшодюн жанлы болуп, сёзге къошулургъа умут этди – базымады. Керексиз терилген эллилеге къошулуп бери келгенине ол эрте сокъураннганды. Алай, не медет, Аллах акъылынгы бир мутхузландырса, юйюнге чырагъын да ёчуледи. Жарыкъ жана тургъан отуна суу кеси къуйду. Энди не бек ышырып да кюреш – ёрге, энишге да айланып чап – жол жокъ.

– Къалай этейик да сора? – деп, Шамшодюн мудах да, шош да сёлешди.

– Этеригибиз бирди: бюгюнден оздурмай, жыйындан чыгып барып, Актопуракчылага кыошулабыз. Ахлумса да, базынып, санга андан келгенме деп, Тууду улу, баз сёлөшип, башха амал жоккы дегенни ангылатды.

– Актопуракчыла кыйда боллуккыдула, элге кирипми барабыз огъесе?..

– Аны ючюн жарсыма: Гесгенти сууну башында сакъларыккыдыла, андан Быллымгъа тигелерикбиз...

Хутай, жамычысына таянып, Зинар дорбуннга элтген тар жолчуккыдан кырамын бурмай кёпден бери тура эди. Андан арлаккыда Къзаккы, сора эки милиционер жаш да сагъайып, ушкокларыны кыалаккыларындан кыолларын айырмай.

– Бош сакълай болурбузму? – деди Къзаккы, Хутайдан башха киши эшитмезча, шош сёлөшип.

– Тёзерге керекбиз. Сакълайыккы, ажымсыз болурча. – Комиссар, кёкню жаба келген кыара булуглагъа кыарап, жарсыды.

Кюн бузула башлагъан эди: ёргеден суууккы хауа жайылып, олсагъатлада кюмошленип тургъан кыарны ёчюлтдю. Терек бутаккыла шош чыккыырдап, билинир-билинемез кыалтырадыла.

– Суууккы кыаккыгъанды, жылы дорбундан энди не хазна чыккысынла, – деди биягкы Къзаккы, бир кыолун кыоюнуна сугъуп жылыта.

Хутай жуккы айтады, тынгылап кыойду. Чыккымасала ыразы эди ол, тап, дорбунда киши болмаса. Шамшюдюнню адамлары дорбунда эселе, эртте-кеч болса да кёрюнюрле, тышына чыгъарла. Чыккымасала да бу тийреге келгенден ары кеслери дорбуннга кирирге керекдиле. Сора, не медет, элли-леринг бла, бир от жагъада олтуруп, гыржын ашагъан адамларынг бла атыш. Ким ёлюр, ким кыалыр деп жарсый, тынгылай эди комиссар. Бютюнда Налжанны атасы Жабырайыл ючюн кыыйналады жюреги. Жыл саны келген, жуууккыча кёрген суйген адамын ёлтюртсе, сора Налжанны кёзюне кыалай кыарап, эллилери бла кыалай жашау этер? Кыарап-кыарагынчы Хутайны бети тюрленип, жюрегин ауур сагъыш бийледи.

Кыалай жашасын бу дуняда адам,
Эгеч, кыарындаш, кыоншу деп жоккы.
Кыартха, жашха да бирча юреди оккы,
Кыалай жашасын бу дуняда адам...

Эсине келип, тил тюрбюне тюршген назму тизгинлерин олсагъат ёчюлтюрп, Хутай ушкогуна узалды. Дорбунну баш жанындан экеулен энип келгенлерин кёрюп кыоюп, солууун тыйды. Комиссар Шамшюдюнню таныды, экинчисин биринчи кере кёре эди. Къзаккы да таныялмады. Хутай, милиционер жашлагъа кымылдамагкыыз дегенни билдирип, нёгери бла Шамшюдюнню дорбуннга кирирге кыойду. Алайды сора, мындадыла бу жазыккыла деди ичинден, жарсып. Сауут-саба кётюрмей, бой салсала – насы-плары, мени да насыбым. Ушкокларына кыармашсала уа – не биз, не ала... Хутай башында бёркюню ауурлугкыун сезди, жюреги жортууулгъа чыккыгъан-

ча кыыстауланды: сыймей эди ол эллилерини кыанларын төгерге. Кеслерини кыанлары төгюлюп кыалса уа – аны бир Аллах кеси биледи. . .

Кыалай жашасын бу дунияда адам,
Тамата, кичи деп жокъ,
Кимни кемирчегинде суууса да окъ,
Энди, ышарып, аллыма чыкымаз атам.

Биягы ичинден айта башлагъан сёзлерин жутуп, Хутай дорбундан чыгыа башлагъанлагъа сагыайды. Бир-эки, тогъуз дерча ушкоклары бла адам чыкыдыла. Алларында Шамшюдюн. Дорбундан арлакъ кетип, ачыгыракъ жерге чыкыгъанларында, Хутай, ёрге туруп: «Тохтагыз!» – деп кычырды. Олсагыат Шамшюдюн, артха бурулуп, ауаз чыкыгъан жанына ушкогун тартды. Хутай да тартды. Шамшюдюн ушкогуну сампалын экинчи кере тарталмады: артха-алгъа сюрюшюп, жерге кыапланды. Нёгерлери, абызырап, алай абызырагъан халларында ашыкы-бушукъланып, ушкокларына кыармашдыла: окълары терек бутакъланы аралары бла сызгырып, чоуулдеп учдула – Хутайны кыаумундан кишини ачытмадыла. Хутайны кыатында жашла, терекле артларындан айырылмай, ушкокларын кыыстауландырдыла. Кыарап-кыарагъынчы артда кыалгъан кыаум да жетди. Ол жанындагыыладан дагыда экеулен баштёбен болуп кыалгъанларын Хутай эследи.

Комиссар, адамларына сабыр этигиз дегенни билдирип:

– Эшитемисиз, мен Хутайма! – деп кычырды.

– Таныгъанбыз, – деди кыайсы эсе да ол жанындан.

– Кырылып кыалыргъа сыймей эсегиз, ушкокларыгызыны унутугъуз да, бери аллыбызгъа келигиз, алайсыз кыутулукъ тыйюлсюз.

– Ары дери кыарынынг буруп турсун, – узун бойлу жаш адам, белин тюзетирге базынмай, гуппурланып кычырды. Хутай олсагыат Шамшюдюнню ахлусун танып кыоюп, сёлешди:

– Атангы кыарындашыны ызындан барыргъа ашыкымай эсенг, ауузунгу кыыс да, айтханыбызны эт.

– Ары дери бир жаша. . .

– Сора бар алай. . . Хутай ушкогун арсарсыз тартды да, гуппур болуп озгъур сёлешген, ол халда шошайып туруп, алгъа-алгъа сюрюшюдо да, кёрюнмей кыалды. Хутайны огъундан киши кыутулалмагъанын билгенле, бауурланган жерлеринде уюп, ушкокла тутханларын унутдула. Сора, ючносю бирден туруп, кыолларын кётюрдюле. Сау кыалгъанладан экиси уа, ёрге айланып, кыачып тебиредиле.

– Тели болмагыз, тохтагыз! – деп кычырды Хутай, – Тохтагыз дейме да.

Ол экиси ким эселе да комиссар таньялмады, айтханын да этдиралмады. Кыалын агъачха кыутулуп кетерлерине ыразы болуп, ызларындан ушкок атмады. Алай андан алгъа кыармашып, милиционерле ушкокларын терктерк кыабындырдыла да, экиси да кыайры эсе да батып, жер жутуп кетгенча болдула. Ушкок атылган тауушла ёчюлмей дагыда иги кесек турдула. Сора ауур шошлукъ тохташды. Ол шошлукъда терек бутакъла чыкыырадагъанлары эшитилди. Хауа сууукъдан-сууукъ бола бара эди. Ингир кыарангы

жетгинчи, Шамшодюнню адамларыны барысын да табаргъа керек эди. Хутай ангылагъаннга кёре, энтга да бир жетеулен бар эди. Бу тийреде эдиле ала. Ачыкъ жерге чыгып, нёгерлерине болушургъа базынмагъандыла. Огъесе, сокъуранып, бугъунупму къалгъандыла?

Хутайны сагъышын Къзакъкъ бёлдю. Ким эсе да келе тургъанына сагъайып, комиссарны да сагъайтды. Къатларында сюелген милиционерле ушкоклары кенделен алдыла.

– Ашыкъмагъыз, къоркъуулу адам тюйюлдю ол, – деди Хутай, Налжанны атасы Жабырайылны танып.

Жабырайыл жунчуп эди, сакъалы жетип, бети бир тамычы къаны къалмагъанча агъарып. Эки къолун да эски тонуну женглеринде букъдуруп келди.

– Боюнум къылдан иничкеди, Хутай, – деп шош сёлешди. Ол жашла жукъгъа къатышмагъандыла. Терсликлерин ангылагъандыла. Сен не айтсанг да, угъай дерик тюйюлдюле, жанларын сакъларча онг бер ансы.

– Къайдадыла ол сылхырла, Аллах ургъанла?

– Былай арлакъдадыла, – деди Жабырайыл.

– Аланы жанларын сакъларыкъ «бласды», келсинле, къалай сокъураннганларына биз да бир къарайыкъ. – Хутай Къзакъкъгъа бурулду.

– Сен не айтаса, не оноу?

– Жабырайыл сёзюне кертичи эсе, биргесине барып, сюрюп келейим, нёгерле бер да, – деди Къзакъкъ.

– Охо да, «бласха» хата эталлыкъ адамла тюйюлдюле ала, – деди Хутай, – дорбунда уа киши къалгъанмыды? – Комиссар къаш тюплери бла Жабырайылгъа къарады.

– Жан да жокъду.

Дорбунну эки мюйюшонде эки къайын, чырпы от къурап, Хутайны адамлары дорбунну ичи жарырча этдиле. Не тюрлю эсе да, олтуруп, таянып тургъанла да бир бири бетлерин шарт кёре эдиле. Шамшодюн айтханны этип, арбазларындан изгилтин болуп айланганла жетеулен – барысы да жоккуланып, бир жерде олтурадыла. Дорбунну башха мюйюшонде милиционерлени къаууму, сагъайып, ушкокларына узалыргъа хазыр болуп. Дорбунну ортасында сюелип, Хутай сёлеше эди.

– Ёмюрледен бери таулула бир бирлерин ачитмагъандыла, мурдарлыкъ этмегендиле, – деди ол, чырпы отну жарыгъы кёллерин къаматханын къол аязы бла жумушата, – энди уа не болгъанды сизге, бир сууну жагъасында жашап, бир черекден ичип жашагъаныгъызны нек унутдугъуз? – Комиссар, не айтасыз дегенча, тынгылап, мюйюшге къысылып олтургъанлагъа къарады – отда мыдыхла чартлагъандан башха абери эшитилмеди.

– Биз иги жамауатха, тынч, огъурлу халкъгъа санала келебиз. Чомартлыкъ, жюрек тазалыкъ бла бизни бла ким эришаллыкъды? Бир миллет да угъай, ийнаныгъыз анга. Энди уа сизге не болгъанды, бир бирни жаулап, агъач тюплерине нек жайылгъансыз, арбазларыгъызны ёксюз этип, дорбунлагъа кирип?

– Жашаргъа къоймасала, не этерикбиз? – деп сёлешди къайсы эсе да.

– Ким кьоймайды сизни жашаргъа? «Бласмы» дейсиз? – Ол да келди эсе, сизге ышанып келгенди, – деди Хутай.

– Къутургъан суу, – деди дагъыда ким эсе да.

– Къутургъан сууну уа аллын сизми тыяллыкъсыз? Айтчыгъыз аны бир. Комиссар олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарады. Аны аллын тыяма дегенле кырылмай къалмагъандыла. Аны тыяргъа Арисейни уллу халкъы окъуна базынмагъанды. Андан эсе «блас» баргъан жанына барып, жаныгъызны да, миллетни да сакълар мадар излегиз.

– Не бла, къалай бла сакълайыкъ? – Къысылып олтургъанладан бири ёрге турду. Орта бойлу, кенг сюекли, Апону экиге айланган къарындашы. Хутайны адамларына къошулуп, партизанлыкъ этип жюрюген Даулет.

– Даулет, тюз жолдан терсине ажашханладанса сен. Не жетмей эди санга? – деди комиссар, жашха жууукъ келип. – Жарлыса деп, жер берди, юйюнгю жангыртыргъа онг берди.

– Хоу, берди. Бергени бла сыйыргъаны тенг болду, – деди Даулет, – мен аны ючюн деп къан тёкгенме.

– Сен эллилеринг ючюн къан тёкгенсе, энди уа ким ючюн деп, къолунга ушкок алгъанса?

Дорбундагъыла барысы да шум-шумалакъ болдула.

Сагъайып, Даулетге къарадыла. Ол жукъ айталмады.

– Ма алайды иш, Даулет, – деди Хутай, – къолунга ушкок ала эсенг, иш ючюн алыргъа керекди. Сен а, сени нёгерлеринг да къарыныгъыз ючюн сауут-сабагъа узалгъансыз. Миллетге айып келтирген мурдарлыкъды ол.

– Тюз айтаса, Хутай, тюппе-тюз, – деди андан-мындан, – алданганбыз.

– Охо, тамамды, ангыладыкъ, – деди Жабырайыл, сёзюнгю бёлгеним ючюн айып этме. Аллах узакъ ёмюр берсин санга. Жашла энди не этерге керекдиле?

– «Блас» айтханны этерикбиз биз барыбыз да. Ол къайры десе да, биз да ары барлыкъбыз, – деди Хутай.

Экинчи кюнню эрттенлигинде комиссарны адамларына жесирге тюшгенле да къошулуп, барысы да жыйырма бла эки болуп, жолгъа чыкъдыла. Жабырайылдан къалгъанла. Ол жыл саны жетген киши, элге къайтып, былайда жоулгъанланы ахлуларына билдирирге керек эди.

Хутайлары уа Чегем тарындан ётюп, андан да ары, Гесгенти сууну башына ётгенден башха амаллары жокъ эди. Буйрукъ алай эди.

Кюнню кёзю тереклени чукуйларына илинип, къалын агъачны ичи бла жерге къарагъанлыкъгъа, къар къоркъунмайды. Ауанала тюшген жерледен элгенип, къаргъала, къыртчыгъала да ачыкъ жерледе чикай-чукуй этедиле, алай аш табып жубаналмайдыла. Атлыладан хазна элгенмей, мугъурайып къарайдыла. Кюннге айланган кёзлери жылтырап. Лёкью, жабышмакъ терекледен кёгетлери акъмагъандыла – къар бёркчюкле кийип, къызарып, саргъалып.

Хутайлары аз-кёпмю бардыла, агъачны къалын жерлеринден къутулуп, жол ызгъа чыкъдыла да, атларыны ауур солуп, пырхылдагъанлары шошай-

ды. Жашла да бир бири сёзлерин эшитирча болдула.

– Ашыгып барабыз, биягы кеси адамларыбыз бла тьюнош-уруш этерге, – Къзакъ къарамын иер башындан айырмай сёлешди.

Хутай жукъ айтмады, тынгылагъанлай иги кесек бардыла.

– Нек тынгылайса? – деди биягы Къзакъ.

– Сюйюпмю тынгылагъан сунаса? Керексиз терилгендиле ол жазыкыла, – деди Хутай, бизни борчубузду, терк жетип, алларын тыяргъа. Къан тѣкдюрмей, жолларын кесерге керекбиз.

– Айхай, не медет. Андан игиси уа жокъ эди.

Экиси да тынгылауну ийдиле. Атланы туякъ тауушларындан сора абери эшитилмей, барып турдула. Сора Къзакъ имбашларын къагып-жыйып сёлешди:

– Кюн бузулургъа ушайды, сеземисе?

Хутай сол жанында бийик таулагъа къарады: кюнню кѣзю ёчюлюп, къара суу кѣкню жабып келе эди. Тереклени бутакъларын силкиндирип-чыкырдатып, сууукъ аяз шууулдады. Комиссар, ызына къарап: «Жашла, атларыгъызгъа къатылыгъыз, ашыгыргъа керекбиз», – деди. Чегем аузунда жауундан, сууукъдан да бугъар жер табыллыкъ эди.

Атлыла ашыкыгъанлыкыгъа, хауа аладан терк болду: къара булут деменгили къара жамычылай, кѣкге жайылды. Къайда эсе да узакъда – тау гюрюлдеп башлап, къутурган суулай, энишге тѣгюлюп келип, къалын агъачны, атлыланы да титиретди.

Къаргъала, башха къанатлыла да, терек бутакъладан элгенип, садак окълача, ёрге-ёрге сызылдыла. Къайры учарыклары билмей, жоккуланып, гюрен айлана, къуушуп кетип, дагъыда къайтып келдиле. Сора, деменгили къара жабалакълай болуп, тереклеге жаудула. Ызы бла шерф жауун сѣдегей урду да, атлыланы жунчутду. Жашла, жауунну шууулдагъанындан башха зат эшитмей, иги кесек бардыла. Жауун терк жетип ургъаныча, дып деп, терк да тохтады.

Сууукъ жел ёчюлюп къалып, тийре шошайды. Къайдан эсе да жылы хауа келди. Огъесе жашлагъа алаймы кѣрюндю – анга былайды деп айтхынчы, бѣрю улугъан таууш эшитилип, сагъайдыла. Хутай, симсиреп, Къзакъгъа къарады – ол да анга, бѣрю улугъан тауушла уа, кѣпден-кѣп бола, андан-мындан эшитилдиле.

– Энип келедиле, асыры жууукълашсала, атла юркюрюкдюле, – деди Къзакъ, бет тюклери къобуп.

– Бѣрю улугъан эшитмегенмисе, нек элгендинг аллай бир? – деди Хутай.

– Айт жашлагъа, атларына къатылсынла, былайдан терк озаргъа керекбиз.

– Къачып, кесинден алыкына киши къутулалмагъанды. -Хутайны къара къашлары бирге къошулдула. Бетинден къаны къачып, ариу, тюз бурунуну къанатлары къалтырадыла.

Къзакъ абери айтмады: тюз да къатында бѣрю улугъанны эшитип, жан-жанына къарады – жаныуар кѣрмедиде. Улугъан таууш а, узайып кетип, дагъыда къайтып келди. Хутай, аузундан сѣз чыгъаралмай, атыны къабыргъаларына къатылды: ол, элгенип, пырхылдап, алгъа секирди. Къзакъ да, къалган жашла да ызындан къууушдула. Атланы лохларын тохтатмай –

селейтмей иги кесек бардыла. Бёрю улугъан тауушладан къачханча – озуп кеталмадыла: бёрю улугъанла атлыладан артха кълмай – алгъа ёте, анданмындан, жан-жанларындан эшитиле, атлыла бла тенг барып турдула да, ала Чегем тарына тюшерге тунчукдула.

Хутай, атын тохтатып, жашланы жетме кьойду. Бети жарып, жумушап, нёгерлерине сёлешди:

– Бир кесек солугъуз, атларыгъызны да солутугъуз.

Кёк къара булутладан тазаланып, хауа да жылынганча кёрюннгенге, жашла тирилип, ауузланган да этип, жолгъа атландыла. Чегем черекни жайма жеринден тынч ётүп, аны кюнлюм жагъасына чыкъдыла. Къар жарты-къурту эрип, хауа да жангыдан жылынды. Ол халда кёп мычымады: биягъы къара булутланы хурттаклары, къара кьузгунлача, кьуууша-жорта кетип, бирге кьошулдула. Кюнню кёзюн тегерегинден алып, кысып, арауан киби, гитче этдиле. Ол а, бууулуп, тунчугъуп кълыргъа суймей, аны ёчюлтүп, къара кесеу этерге кюрешген булут хурттакла бла сермешде мыдыхлай кьызарды да, жерге кьызылланган суу жайды.

Атлыла Чегем тарыны кюнлюм жанында таула башына чыгып, кенг ёзенни кёрюп сейирсиндиле. Кёпле билмей эдиле Чегем тарыны бла Басхан ауузуну араларын алай ариу ёзен болгъанын. Кёз тутхан кьадар бу жерледе чалынган кырдыкны бичени эки ауузда жашагъанланы малларына тамалыкь этеди деп да айта эдиле. Бусагъатда да гебенле, антаула анда-мында сиеледиле.

Хутай не излейди, не кёреди дегенча, жашла ол къарагъан жанына къарап, жерлеринден тепмей турдула. Тийре шошду, киши абери эслеп ишекли болмады. Ёзенни жукъа къары кьызгъыл суу жайылгъанга ушап, гебенлени бла антаулары ауаналары, къачаргъа хазырланганча, ючгюл-ючгюл созулуп. Гебен башларында кьыртчыгъала, кьушла атлылагъа сагъайып, учуп кетерге арсарлы бола – силкине. Сора, кёп да мычымай, Акътопуракъдан Чегемге бла Быллымгъа бёлюннген жолда адамла кёрюндюле. Кёпден-кёп бола, ауаналары къарны къаралтды. Сенеклери, ушчок быргъылары, чалгъылары от чакъдыла.

Адамла теркден-терк жюрюш алып, акъ ёзенни ауаналары къаралтдыла. Бир бирге сёлешген, кычыргъан ауазлары сууукъ хауаны жыртып келип, Хутайны адамларыны кьулакъларына чалындыла.

– Хомухлукъ этмейик, хайт болайыкь, – деп кычырды къайсы эсе да.

Тамам ол кезиуде пулемёт атылып-юрюп башлагъаны тунукъ эшитилди. Экинчиси, ючюнчюсю да мычымадыла. Хутай атын онг жанына секиртип, пулемётла гебен артларында бугъуп-марап туруп кьыстауланганларын аңгылады. Акътопуракъ табадан келгенлени да кими ушчок, кими кьауалын чартлатдыла. Бармы эдиле, жокъму эдиле окълары – жетмедиле. Жетип, хауагъа кетди эселе да – жашла сезмедиле.

Хутай нёгерлерине, атларыгъыздан тюшюгюз деп, буйрукъ берип, кеси да тюшю. Пулемётла кьазауатланган таба барып, сабыр этигиз, келгенлени асламыны ушчоклары жокъдула деди. Тамгалары – кьызылжагъа – ёсюмлю, бир отузжыллыкь – комиссаргъа чамланганын жашырмай, чал-

дырып, орусча кыжырыкылады:

– Под ноги путайт не надо, мой дело тут, твой там...

Хутай сёз кыйтармады, жаш адамны айтханын тынгылы эшитип ангылагынчы, арлакьда тизилишип, бауурланып тургъан аскерчилеге эс бурду.

Олсагъат ала, кыйсыны эсе да буйругъу бла жерден айырылып, бирден чалы болуп кялып, ушкок сюнголери мыйнозлендирдиле. Аланы ызларындан башха аскерчилени кяууму тизилишди.

Ол жанындан, Акътопуракьдан келгенле седирей, аздан-аз бола жууукьлаша башлагъанларында, ала таба ёшон уруп баргъанланы ушкок тауушларын юч пулемётну кьзауатлары тунчукьдурду. Къарап-къарагынчы ёлгенле бла саула кьатыш болуп, ёзенни акъ кьарын анда-мында кьаралдыла. Пулемётла, ушкокла атылгъан тауушла да сабырландыла. Сора, кишини да эсинде болмай тургъанлай, Быллымдан бери, ёзеннге, ёрлеген тар жолда кьыстау келген атлы кёрюндю. Бу жанындан кьарагъанла эслерча жууукьлашханда, аны Хутай, дагъыда кёпле таныдыла. Республиканы уллу кьуллукьчуларындан бири эди ол. Эки жыйырма бла беш-алты- жыллыкь, субай санлы, ёсюмлю киши, кьысха кьыркыылгъан кьара мыйыкьлары бла. Аны аты Атто эди. Халкь таныгъан кьуллукьчу.

Хутай аны аллына барып саламлашыргъа ашыкьмады – адамларын антау аргында тыйып: «Атто келгенди, не оноу бла келгенди ансы, сиз, мен айтхынчы, кьымылдамагъыз», – деди.

Атто, милиционерлеге бла кьызыл аскерчилеге оноу этген кишини чакьыртып, аны бла былайы ышыкьды деген жерде тохтады.

– Мени таныгъанча сёлешесе, – деди тюбюнден келген кьуллукьчу, – жангыз туйюлме, нёгерлерим энишгеде кьалгъандыла.

– Понимаю, – деди аскерчилени таматарлары, – орта ёсюмлю, тизгинли командир. – Напрасно вы рискуете собой.

– Все мы рискуем, – деди Атто, – я уполномочен заявить о немедленном прекращении напрасного кровопролития. Ведь перед вами малограмотные люди, которых ввели в заблуждение.

– Все они бандиты, враги идей большевизма, если не сдадутся, подлежат уничтожению...

– Напрасно горячитесь, я их знаю, они послушные крестьяне...

Атто айтырын айтып бошагынчы, ушкок атылгъан таууш эшитилди да, кьызыл аскерчилени командирлери Кравченко, неден эсе да кьарылгъанча болуп, тюбюнден келген кьуллукьчугъа сейирсинип кьарап, жерге кьапланды. Олсагъат ким эсе да: «Убили командира!»- деп кьычырды. Анга башхаланы кьычыргъанлары кьошулуп, биягъы пулемётла кьыстауландыла. Бауурланып тургъан аскерчиле «убили» деген сёзге кьозуп, алынып кьалгъанлай болуп, ушкокларыны сампалларын кьыстау-кьыстау тартдыла. Энди киши кишини эшитмей эди, эштейик, кьулакь тигейик деп да кюрешмей, милиционери, аскерчиси да, дергчилеча, алга, акътопуракьдан келгенле таба чабышдыла. Хутай да, чабып жетип, абызырап, сюелип кьалгъан Атгону ташагъа, гебен артына, тартды. Адамларына алай неда былай этейик деп айтырча туйюл эди: аны кьаууму ары чапса, бери чапса да, боллугъу бир эди.

Хазнамы эди, аз заманны ичинде Акътопуракьдан келгенлени жыгъыл-

гъанлары акъ ёзенни къаралтдыла. Аякъ юсюнде къалгъанлары уа, чач-тюк болуп, ёзенни жан-жанларында ёсген агъач таба къууушдула. Артха айланып, ушкок тартхан адам эслемеди Хутай. Пулемётла сабырландыла да, милиционерлени бла къызыл аскерчилени уллу къаууму ёзеннге чабышып кирди. Жюрюшлерин тохтатмай, къачып баргъанланы бирем-бирем абындырып башладыла.

–Адамларынга мурдарлыкъ этдирме, тохтат, – деди Хутай, Кравченкону экинчиси буду деген къызылжагъалы кишини ызындан жетип.

– Тохтатала эсенг, тыймайма, угъайым жокъду, – деди ол да, керохун хампурасына сала. – Не бежать им следовало, а сдаваться.

Хутай, гузabalанып, сауун-шауун да аямагъанланы алларына ётпюп къычырды:

– Мурдарла болмагъыз, тохтагъыз, къайырылып, ушкок тартмагъанлагъа артыкълыкъ этесиз. . .

Комиссарны танымагъанла аны сёзлерин эшитдилеми-эшитмедилеми, къулакъгъа алмадыла. Ёлгенлени, жаралыланы да юслери бла атлап, барып турдула.

Къачалгъанла къачып, агъач ичлерине къутулгъандан сора, дып деп тохтап, энди уа не дегенча, тегерекге сагъайып къарадыла. Хутайны айтханын да ангыладыла.

Ёзенде къалгъанланы ичлеринде ёрге-энишге жюрюй, Хутай кёп мычыды. Бауурланып, гуппушланып, кёкге аралып жатханланы ичлеринде не излейди, ахлусун, танышын огъесе жараларына хорлатханланымы – комиссар аны кеси да билалмай эди. Жарсыулу сагъышына хорлатып апчыгъан комиссар. . . Къызыл жагъалыла бла аны адамлары да излей эдиле жаралыланы. . . Мындан алгъаракълада пулемёт, ушкок тауушла сангырау этген ёзен энди шошду. Гебенден гебеннге учхан къаргъаланы, къушланы къанат тауушлары эшитилирчады. Къаралып, алаша болуп къалгъан кёкден себеленген къарны шыбырдагъаны да. . . Анда-мында бир бирлерине къысылып жатханланы да терк агъарта эди ол, кёкге аралгъан, жарты къысылгъан кёзлени чунгурларын да толтуруп. Ёлгенлени башларындан бир жанына тенгереген тегерек бёрклени чачылгъан къуш уялагъа ушатып.

Хутай, айлана-жюрюй, къулагъына ынычхагъан таууш чалынып сагъайды. Ол, ким эсе да, антау артындады деп, комиссар алайгъа терк жетди. Алданмагъан эди: Исмайылны таныды. Эллилени терилтип, башчылыкъ этип, сауут кётюрген Исмайылны.

Даучулары Исмайыл онг къолу бла бутун алгъа, антау таба ыхтырыргъа кюреше, болалмай эди. Тепмей эди къурурукъ-хужурукъ буту жеринден, кючден-бутдан тюбюнден чыгъарып, антаугъа созду – биченнге жеталса эди, къаны эритген къардан къутулур эди, къургъакъ биченнге къысылыргъа термиле эди ол. «Ай, бичен, зауаллы бичен, жылыу бериучю бичен, бюгюн нечик узакъда къалдынг», – деп, шыбырдады Исмайыл, башыны ауурлугъуна хорлагып.

– Болушайым, Исмайыл, – деди Хутай, жаралыгъа къарап туруп.

Даучу улу элгенип, башын кётюрге кюрешди:

– Сиз кылай болушканыгызны көргөнбиз. . .

Хутай Исмайылны, кьолтукъ тюплеринден тутуп, антаугъа жууукъ-лашдырыргъа умут этди – кьоймады.

– Сора динми юйретгенди сени эллилеринги терилтип, иймансыз этерге? Къайсы дин айтханды санга халал ёзенигизни кьаныгыз бла харам этигиз деп? – деди Хутай, артха атлай.

– Биз этмегенбиз ёзенибизни харам, адамланы кьанлары бал сугъарып, сени киби кяфырла келтиргендиле бизге, бизни, бурху киби, гитче миллетчигибизге бу палахланы. – Даучу улу, кюреше кетип, сыртындан жатды. Хутай, ашыгъып барып, кьучагъы бла бичен келтирди да Исмайылгъа жастыкъ этди.

– Биз тауда жашай эдик, такъыр жерлеге кысылып, аш да, суу да кишиден сурамай эдик. Уллу Арисейни бизге кьадалгъандан сора башха иши жокъму эди? – Исмайыл, солуун кючден айландыра сёлешди.

– Уллу Арисей тенг болугъуз, биригиз токъ, башхагъыз ач болмасын дей эсе, терсмиди? Уллу Аллах да алай айтмаймыды? Сен Аллахха ийнана эсенг, Арисей айтханны терсге нек санайса? – деди Хутай, былайда сюелип, душманы бла нек айтышканына сокъурана. Жаралыла излеп, ётген-сётген милиционерле бла аскерчиледен экисин тохтатып, Исмайылгъа эс бурдуртуп, мынга болушугъуз дегенни да ангылатды.

– Сора сени «бласынг» дин айтхандан чыкьмаймыды? – Даучу улу, кьаруусуз ышармыш этип, кёзлерин жумду.

– Бусагъатда сен ат юсюндесе, андан тюшсенг, кёрюрсе. . .

– Бизни атдан тюшюрюр умут бламы келе эдигиз бери, сауут-сабалы болуп?

– Сени киби клени атдан тюшюрюр, жерге кьапларыкьла башхаладыла, – Исмайыл, солуун кючден айландырып, тынгылап турду. . . – Дуния дегенинг байланы, молк жүрютгенлениди, – деди дагъыда. – Энди башха байла келирле. Сени киби келе жашауну жоругъун тохтаталлыкъ туююлдоле.

– Алай эсе, жашауну жүрюшюн тохтама деп, аны аллына нек чапдынг? – Мудахлыгъы бетине жайылып, Хутай ёзенни башы бла кьайры эсе да узакъгъа кьарап, сюелгенлей иги кесек тынгылады. Кёкде кюнню мутхуз кёзюн, аны тийресинде, тюлкюле киби, кьуушуп, булгъанып айланган булут хурттакладан башха абери кёрмедиди.

– Биз ёзенде бал чибинлени зызылдагъанларын эшитиучю эдик, жазгъыда чаллыкъ белге жете, гюлледен кьызарыучу ёзен бал ийис этиучю эди. Энди уа ол аны кырдыгын чалыучу эллилени кьанларындан кёпчюр да, мыллык ийис этип туруп, – Хутай, кеси кеси бла сёлешгенча, шош сёлешди. Милиционерге бла аскерчи жашха кьарап, элтигиз муну, бу жарлыны мадарын кёрсюнле деди. Арлакъ кетип, дагъыда, этерин-кьалырын унутуп кьойгъанча, Къазакъдан кьарамын бурмай сюелди.

Къазакъ, айлана, ёлгенлени кёзлерин жаба, кёп жүрюп, жаны чыкьмагъан жаралыны кёрюп кьуюп, симсиреди. Жаралыны жыл саны бир юч жыйырмагъа жете болур эди. Юсюнде жубу абасы, кьар жауса да, билине эди. Къайда-кылайда табып кьаплагъан эсе да, эски зыгчыу такьыясы бир жанына тёнгереп. «Жазыкъ, зыгчыу такьыя аны аскерчиге ушатып, окъдан сакъларыкъ суннган болур эди. Белинде кьара кьамасы да элене.

Жаралы, селеширге адыргыланьп, эринлерин кымылдатды – Къзакъ эшитмеди. Энишге ийилди:

– Не айтаса, жазыкъ, кесинг да кимладанса?

Жаралы абери ангылатхынчы солууу юзюлдю да, Къзакъ, аны кезлерин жумуп, Хутайны къатына келип шошайды. Хутай да, селешмей, шумалакъ болуп, арлакь кетди.

Нени ызындан чапдым –

Терк сууну, булутланы къуудум,

Не кёрдюм, не кёрдюм –

Ёзенде къырылгъанланы кёрдюм, –

деп шыбырдай, Хутай баштёбен болду. Къатында негери селешгенин да эшитмеди:

Кёк ёзен – энди къара тенгиз,

Къыйыр, чек да жокь санга.

Къайгъым чабакълай жүзеди,

Бага да чыгъа, жанады, кюеди.

Хутайны, сагъышын ёчюлтюп, ачы къычырыкъ сагъайтды. Къычырыкъ комиссарны эли табадан башланып, терк жууукълашып келип, къычырыгъына къанат тауушу да къошулду. Атлыланы башлары бла окь агылгъанлай озду.

– Не ди бу, къаргъамыды? – деди къайсы эсе да.

– Къаргъа тюйюлдю, къыртчыгъады.

– Къыртчыгъа, къаргъа да тюйюлдю, – деди Къзакъ, нек эсе да жүреги шор тарап.

– Да сора уа?

Киши жууап этмеди. Окъча атылып кетген къанатлыны къычырыгъы тунчукъгъунчу, башхалары кёп болуп, жел ургъанлай жетип оздула. Узайып кетселе да, къычырыкъ-къаугъалары эшитилгенлей турду. Сора, тизилишип, кёкде къара бел баулай узун созулушуп, ёзенни башы бла гюрен айландыла. Къара бел бауча созулгъан къанатлыланы тизмеси, бара-уча кетип, кёкню таулагъа илинген этегинде къара сепкиллеча кёрюндюле.

Атлыла, келген жоллары бла ызларына къайтып, къыстау бара эдиле. Хутай бла Къзакъ алларында, тийре агъач шошду, тереклени бутакълары неге эсе да сагъайгъанча, юслеринде къар хурттаклары жилий тургъанча. Гитче къолан къанатлычыкъла, тереклени жукъуларындан уятыргъа къоркъгъанча, бутакъдан-бутакъгъа къанат къакъмай учадыла. Жамычылай, къара булут къар агъартхан агъачны башына алаша келип, шош къалкъыу эте, атлыланы ызларындан сюркелгеннге ушайды.

Хутай онг къол аязы бла жүрек ауузун жабып келгенине Къзакъ эс буруп селешди:

– Ауругъанынг ишми барды?

– Жюрегим тынгысызды, – деди комиссар.

Былайланы хауасы ауур болуучуду. – Къзакъ Хутайны кёллендирир умут этди.

– Иш хауада тюйюлдю, – деди Хутай.

– Сора уа?

– Жюрекни жарсыуун ангылатхан кыйында. Ол бизден сакъды – неге жарсырын адамдан эсе алгъа билип кюяды.

– Аны да керти айтаса. – Къзакъны ёз жюрегинде да тынчлыкъ жокъду. Неге инжилип сытылады ол – ким билсин, ким айтсын? Ёзенде ёлгенлегеми, огъесе башхамыды жарсыуу? Акътопуракъчыланы тыяр умут бла бардыла эсе да, кишиге ушкок тартмадыла. Къолларындан келгенча, жаралылагъа болушдула.

Атлыла, иги кесек жол кюратып, былайлары Малкъар тарыны агъачыды деген жерге жетдиле. Жетдилеми-къалдыламы – нек эсе да Хутайны аты артха туракълап, пырхылдап, тохтап къалды. Комиссар не кюрешди – атын алгъа атлаталмады. Ызындан келгенле да тохтап, пырхылдап, бир бирге кыйсылдыла.

Неден элгендиле, не кёрюп тирелип къалдыла деген оюм бла Хутай да, Къзакъ да тийреге сагъайдыла. Сора экиси да жол жанында ёсген кенг нарат терекни аумасында бёрюню эследиле. Кёк жаныуар, къаралдым жалкъасы билинир-билинемез къайырылып, мазаллы укугъа ушاپ, чёгюп тура эди. Сансыз халда.

– Кёремисе ол бёрюню? – деди Къзакъ. – Барыбызны да ырбыннга тыйып. Атанга гония, атлыны къатына бармазча этейим мен сени. – Къзакъ, терк къармашып, ушкогун огъары аягъына миндирди.

– Жерине сал ушкогунгу, ашыгъып этген ишинг сокъурандырмай кыймайды. – Хутай сабыр сёлешди, бети уа олду деп танымазча тюленди: жаякълары тартылып, уу жайыгъанлай болдула. Кёзлери аз жумулуп, кюйсюз жылтырап, узакъгъа къарадыла.

– Ол алайдан таймай, атларыбыз жерлеринден теберик тыйюлдюле. . .

– Биз ары бара туруп да ызыбыздан келип тургъан бёрюню бу, – деди Хутай, бети жумушай башлап. – Сен да кёрген ушай эдинг да аны.

– Билалмайма. Не хазна. Бизни сакълапмы турлукъ эди ол? – Къзакъ комиссарны къарамына жыллыу келгенине эс буруп сёлешди.

– Шуёхум, – деди Хутай, нёгерине къарап, – бёрю эсе да, бизни жерибизни бёрюсюдю. Ол да бизни бёрю жыйын сунуп айланады ызыбыздан. Иги къарачы, аны кёзлери, жашланы кёзлери да бирге ушайдыла.

Къзакъ Хутайны айтханына нек эсе да ыразы болуп, керти да алаймыды дегенча, бёрюге жангыдан къарады – бёрю жокъ эди. Къайры кетди, учуп, хауагъа къошулупму къалды – киши билмеди, киши кёрмеди. Бёрю чёгюп тургъан наратны тюбюнде жашла кёксюл булутчукъ эслеген эдик дедиле. Эследилеми-къалдыламы, ол да алдаулу сёзге ушады.

Атла, мычымай сабырланып къалып, жол кёллю болдула. Хутайны бети жумушады, мудах къарамы уа тюленмеди.

Хапарсыз, дауурсуз барып турдула да, Черек сууну кюнлюм жагъасына жетгенлей, жашла, шум-шумалакъ болуп, тохтап къалдыла. Къапхакъ башындан къарагъанлагъа Черекни чегет жагъасында Уллу эл, къол аяздача, шарт кёрюндю. Андан ёргерек ёрлеп башха ууакъ элле да. Алай Хутайны жыйыны элни кёргени ючюн симсиреп тохтап къалмагъан эди – жашланы элгендирип, атларыны юсюнде сир этип кыйгъан кычырып сарнагъан, сабийле жилигъан тауушла эдиле. Элни баш, тюп жанларындан,

хар мюйюшонден, орамындан эшитиле эдиле тиширыулары, сабийлени жилигъанлары, сыйыт къатыш къаргъышлары.

Иги эслеп къарагъанларында уа, орамлада ёрге-энишге къыстау озгъанланы, чапханланы окъуна кёрдюле. Кимдиле ала – тиширыуламыдыла огъесе эр кишиле, сабийле – билалмадыла: узакъ эди. Уллу элден чыгыш, суу жагъа бла энишге тизилип баргъан арбаланы да кёрдюле.

– Жашла, эллерибизге къан жаудура тура болурла дейме, – Хутай атына къатылып, ол баралгъаны къадар алгъа бошлады. – Хайдагъыз, маржа!

Комиссарны къаууму къанатла битип къалгъанлай болуп, Черекни кёпюрюнден учушуп ётдюле да, къуллукъ юйню арбазына жетдиле. Атларындан секиришип тюшдюле.

Хутай къуллукъ юйде кишини кёрмеді. Ёз отоууна кирди да, къызыл жагъалы милиционерни эслеп, ызы бла, мюйюшге къысылып, мугурайып олтургъан Хажибийни кёрдю.

– Не болгъанды, бу адам сени юсюнге сюелип нек турады? Хутай ашыгъышлы ауаз бла сёлешди.

Милиционер олсагъат алгъа атлады:

– Прошу не переговариваться. Запрещено.

– Кто запретил?

– Моё начальство...

– Я здесь начальство, и только я, – деди Хутай.

– Я вас не знаю, извините, – деди милиционер. Жаш адам, узун жаякълы, акъсылбет.

– Не болгъанды дейме да, нек сюеледи бу сени юсюнге?

– Не болгъанын кесим да билмейме. Биз айтхынчы мындан чыкъма дегендиле да, турама... Хажибийни сакъалы жетип, къарт болуп къалгъаннга ушады. Ёню къарыгыш, ауазы чыкъмай, кючден сёлешди.

– Апчыма, ким акъылындан шашханын бусагъат билейим. Хутай отодан тышына хыны чыкъды. Арбазда абызырап сюелген жашла тегерегине жыйылдыла. Не бола турады, не этебиз дегенча.

– Сиз жарсымагъыз, барыгъыз юйлеригизге, солугъуз. Керек болуп къалсагъыз, мен сизни табарма. Хутай, алай айтып, нёгерлерин жапсарып, атына минди.

Элде тынчлыкъ жокъ эди: тиширыулары анда-мында жилигъан тауушлары, эр кишилени хахай-тухайлары селеймейдиле-ёчюлмейдиле. Хутай, ауара болуп, къайры барырыны сагъышын этип, эки къарындашны – Нух эфенди бла Къайтны – журтларыны арасында иги кесек сюелди. Артдаракъ Саудатны жилигъаны къулагъына чалынып, аны жашагъан жерине мычымай жетди.

Саудат арбазында биягъы ат арба, сора юч милиционер бла Къундурну къатларына келди. Саламлашып кюрешмеді.

– Энди уа не къан жаугъанды, бу жарлы тиширыуну тонагъандан башха санга иш жокъмуду? – Хутай, атындан тюшмей, Къундургъа хыны сёлешди.

– Сабыр сёлеш, ким бла сёлешгенинги да унутма. – Къундур кийимлери жангыргъанына базынулу, Хутайны сансыз этип, милиционерлеге къарады:

– Турмагъыз, муну жерин тапдырыгъыз, «бласны» хар душманыны

сыйгытына тынгыларгъа бизни заманыбыз жокъду.

– Къундургъа оноу берген «бласны» Аллах урсун. - Саудат буулуп жилияды да, андан ары айтханларын ангылатмады.

– Ашыкъмагъыз, – деди Хутай, – элни оноуу санга къарап къалмагъанды.

– Къалгъан эсе уа, сора не эди? – Къундурну бети къызыл-къолан болду. Къыяулу кёзю башхасындан эсе бегирек жылтырады.

– Ким бергенди сизге аллай эркинлик, адамланы элден кёчюрюгюз, тутмакъла этигиз деп?

– Мени барды аллай эркинлигим. «Колхозланы» бузаргъа кюрешгенле баш кётюрюп, «бласха» чабыууллукъ этгенлени къырыб а келмегенмисе сен? Къайда эдинг юч кюнден бери? Къыргъандан эсе кёчюрсек, тутсакъ окъуна иги туююлмюдю, жанлары сау къалса... – Къундур Хутайдан къоркъмагъанын, баш кётюрген эллилени тутаргъа бла къалдырыргъа эркинлик аны къолунда болгъанын кёргюзтюрге амал излеп сёлешди.

– Хапарны аз эт, – деди Хутай, – элни санга тюп этдирирге деп турмайбыз. – Комиссар Саудатха бурулуп, аны жапсарыпча сёлешди. – Бу как ашайды, къоркъма, кир юйюнге. Къолумдан келип, тюзлюкню жолун кесдирмем. - Сора милиционер жашлагъа къарады.

– А вы не спешите творить произвол. Оставьте её в покое. Разберёмся. – Хутай, атына минип, орта орамгъа чыкъды. Элге келген милиционерле бла аскерчилени таматаларын табаргъа керек эди. Къуллукъ мекямда жокъ эди ол. Кимни арбазына кирип излерики эди комиссар аны – былайды деп, сагъышына хорлатып, ашыгып бара тургъанлай, аллына Якъуп чыгып къалды.

Якъуп правленни ишине къатышхан, алаша ёсюмлю, арыкъ киши, комиссарны Акътопуракъдан къайтханын энди эшитип, аны излеп чабып келгенин айтды.

– Эт, маржа, Хутай, бир мадар, тюненеден бери элни жилиуу тохтамайды, – деди.

– Къайда болур бу хужулукъланы таматалары? – деп сорду комиссар.

– Мен билгенден, школдады, анда бергенди Къундур фатар...

– Эй я... – Хутай, атымы къайсы жанына бурайым деп, таукел болалмай, жеринде мычыды: нени да къююп, тюбюнден келген къуллукъчу бла сёлеширге керек эди. Алай Налжанны да кёзю къыймай эди – не болуп турады деди ичинден. Эри жоюлду, атасы Жабырайыл да сау-эсен къайтдымы юйюне? Огъесе аны да энишгеми сюрюп кетдиле. Барысындан да бег'а къауғъалы арбазлада кёрюнюрге, жилиу-сыйыгъланы шошайтыргъа борч эди. Айхай, къалай бла?

Хутай ёз сагъышына оноу этгинчи, Къзакъ бла Апону келе тургъанларын кёрюп, сабырланды.

– Бу артыкълыкъны къалай тыяйыкъ? – деди Къзакъ, Хутайны къатына жетер-жетмез.

Арт юч-тёрт кюнюн ичинде Къзакъ олду деп танымазча тюрленгенди. Кертиди, Думала, Акътопуракъ тийрелерине барып, анда кёргенлери жашланы къайсы бирин да жунчутханды. Къзаг'а, эштада, кимден да жумушакъ жюрекли адам, терсликлени кёргенли, бир тюрлю терк азып, жыл саны жетеннге ушاپ къалгъанды: юч-тёрт кюнден бери жолюнмеген къара

сакъалы кыърпакъланып, кѣз тюплерин ау сыйырып.

– Артыкълыкны сылтаун билирге керекбиз бек алгъа, – деди Хутай, – сиз экигиз, къалгъан жашла да абериге къатышмагъыз, терс ангъларыкъдыла.

– Сора юлерибизге кирип, анда бугъупму турайыкъ? – деди Къзакъ, онгсунмагъанын билдирип, терсине къарап сѣлешди.

– Башха амал жокъду. «Блас» ючюн кюрешип жюрюю эсек, энди аны адамларына къайырылсакъ, иш неге жетерин билемисиз? – Хутай, хыны сѣлешип, атына къатылды. Сора мычымай тохтады. – Барыгъыз, келгенле кимни арбазларына киргенлерине кѣз жетдире, эсепге ала барыгъыз. Сѣз къошмагъыз...

Къзакъ бла Апо комиссар айтханнга уллу орам бла тынч барып турдула. Къзыл жагъалы киши бла Окъуп Ачакны атасыны арбазына киргенлерин кѣргенлеринде уа, озуп кеталмадыла – ызларындан экиси да кирдиле. Адамла келгенлерин кѣрюп, Локъман чыкъды. Юч жыйырмажыллыкъгъа ушагъан, узун бойлу, арыкъ киши.

– Келигиз, жууукъ болугъуз, – деди Локъман, бети кетип.

– Кѣзбау ушакны къой да, аллыбызда тебире, – деди Окъуп.

– Нек, къайры? – дерге ашыкъды Ачакны атасы.

– Охо, билирсе, терк бол...

– Къайры ашыкъдыраса муну? – Къзакъ къзылжагъаны бла Окъупну къатларында жууукъ тохтады. Окъуп сагъайды:

– Сени бери ким чакъыргъанды, не ишинг барды бизге соруу этерге?

– Сорургъа эркин тюйюлбюзмо, ахшы киши? – деди Къзакъ, жюрек къайнасын сездирмей.

– Ишинг башха, ишибиз башха. Ол угъай, жолубуз да башха. – Окъуп Локъманны ызындан тохтап:

«Атла...» – деди.

– Тохта, ашыкъдырма, – деди Къзакъ. Апо да, нек эсе да, Окъупну уругъа хазырланнганнга ушады.

– Ол дегенинг! – Окъупну базыкъ эринлеринден къаны къачып къалтырадыла.

– Локъманны жашы Ачак «блас» ючюн къан тѣгюп, жан да берген адам болгъанын асыры нутханса, – деди Апо.

– Ачак эл ючюн къзауатдан чыкъмай жашагъан жашды. Сен а кимсе, айтчы аны? Мешхут тюбюнде бугъуп туруп, артда чыкъгъан къамыжакъ. – Къзакъ, Локъманны билегине къатылып: – Хутайды мында оноучу, была кимдиле, сени къыйынынг уллуду «бласха», – деди.

– Хау, кѣрдюк «бласха» къор болайыкъ деп тургъанла анга бичакъ билегенлерин... Сен аллайланы къоруулай эсенг, кесинг да аллайладанса...

– Озма, – деди Къзакъ, Окъупну уругъа бла къалыргъа экили бола.

– Мен борчуму толтурама, мени къолумда къагъытым барды. – Нек эсе да Окъуп шошайып сѣлешди.

– Не къагъытды ол?

– Къара чѣпге тюшгенлени къагъыты, айтдырмай къоймай эсенг – «калхозну» душманлары.

– Кѣргюзт бери...

Окьуп, ич хуржунундан чыгырып, Къзакъгъа тёрт бюкленген бир къагъыт берди.

– Окьуй билгенча айтаса аны уа.

– Жарсыма. – Къзакъ къагъытны ачып къарады. Окьуялмады. Къагъытны башындан ахырына дери тукьумла жазылганларын ангылады. Ким тизгенди бу тукьум атланы бери? Хутаймы, Хажибийми?

– Къундур айтып, Куценко жазгъанды. Оноу экисини къолундады, – деди Окьуп, базыныулу ауаз бла.

– Эки аман да бир сабан, – Къзакъ, бет шаугютлери къалтырап аз мычыды да, къагъытны хурттак-хурттак этип, аякъ тюпге атды.

Окьуп ачыулу ышарды:

– «Бласха» душманлыкъ аллай ишден башланады. Багушда бичакъ тапхан тауукълай этдинг кесинге.

Къзакъ Апону бла Хажалийны арбазына келип, атындан тюшдю. Экиси да ач эдиле, суусап. Аны сезипми къойду, Хажалийни юй бийчеси Зурумхан, терк къармашып, ючаякъ тепсинге тузланган бауур, от гыржын, сора чёмючле бла айран салды.

Хажалий, бусагъатлада ауузланганма деп, ашха къошулмады. Зыбыр сакъаллы, жукъа, узун жаякълы киши башын кётюрмей, мудах олтура эди.

– Мудахса, Хажалий, – деди Къзакъ, чёмючно тепсиге сала.

Хажалий башын кётюрмеди, ауур сагъышын юзюп, олсагъат сёз да къайтармады.

– Аллах буюргъандан къутулмабыз, – деди сора, кеси кесине селешгенча, шош ауаз бла, – келип, жазыб'а кетгендиле.

– Нени жазгъандыла? – Апо, Къзакъ да сагъайдыла.

– Ненча къоюнг барды дедиле, тёрт дедим. Бузоулу ийнегинг, атынг, эшегинг бардыла дедиле.

Отоуну ауур шошлукъ сыйырды. Къзакъ бла Апо, гыржын чайнагъанларын тохтатып, бир бирге къарадыла. Зурум, табакъ бла жылы хычинле чапдырып келди да, шошлукъну уятды.

– Ол къыйын жерден сау къайтханыгъыз ючюн, тоба, къурманлыкъ керек эди, – деди тиширыу, гузabalыгъын чёкдюралмай:

– Э, киши, сен да узалсанг а хычинлеге, къара тынгылауну басып турмай.

– Бар, харип, бар, жашынгы анасы, ишинги эт, – деди Хажалий, юй бийчеси аш юйге киргинчи ызындан мудах къарамын бурмай.

– Кимле келип, соруу эте эдиле? – деди ахырында Къзакъ.

– Кимле болуб а – Окьуп, Къундур, дагъыда мен танымагъан бир киши – тюбюнден келгенледен.

– Охо да, сен анга кюй этерча иш туюлюдю, жарсыма. – Къзакъ, хычинледен ашагъан сылтау бла, тынгылауну ийди. Не айтып жапсарыргъа билмей эди ол къартны. Бир жашы Жашхо, Апону таматасы, инсан урушда жоюлду. Экинчиси, ма, Хутайны къауумундан айырылып юй жумушуна къараргъа бошамайды. Хажалий кеси, «блас» узатхан жерчикни башына жарата билген адам: жарагъан юй салды, мал орун ишледи. Терекле битди-

рип, төгерегине буруу этди, сау кьаллыкь. Адамлыгы болгъан алай этеди. Энди жашайым дегенлей, кьашыгына, чолпусуна чапдыла. Кимледиле ала, «блас» бергенни кьусдурургъа кюрешгенле? Кьундурчалагъа уа ол эркинликни уа ким берди? – Къзакъ чайнагъанын тохтатмай эди. Алай не чайнайды – гыржын, бишлакь огъесе хьчинми? Татыуун ангыламай эди.

Хутай, школ тийресине жете баргъанлай Алийни кёрюп, атын тохтатды. Жашчыкь хунадан тышген ташха олтуруп тура эди. Кьолунда эски кьатападан тигилген хуржуну, юсюнде тончугъу.

– Сууукь болмаймыса, нек тураса, Алий, былайда? – деди Хутай.

Жашчыкь, энишге кьарап, жукь айтмады.

– Санга сорама да, школда нек туйюлсе?

Алий, ёрге туруп, толгъан кёзлерин комиссардан букьдурду:

– Кьыстагъандыла. . .

– Не кьыстагъан хапарды ол, кьайдан кьыстагъандыла, школданмы?

– Хау, – жашчыкь чабыр буруну бла мылы топуракь тугулкун эзе сёлешди.

– Ким кьыстагъанды, не айтып?

– Кьундур кьыстагъанды, кет мындан, сен Жантемирни кимилди жашыса деп. Книгаларымы да сыйыргъанды.

Хутай чамланганын Алийге билдирмеди, охо, кел мени бла деди.

Юйретгенлерича, школгъа деп сыйырылгъан межамны кьыйыр отоууна кирди. Кирди да, босагъа аллында тохтады. Отоуну жангыз терезесини аллында олтургъан чыгырбаш кишини кёлек жагъасына эс бурду: аны юсюнде жылтырагъан туймелеге ушагъан тёртгюлчюклеге кёре сёлеширге керек эди комиссар: чыны кьаллай болгъанын ангылаялмады, болсада сёлешди:

– Разрешите, капитан.

Орта ёсюмлю, кенгжауурун киши, ашыкьмай, жеринден туруп, кьызыл жулдузлу кьартузун кийди, кёлегини белинде жыйырылгъанын тюзетди да, неге эсе да онгсунмагъанча, Алийге бла Хутайгъа кезиу кьарады.

– Не капитан, а майор с вашеге разрешения.

Комиссар жангылгъанын ангылагъан эди, алай «кьонакьны» жапсарырча абери айтмады.

– С кем имею честь говорить? – деди оруслу, стол кьатында шинтикге олтуруп, кьол аязын силдеп, Хутайгъа да башхасын кёргюзте.

– Председатель поселкового совета, секретарь партячейки, командир отряда по борьбе. . .

Къашхабаш киши онгсунмай тынгылап, сора кюлюмсюреп кьарагъанын жаратмай, Хутай, айтырын айтмай, тынгылап кьойду.

– А как ваша фамилия, – деди майор.

– Меня все зовут Хутай.

– Значит, вы и есть тот самый Хутай.

– Тот самый. А как ваша фамилия?

– Филимонов Савелий Фёдорович, но для вас я «товарищ майор».

Отоу шош болду. Экиси да сёлешмей иги кесек мычыдыла. Алий чючкюрюп ийип буюкьду да, эшик артына кьысылып чёкдю. Нек эсе да, экиси

да бурулуп, жашчыкыгъа къарадыла.

– А этот мальш, что он тут делает?

– Савелий Фёдорович...

– Товарищ майор, – Филомонов ёрге туруп, дагыда олтурду. Жукъа сары къашлары бирге кшошудула.

– Товарищ майор, – деди Хутай, – этот мальчик – сирота, один из тех многих, кто несправедливо пострадал.

– Вот как...

– Элде бу артыкылыкъланы тохтатыргъа керекди, мен аны ючюн сени излеп келгенме бери. Узакъ жолдан кёп болмай къайтханма, алыккын юйюме окъуна къайтмагъанма.

Филомонов, сейирсинип, ачыуланнганын къашы-башы бла билдире, тынгылап турду да, жеринден ёрге кёпду.

– Не артыкылыкъланы юсюнден хапар айтаса сен, колхоз жашауну душманларын къорууларгъа санга ким эркинлик бергенди? – Майор, къллары кълтырай, тютюн къабындырды.

Аны букъулата, отоуда ары-бери тепчиди. Бери - узакъ элге низам салыргъа келген майоргъа бир жахил адам юсюне сюелип, буюкмай-къркъмай дау айтханына сейир эди. Быллай жахил адамгъа партия анча къллуккыну ышаннганы бютюнда сейир эди. Аладан тышында дагыда орден бла саугъаланган, облысполкомну адамы...

Филомонов элге келирни аллында, хар нени юсюнден кёп хапар эшитген эди. Хутайны юсюнден а артыкыда. Мараучулугъуну юсюнден да. Мен билеме, эшитгенме дерге уа суймей эди. Алай элге келгинчи окъуна ол Хутайгъа дертленип эди. Аны асыры кёпле махтай эдиле. Мараучу, чынты кишилиги болгъан жигитди деп. Филимонов нек эсе да аллайланы бир заманда да суймегенди. Кесини артык жигитлиги не сауут-сабагъа усталыгъы болмагъанын да ангылай эди. Билек кючюне, чырайына да махтанырча тюйюл эди.

Охо да, не жарсырыкыды Филимонов, табийгъат бермегенни анга партия, совет власть бергендиле. Ол да партияны буйругъундан бир заманда да чыкмагъанды, чыгъарык да тюйюлдю. Аны насыбы, жашауу, кючу да совет власта кертчилиги. Совет властын онгдуруп ючюн неге да хазырды Савелий Фёдорович. Ол онгсун, кюч алсын ансы кългъаны неди. Тюзлюк деп, хапар айтады бу жахил киши, майоргъа дери ёсген адамны юсюне сюелип. Тюзлюк дегенлери ол партияны оноуду, Филимонов кесиди. Аны ангылай болмаз бу жазык. Балта, кылыч, асмак, зындан да партияны кълундадыла, Филимонов а кимди – ол кълону оноунда болмай?

– Колхоз жашаугъа чурум излегенлени тукъумларын кесигизни адамыгъыз кёрпозтгенди, – деди Филимонов, кёп тынгылагъандан сора.

– Кимди ол?

– Партияны ышанган адамы ким эсе да, олду – Къундурду.

Хутай аны биле эди, аллай итликни ол этерик эди ансы, ким этерик эди! Алай дагыда аны атын эшитгенлей, жюреги сынсып-улуп кълып, бети агъарды. Сора, абери айтыргъа тили айланмай, тынгылап турду. Хутайны халы тюрленнгенин эслеп, Филимоновну къркъуругъу келди. Уруп, къллап къойса, ким аллыкыды бу кюйсюз адамдан аны къланын-дертин.

Къундур да мындан бош къоркъмайды, аман ёллоқ, къайда къалды кеси да?

Майор, босагдадан тышына къарап, милиционерледен бир-эксин чакъырырға умут этди. Этмеди алай, къоркъгъанын сездирирге суймеди. Сора Хутайны ауазын эшитди да, сабырланды.

– Къундурға ийнанып, хатасыз адамланы ачытсакъ, артда партия бизге аны кечмез, – деп, жумушакъ сёлешди комиссар.

– Биз ачытырға базынмагъан адамларыбыз артда совет властьха таяк кётюрселе уа, не дербиз? Мен аллай ишге базиналыкъ туйюлме.

– Мен базаынама. Ачырыкъла ачып бошагъандыла, тамамды, – деди Хутай, арсарсыз ауаз бла.

– Мен, сен айтханны этип, айыпны Къундурға салайым. Алай ол санга да, манга да болушурукъ туйюлдю. Чегем ауузунда эллилени этгенлерин кесинг кёзюнг бла кёрюп келгенсе. Энди ышаныу жокъду, – деди Филимонов, – ышанган башны ит ашайды деп, айтхандыла, аны унутма. Мен бери партияны душманларына кёзбау этерге келмегенме...

– Къундурчалагъа ийнанып, элни иги адамларына артыкълыкъ этерге жарарыкъ туйюлдю, Савелий Фёдорович. – Хутай, ёрге туруп, босагъа алдында тохташып, «къонакъгъа» къарады.

– Товарищ майор, – деди Филимонов да.

– Пусть будет так, – деди комиссар, – останови своих людей, пусть не бесчинствуют.

– А то что? Соберешь людей и бунт поднимешь?

– Сядьте, товарищ майор, не говорите лишнего. Вы здесь гость, а мы здесь живем, воевали за советскую власть, и будем воевать, но бесчинствовать не позволим...

– Вот вы как заговорили за советскую власть, и будем делать всё, что необходимо для её укрепления...

Хутай, школну директору Максим Овчаренкогъа жолугъуп, Алийни анга аманат этди. Ким не десе да, бу жашчыкъгъа не башхалагъа тийдирме деп, юйюне келди. Юй бийчеси Къызайгъа, эки жашчыгына да бу жолча тансыкъ болмагъан эди. Жокъ эди жюрегинде тынчлыкъ-ырахатлыкъ, бир тюрлю къайгыгъа хорлатып, сабийлерине мудах къарап, эксини да жалан башчыкъларын шош сылады. Таматасы Назир онекижыллыкъ, кичиси уа энди жюрюй башлагъан эди. Хутайны халы тюрленип, шургулу болгъанын Къызай да эследи, алай артыкъ сёз айтырға суймеди.

«Сейирмиди, деди ичинден, заман къыйындан-къыйын бола барады. Ауурлугъу, къыйынлыгъы да аны кишисини юсюн басады. Хатала элни буз ургъанлай уруп турадыла. Солуу элге да жокъ, Хутайгъа да жокъ».

– Манга тынчлыкъ керек туйюлдю, элге керек эди. – Комиссар, юй бийчesine ол сёзлени эшитдирип, арпа бла жубана тургъан тор атына минди. Колхозну оноуна къатышханла, тюрбюнден келгенлени таматарлары да Филимонов бла келишген заманларына жыйылып эдиле. Алай жыйылыуда кёп-аз сёлешдиле эселе да, Хутайны айтып кюрешени чапыракъдан ётмеди. Хар заманда анга билеклик этип тургъанла Аубекир, Кърым, Якъуп окъуна баштёбен къарап, къынкъ деп, ауузларындан сёз чыгъармадыла. Жарты-

кьурту кьуралгъан колхозну таматасы Сейит а, жарлылыкъдан башын кётюрмей жашагъанын унутуп, кеси тукьумундан тёртеуленни тутулургъа тийишлидиле деп, Кьундур айтханланы санына кьошдурду.

– Аланы уа не хаталары жетгенди «колхозгъа?» – деди Хутай.

– Хага азданды. Бюгон кьойларыны санын жашыргъанла тамбла «бласны» малына сугъанакълыкъ этмезле деп ышанмайма.

– Огъесе мен аланы суймейме дегенлигинди?

– Суймейме, дауму этесе, манга да аллай бир кюн чыкьгъанлыкъгъа кимни эшиги жабылады? – Сейит, кеси кесине ыразы болуп, эринлерин жалай олтурду.

– Сакъ анасы жилямайды – тейри, керти айтама. – Кьундур Филимоновдан ыразылыкъ излеп, анга къарады.

– Не жарлы адамласыз сиз, харипле. Бюгон бизни кюнбюздю, атларыбызны тепсетейик деп кюрешесиз. Тамбла сизге да бирле, тюз кесигиз кибикле, аман кюн келтирирле. Дуния кезиудю. – Мынча адамны ичинде кеси жангыз болгъанын ангылап, Хутай кеси кесине айып этди. Огъесе была барысы да андан эслимидиле, алгъа къарай билген адамла. Хутай а, не, эшек билген арба жолду дегенлейми этеди? Заманны дурус ангылаялмай, башына кьан жаудурамы турады? Ишлеген юйюн кеси кьолу бла оямы турады? Эллилерими кьоруулайма деп, «бласха» хага этериклени кьорууларгъа кюрешип? Была барысы да телиле болуп, Хутай акъыллымы болду? Нек, кьачан? Огъесе была барысы да кьоркьакъла, ол а – батыр?

Хутай, жюрек шургулугъуна хорлатып, сол кьол аязына жаягъын тиреп, тынгылауну ийди. Аны мудахлыгъын кёрюп, Филимонов окъуна жумушап, жаны аурду. Комиссар эллилерин кьоруулагъанын тюз этеди деди ичинден, ишине табынган, тюзлюкню кьолу болгъан адам. Алай бусагъатда тюзлюк керек туююл эди, партияны айтханын этерге керек эди. Айхай, партияны айтханын жерге салсанг да аман, салмасанг да аман. Сора была кеслери айтханча, Филимонов да угъай деп къалай сюелсин? Бюгонледе андан, Хутайдан да Кьундур кючлюдю. Аллайланы заман кеси сайлагъанды. Заманны аллына чапхан а аны чархларыны туюбюнде эзилмей кьаллыкъ туююлдю. Ким не десе да, Филимонов къазыкъ башына минип кычыргъан адакъалай эталлыкъ туююлдю. Буйрукъ ол буйрукъду, Кьундур аны кьуйругъду. Филимонов мында кишини да танымайды – кеслери биледиле этгенлеринкьалгъанларын да.

Жыйылыугъа келип олтургъанла бла тарт-созгъа кьалмай, анга буюрулгъан иш кеслерини ыразылыкълары бла тамамлана тургъанына майор ичинден шукурланды. Тукьум атларын душманнга чыгъарып, Кьундур жазгъан кьагъыгъа Хутайдан кьалгъанла барысы да кьол салдыла.

– Артыкълыкды ол, - деди комиссар, «бласны» бетине тюкюресиз сиз. Мен аны алай кьоярыкъ туююлма. Кьалмуку улу сизге аны кечмез. Тамбладан оздурмай, облысполкомгъа барлыкъма, мен кьайтхынчы, кир ишигизни этерге ашыкьмагъыз, - деп, Хутай чыгъып кетди.

Къазакъ, эл кыйырында алаша, жербаш юйюне келип, кеси жангыз олтуруп турду. Кёп болмай ёлген анасы Гелля эсинден кетмей эди. Энди манга

не, ёлсем-къалсам да, жарсыр адамым жокъду деди ичинден. Заманында, анасыны айтханын этип, юйюр къураялмады. Не этерик эди, бошамалды. Бир алапат жашау къурайбыз деп, ёрге-энишге чабып къорешдиле. Къурадыламы-къалдыламы, алыкъын ол билген-кёрген жокъду. Уруш-тойюш а жокъду. Аны амалтын мурдарлыкъ да этди. Ишлери онгарыкъгъа хазна ушамайды. Озгъан жашау – оу, бу – шау. Ол ала тонгуз, бу къара тонгуз боллукъ болур.

Мудах сагъышын ёчюлтмей, Къазакъ тышына чыкъды. Аны аякъ тауушларын эшитип, къара-къолан аты, шош-шош къуушалап, боюнун суу къылычлай этди, иесине айланган кёзю жылтырады. «Мен тели, абери къапдырыргъа унутуп къойгъанма», – Къазакъ, агъач тегенени атны аллына салып, гумуларына кирип кетди да, тегенеге табакъ бла бир нартох къуйду. Ат биягъы шош-шош къуушалап, ыразылыгъын билдирди. «Зауаллы кесинг», – деп, Къазакъ атны къалын жалкъасын бармакълары бла тарады. Сора, бурулуп, босагъасы таба атлагъанлай, Мариямны кёрюп тохтады.

Къызчыкъ, къызчыкъ десе да, оналтыжыллыкъ Мариям абызырап сёлешди:

– Къазакъ жолоучулукъдан къайтханды, ач болур деп, анам, жылы хычинле жибергенди.

– Кел, кел, эгешчигим, – деди Къазакъ, къызны босагъадан алгъа атларын сакълап.

Мариям «эгешчигим» деген сёзге онгсунмай, жюреги терк-терк уруп, акъ бетине ингилик чапды: Гелля сездире туруучу эди умуту болгъанны, манга келин болсанг эди, кесими насыплыгъа санар эдим деп. Анасы да угъай дерик болмаз ансы, хычинле этип нек жиберлик эди.

Къазакъ, тёрге шинтик салып, олтур деди. Мариям кесинден кёпге таматаны къатында къалай олтурур эди – унамалды, мюйюшге къысылып, къайры къарарын билмей, сюелгенлей турду, табакъ сакълагъан сылтау бла.

Къазакъ, лакъырда этип, бир зат сездирсе сюе эди. Сездирмей эди. Саудатны сюйген хапары эл тобюнде айлана эди, Жалдузну да сюйгенди, сора Мариям аладан осал тиширымуду, «эгешчигим», «эгешчигим» дегенлей нек турады? Огъесе адет алаймыды? Огъесе Мариямны сабийгеми санайды? Къазакъ андан кёпге, бек кёпге таматады. Болсун, неди да сора, эр кишиди ол. Жигит эр киши... Мариям, сездирмезге къорешип, Къазакъгъа жашыртгын къарай, дагъыда башын энишге эте турду. Кенг жауурунлу, къалын къара къашлы, мудах кёзлери бла. Буруну уллуракъ кёрюнесе да, чырайын бузмай эди. Элде юйюрлю болмагъан ненча эр кишини таный эсе да, барысындан да Къазакъ ариу суна эди Мариям.

Тёрт хычинден ючюсюн ашап, Къазакъ къызгъа къарады. Не айтыргъа билмей, тынгылап турургъа да сюймеди.

– Алапат, тагуулу хычинле, – деди, – анангмы этгенди?

– Мен да билеме хычинле эте, эт хычинле, хумжу хычинле да, – дерге ашыкъды къыз, жюрегине бир иги къууум тойрелип.

– Эй я, таланган, – деп жиберди Къазакъ, Мариямны субайлыгъын эндиге дери кёрмегенча, ичинден жангы ёлчем эте. Аллахдан къоркъуп, адамладан уялмаса эди, анасынын осуатын толтурлукъ эди. Не медет, асыры кёпге таматады. Ненча жыл болады мынга – оналты, онжети, мен а къыркъ жылыма чыкъгъанма. Эшта-эшта, анам харип, кечгинлик бер, ушамагъ-

ан ишни эталмам деди Къзакъ ичинден. Сора дагыда терк сокъуранып, сагышланды. Ким биледи, бу кызны къадары мени бла байламлы эсе уа, гюняхына кире болурмамы?

Къзакъ хычинледен ашарын ашап тохтагъан эди. Мариям табакъны, жан жаулукъну да алып кетерге керек эди. Алай кетерге суймей эди – сылтауу уа жокъ. Къыз, экили болуп, сюелгенлей турду. Ачыгъа этгенча, эсине быллай бир тап соруу да келмей эди, булжурча. Мариямны халын ангылап къоюп, Къзакъ кызны уялтмайым деп, кеси сѣлешди. Мариям, олсагъат тирилип, жукъусундан аязгъанча болуп, жууапларгъа ашыкъды. Алай тамам ол кезиуде, эски чепкенине чулгъанып, алаша киши кирип келди. Къзакъ ѳрге турду, Мариям а, нек эсе да абызырап къалып, табагъын бла жан жаулугъун алып, тышына чартлады.

«Кел, кел, Барисбий, жууукъ бол!» – деди Къзакъ, къонакъгъа артыкъ онгсунмаса да.

Барисбий, алаша бойлу, назик сюекли, кѣсе киши, Къзакъны къоншусу. Хутайны къауумуна къошулуп да жюрюгенди, Серебряковну аскери ол тийреге келе-кете айланганда, анга къажуу сауут-саба кѣтюргенлеге да къошулгъанды. Артда, онг тапханлай, Саудатны тонагъанында, Хутай, «блас» сен керекли къыллы къалсын деп, къауумундан айырып къойгъан эди. Алай Барисбий элге «бласны» келтирирге мени къыйыным уллуду деп, кимден да бек ѳхтем сѣлеше эди. Бусагъатда уа ол ишсиз-кючсюзду. Орамлада къаукъалагъы тохтамагъан адам.

– Айт, Барисбий, хапар, къалай жашайса, юйюрюнг тынчмыды? – деди Къзакъ, – къоншула болгъанлыкъгъа, бир бирни хазна кѣрмейбиз.

– Айтгып не айтайым? – Барисбий, эринлерин жалап, бираз тынгылады, айтайыммы-къалайыммы дегенча. Сора таукелленди:

– Манга «колхозну» малларына гѣзетчи бол дегенди Сейит, ол аман Сейит. «Бласха» олму къыйналгъанды, менми къыйналгъанма, аны бир ангылатчы манга, Къзакъ, ийи?

Къзакъ Барисбийни даун биринчи эшитмей эди, айта, ангылата эрикгенди. Алай, кесинден таматагъа хыны сѣлешалмай, «бласха» ыразы адамланы барысына да къуллукъ табылса, бек иги эди деди. Байгъа, бийге жалчы боллукъ туюлсе, киши санга уллу сѣлешмей, эллилеринг этгенни этериксе. Андан уллу къуллукъ тапхан къыйынды, Барисбий, къарындашым, деди Къзакъ. Ол хапарды, кѣзбауду деди Барисбий, председатель болургъа Сейитми тийишлиди эди мен тургъанлай. Охо, энди боллугъу болгъанды, озгъан жауунну ызындан жамычы бла чапхандан файда жокъду. Сен, Къзакъ, иги къоншумча, Хутай бла сѣлеш да, «парабленде» жубанырча манга бир иш табыгъыз. «Блас» ючюн къан тѣкген адамны малчы этип къойсагъыз айып туюолмюдю? Ийи, кертими айтама? Барисбий, сагъайып, къоншусуна къарады. Къоншусу башын кѣтюрмедди.

«Не тынгылайса, тынгылама, теъри антым, керти айтама... – деди жангъдан Барисбий, – огъесе, алгъынча, жарлыла тюпдеми къалыргъа керекдиле? Теъри, алай болуп барадыла. Кѣресе, Налжикден бери келген къуллукъчу кибикле ариууракъ тиширууларыбызгъа окъуна дау этедиле...».

Барисбийни тарыгъуун аякъ тауушла ѳчюлтдюле. Экиси да сагъайып,

тышына къарадыла, – сора Окъуп бла «кызыл жагъалы» арбазгъа киргенлерин кёрдоле. Ушкоклады бла.

– Эй, Къазакъ эсенг да, ким эсенг да, бери чыкъ, – деп кычырды Окъуп, ушкогун кенделен тутуп.

– Мында менден башха адам жашамагъанын а билесе, сылхыр, – деди Къазакъ да, босагъа аллында сюелип.

– Хапарны артда эте турурса, бери чыкъ.

– Ма, чыкъдым, не керекди? Хыны кирип келип, асылсыз селешмесенг эди, жууукъ бол дер эдим. – Къазакъ арлакъ, «къонакъла» таба айланды.

– Жууукълугъунгу башынга ур, – деди Окъуп, – тебире аллыбызда.

– Къайры, нек?

– Ашыкъма, билирсе.

– Хутаймы жибергенди сизни бери?

Окъуп, ышармыш этип, Къазакъны масхаралагъанын ангылатыргъа кюреши.

– Сора ким жибергенди сизни бери, ким чакъырады?

– Не чакъыргъан хапар айтаса сен, тутмакъса сен, аллыбызда тебире дейме мен санга! – Окъуп, ушкогун Къазакъгъа буруп, кычыргъанда, бютнонда Къундурну оноуу бла келгенлерин эшитгенде, Къазакъ, чамланып, сора сиз мени аллыгъызгъа этип, сюрюп барлыкъсыз, алаймыды? Малны сюргенча? Ары дери бир жашайыкъ экибиз да. Келген жолугъуз бла ызыгъызгъа къайтыгъыз, межам юйге жолну мен сизсиз табарма. Кетигиз, думп болугъуз былайдан, – деп селешди Къазакъ.

– Суймей барырса, «бласдан» алыкъын киши къачалмагъанды...

– Айтхан эдим да мен санга, – деди ол, – Къундур да, Окъуп да, къолларындан келип, Хутай бла сени жеригизде къоярыкъ тнойюлдоле деп. Адам дегенинг зар болады, бу экиси уа барысын да озгъан зардыла. Хутай бла сен кепледен игисиз, жигитсиз. Къоркъгъан да, зарланган да этедиле – ол къуллукъ бурхуларын сыйырсагъыз не этерикдиле, кеслеринден игини ким сюеди? Игиге тынчылыкъ да, жашау да жокъду бу дуняда...

– Ауузунгу нек къысмайса, кишичик, мен болушайым, – Окъуп, алгъа секирип, Барисбийни ушок къалагъы бла уруп жыкъды, дагъыда уругъа керилгенлей, Къазакъ Окъупну ушкогун тартып алып, тёнгеретди. Ол эс жыйгынчы, этерин-къалырын билмей, абызырап сюелген «кызыл жагъалы» жаш адамны да ушкогун сыйырып, Барисбийге тутдурду. Тебирегиз аллында, мычымагъыз деп, хыны селешди.

Къазакъ бла Барисбий Окъупну, сора аны «кызыл жагъалы» нёгерин сюрюп бара туруп, кеп эллиле къууанып, кёл кенгидиргенлерин жашырмай эдиле.

Къуллукъ юйню арбазына жетер-жетмез, Окъуп къачып, межамгъа кирди – Хутай бла Филимонов кенгеш эте олтуруп тургъан жерге. Ёпке солуун чёкдюралмай, тарыгъуун айтыргъа ашыкъды. Ким жибергенди сизни Къазакъны тутуп келигиз деп деди да, Филимонов Окъупха бла кеси адамы «милиционерге» кезиу къарады. Къундурну буйругъун толтура эдим мен, жолдаш майор, деди Окъуп. Филомоновну бети, кепден бери сакъалы жо-

люнмей, кьарг болуп кьалгъанча тюрленди – адамла кьатында Кьундургъа чамланнганын сездирмеди. Сора Къзакъ кеси кирип келди. Отоуда олтургъанла, сейирсиннгенлерине хорлатып, иги кесек тынгыладыла. Бир тамаша затхача къарап. Ичлеринден Къзакъгъа ыразы болдула – абери сездирмедиле. Ол аман Окъупха алай керек эди.

– Разве он не из тех, кто ездил подавлять восстание чегемцев? – Филимонов, башын энишге этип, мангълай тюбюнден Кьундургъа бла Окъупха къарады.

– Ездил, – деди Кьундур, онгсунмай.

– В чем же дело?

– Много позволять делает он, – деди Кьундур.

– Много позволять себе не означает, что он враг советской власти. – Кьундур орусча жармалап не айтыргъа кюрешгенин майор ангыламагъан эди. – Довольно, потом разберёмся.

– Биз экибиз даулашмай, бир бирибизге уллу сёлешмей, кенгеширге керекбиз, – деди Филимонов, адамла кетип, Хутай бла кьалгъандан сора. Майорну ауазы жумушакъды, сабырды.

– Тюз айтаса, мен да чибинлерге керек туююлме. Сен бери кьырал кьуллукъ бла келгенинги ангылайма, – деди комиссар да.

– Мында тургъан аз заманымы ичинде мен кёп затны ангылагъанма. Эллилеригиз тынч адамладыла, ишлерге суйген. Сени да таныдым – таза адамса, тюзлюкню суйген. Эллилеринги кьоруулагъанынги иги этесе, – ол кишилики, – деди Филимонов, Хутай анга сабыр тынгылагъанына ичинден ыразы болуп. – Алай заман къыйын заманды. Кёп зат ашыгъышлы этилгенине жарсыйма, тохтатыр амалым а жокъду. Кьырал башчыла айтханны биреу этмесе, башхасын жиберирле, ючюнчюсюн. Мен сени ангылагъанча, сен да мени ангыла...

– Ангылайма, товарищ майор, бек ангылайма, – деди Хутай.

– Бар, барама дей эсенг, Нальчикде ышаннган адамларынга жолукъ. Болушлукъ табарма деп база эсенг. Мен а, сен кьайтхынчы, Кьундур къара чёпге тюшюрген эллилени, кьолумдан келгенча, энишге жибертдирмем. Бютюнда ол сен хатасызлагъа санагъанланы.

– Сау бол, ыразыма. Иги иш этериксе, алай этсенг.

– Хайт де, кёпге кьалма, ызынга терк кьайтыргъа кюреш. Сизни ол Кьундур, Якъуп деген адамларыгъызгъа ышанырча туююлдо.

Хутай, атын адеж тутуп, суу жагъагъа тигеледи. Нальжанны жаяу жолчугъун тансыкълай, сюелип да иги кесек турду. Тигелерик туююл эди энди ол бу бел бауча, тар жолчукъ бла Черекге: элни башха этегинде жашайды Нальжан, кьайын анасы, атасы бла, унутханды жаяу жолчукъну, суу жагъада экиси да кьатында сюелиучю ташны да. Энди ол да мудахды, сангырау, сокъур да болуп кьалгъанча, шошду, тели ханслагъа басынчакълатып жатады.

Хутай кеси да кёпден бери тигелемеген эди бу тийреге. Андан туююл

эсе, олду деп танымазча тюрленип кьалгъаннга ушайды суу жагъасы. Огъесе Хутай кесими тюрленгенди, анданмы кёрюнеди хар не да мудах, шургулу? Хар таш, къайын, лёкъу терек неден эсе да кьоркъуп, элгенип, мугур болуп. Къачан ёчюлдю Черекни жарыкъ жыры, кьонгуроу тауушу, кырдыкны чайкъалып шууулдагъаны, кызыл, сары ёшонлю чыпчыкъла да ёнгелепми кетдиле, кёрюнемейдиле, силкинип-къагъылып, ташдан-ташха учмайдыла. . .

Жашау алайды, деди ичинден Хутай, билмей тургъанынглай тюрленип къалады: бюгюн – къууанчлы, тамбла – жарсыулу. Бюгюн къанат къакъдыргъан суймеклик тамбла, жюрегинги эмип, жерге къаратады. Къайдады энди Налжан, сени кёрюрге термилиучю тиширыу, кёзюнге къарап ырахатланган, сени да ырахат этиучю, тийреге кюн жарыгъын тёгюучю Налжан? Суймекликни жастыкъгъа алышып, кетип кьалгъан тиширыу. Энди суймеклик, жастыкъ да жокъ. Къарап-къарагъынчы тул болду.

Хутай, нек эсе да, ауур кючсюнюп, суу жагъа бла энишгерек барыргъа кёлленди. Аты да, башын энишге тутуп, ызындан тебиреди. Жокъ эди комиссарны жюрегинде тынчлыкъ. Нек, не болгъанды? – аны билмейди Хутай кеси да. Элни тынчлыкъгы малтанса, адам учунуп жюрюй болурму? Болурму аллай адам? Хутай иги кесек жол кьоратып, дагъыда ызына къайтды. Налжан бла кесине атагъан ташыны къатында тохтады. Тюнене элге келген аман хапар жангыдан эсине тюшдю. Къалмукъ улуну онг билегине саналгъан улуу къуллукъчу Атто тутулгъанды дегенлерине ийнаналмай эди. Сейир эди ол иш. «Блас» башлангынчы окъуна «балшебиклени» партияларына кьошулгъан Атто тутулгъан эсе, сора ышаныу жокъду. Хутай да кимге тарыкъсын, Налжикге барып, кимге айтсын элни иги адамларына тынчлыкъ жокъду деп?

Хутайны сагъышын Черекни тауушу бёлдю. Сейир тюйюлмю эди ол аны бусагъатха дери эшитмегени, къулакълары бегитилип тургъанча огъесе ол да жукъусундан бусагъатдамы уянды? Уянып, жарсыуун айталмай, анданмы бууулуп-сыгъылып ёкюреди? Огъесе ол аны жилиу жырымыды? Ким билсин черекле нек жилигъанларын. Сора дагъыда Черек тунчугъуп, тауушу эшитилмей къалды. Кёпмю-азмы мычыды, Хутай кетерге башлагъанлай, узакъдан энишге саркъып, жууукълашып келген эжиуню эшитип, тохтады. Ол мудах, сарнаугъа ушагъан эжиу Черекни толкъунлары бла озуп кетмей, суудан чыгъып, Хутайны къатында уюп туруп, сора жагъагъа жайылды. Къайры эсе да къууулуп кетди да, шошлукъ тохташды.

Комиссар суу боюнунда, ишсиз-кючсюз да болуп, кёп айланганына сокъуранып, атына минди. Атасына, анасына барып саламлашыргъа, не айтырыкъларын эшитирге керекди. Тамбла, танг аласы бла Налжикге атланса, андан ызына къайтырмы-къалырмы – белгисизди.

Кёзню кёзге урсанг да кёрмезча, кече къарангыды. Узакъда таула, тау бетледе къалын агъач, юйле-барысы да бирге кьошулуп, къара тёбе болуп кьалгъаннга ушайды. Тийре къарангы, ауур шошлукъгъа чулгъанып, жукъугъа хорлатханды. Анда-мында ит юрген, сынсыгъан тауушла элни жукъудан уятыргъа кюрешип, болалмай тунчукъгъандыла. Жаланда Черекни сытылгъаны тохтамайды.

Жолда ташчыкъланы, топуракъ тугулланы гён чарыкъларыны бурунлары бла тёнгерете да тауушларындан элгене, Ачак Хажалийни арбазына сакъ кирди. Киши бармыды-жокъмуду деп, тийреге сагъайды.

Ачак Хутайны къауумундан бир кюн да айырылмай, сауут-сабасын жерге тюшюрмей жүрюген жаш адамды. Отуз жыллыгъындан энди атлагъан. Узун бойлу, алыкъын эт алмагъан.

Кёп да мычымай, аны ызындан Амуш, Басханукъ келдиле. Къарап-къарагъынчы Хажалийни отоуларындан бирине элли кишиле жыйылдыла.

Хажалий, партизан болуп жүрюген Апону атасы, ауур санлы, узун-жаякъ киши, бу келгенле не излеп келгендиле дегенча, тынгылауу ийип, олтуруп тура эди. Асыры терк мюлк къурагъаны ючюн туююл эсе, Къундурну адамлары алып кетип, межгитни жер юйюне тюртюп, анда эки кюн тутханларындан бери кёп затдан сокъуранып, сагъышлы эди. Хутай, Филимонов бла кенгешип азатландырмаса эди, не боллугъун бир Аллах биле эди. Бу къарангы кече аны юйюне жыйылгъанла да «бласдан» ёнгелеген эллиледиле.

– Жамауат, тынгылап тургъандан файда жокъду, оноулашыргъа керекбиз. – Ачак, ёрге туруп сёлеше, жыйылгъанланы бетлерине кезиу къарады. Санагъан окъуна этди – онеки адам – ол иги кесекди, сауут-сабалы болсала, Аллах буюргъандан къутулмазла.

– Охо, сен айт, къайсы жанына сюрюшебиз? – Абуш да, Ачак да бирге жүрюген эллиледиле. Хутай бла «блас» ючюн кеслерин аямагъанла.

– Мени сартын, Къундурну, Окъупну да юсюбюзге сюемезча эталсакъ, мында бизге къадаллыкъ адам хазна табылмаз, – деди Ачак.

– Сейитни да, – деп къошду къайсы эсе да.

– Аны уа нек? Ол жарлы адамды. Юй бийчеси къарыгусуз, сабийлери кёп.

– Председатель болгъанлы жарлылыгъын унутханды: асыры оспар сёлешеди.

– Къуллукъ къыйырына илиннгенле барысы да ким болгъанларын унутуп къоядыла.

– Тапхан табан кётюреди.

– Сора «бласны» къуллукъчуларын бизми къырайыкъ, къайсы бирини ауузун къысыдырайыкъ? – Хажалий, жеринден тепмей, баштёбен болуп сёлешди.

– Жашла, Хажалий тюз айтады, – Басханукъ, алтмыш жылы толгъан, орта бойлу, къара шинли киши, ёрге турду, – мурдарлыкъны унутугъуз, биз къан тегерге юйреннгенледен туююлбюз. Эки-юч адамны жолубуздан тайдырып, биз табарыкъ жокъду: аланы кетерейик, тамбла башхаларын жибериле...

– Айт, айт, не этерге керекбиз? – Ачак Басханукъну сёзлерин жаратмады. Сора кеси да кёп болмай колхозну оноууна къатыша айланган, энтта да бери келип, мында не оноу этерге кюрешеди? Председатель болалмай къалгъаны ючюнмю дертленнгенди? Алай эсе, анга ышаныргъа жарамаз. Аны бери да ким чакъыргъанды?

– Бизни къолубуздан келлик бир зат барды, – Апо да, нек эсе да Басханукъну жаратмай, аны сюймегенин сездирип къарады. – Бу керексиз

къаугъала шошайгынчы, биз мындан кетерге керекбиз, кёзге урунуп турургъа керек туйюлбюз. Хутай къайтхынчы сакъласакъ боллукъ эди, алай, хапарлагъа кёре, аны да жокъду тынчлыгъы.

– Сора къайры думп болайыкъ, жашагъан жерлерибизден къайры кетейик, кимни къолундан келлик ишди ол?

– Жашагъан жерлерибиз эркиндиле. Тауларыбыз бийик, агъачларыбыз къалындыла, – деди Апо, – кишиге хатабызны жетдирмей, кечинип къайтырбыз...

Къайсы эсе да Апону айтханларын жаратмай, таулагъа кетген, къутургъан суугъа кетген кибикди - бандитле дерикдиле. Бандитлени уа тутмакъ этмей не ёлтюрмей къоймайдыла. Андан эсе, алданмай, тынч жашайыкъ. Къундур адам туйюлдо, алай Филимонов анга ушамайды, Аллах буюргъанлай болурбуз. Ол сёзлени жаратып, Хажалий биягъы ёрге турду: юйю, арбазы болгъанладан бири да агъачны сагъыныргъа керек туйюлдо. Биз бёрюлеми болгъанбыз, тамблагъы кюнубюзню сагъышын этмей, тюзге кетип къалыргъа? Тутмакъ эте эселе, этсинле. Кюнлени биринде журтубузгъа къайтырбыз. Агъачха кетсегъа, амандан, ыспассыздан ёллокбюз... – Хажалий селеше тургъанлай, эшик тийресинден бир тюрлю тауушла эшитип, сагъайды. Сёзюн бёлдо. Къалгъанла да сагъайып, тынгъсыз болдула. Тамам ол кезиуде эшик хыны ачылып, бир бири ызларындан, алларында Къундур, милиционерле кирип келдиле. Ушкюкларын отоудагъылагъа къайырып: «Къымылдагъыз!» – дедиле.

Танг жарырын сакълап туруп, жесирлени тышына чыгъардыла да, сора, Басханукъдан къалгъанланы барысын да сюрюп барып, биягъы межгитге жыйдыла.

Басханукъ юйюне кирип, ёпке солуун айландыргъынчы, Къундур да келди. Не айтырса – омакъды: аякъларында башлы чурукълары, жангы гелефей кёнчеги, сахтияндан чубур тону. Жассы бел баууна кероху тагъылып. Басханукъну жыйырмажыллыкъ жашы аны кичиси, уянган эселе да, алыкъын турмагъандыла. Юй бийчеси – ушагъыулу, орта бойлу тиширыу Назифа – Къундурну не заманда да жаратмаучу эди да, бюгюн а нек эсе да, аны келгенине онгсунмагъанын кёрюзтюп, сибиртгини алып, сыйпар кереклиси болмагъан юй тубюне хыны-хыны узалды.

Къундур аны эследи – абери сездирмей, Басханукъну тышына чакъырды. Къундур онг аягъын арбаз ташха тиреп сёлешди:

– Иги иш этгенсе, алагъа алай керек эди. Энди къуллугъунгу кётюрюрге санга жол ачыкъды.

Басханукъ, абери айтмай, мудахланып, жерге къарады:

– Эллилеринги жоюп тапхан къуллукъ кимге жарашырыкъды?

– Хапарны къой, – деди Къундур, – колхозну председатели болургъа сен термилмей эдинг...

– Итлик этмей болургъа ыразы эдим.

– Итлик туйюлдо ол. Сен бизни «бласыбызгъа» кишилик этгенсе. «Блас» бизниди, унутма. Хайда, орамлада айланып, кёзге кёп урунма. Бир кесек тёз. – Къундур чыгып башлагъанлай, Басханукъ тохтатды.

– Хутай кьайтса, барысын да жибертирикди, бизни уа эшигибизни жабар.

Къундур ышармыш этди:

– Къайтсамы дейсе... сора аны сакълап турлукъма дейдиле.

Ахлусу кетгенлей, Басханукъ аякъ кийимлерин окъуна тешмей, ундругъуна таянып, ауур кючсюндю. Кёзлери мыльланып, жылтырадыла. «Башыма атмы ургъан эди, къара жинми къаргъады, тели Къундурну жаншагъанына терилирча? – деди ичинден. – Хатасыз адамлагъа хата этсенг, артда къалай жашасын адам, Аллах кечемиди аны? Аллах кечсе да, эллиле ёмюрге да кечмезле. Не керек болуп, не излеп сатды Басханукъ иги адамланы? Хутайгъа уа бош керилесе, кишичик, деп жаныды Къундурну. Сени кибикле басынчакъларча адам тюйюлдю, харип жазыкай. Басханукъну ит-лигин жетдирселе уа, сора сау кёрейим... Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, ол энди бери кьайтмазча, бир палахха жолукъса иги боллукъ эди, – деди Басханукъ, эшик ачылгъаннга сагъайып.

Назифа къолунда къалагъы бла кирип келди.

– Не излейди ол малгъун мында? – деди.

– Бош, бош...

– Аллах бирди, бош тюйюлдю, танг атмай жайылгъанды аман хапар.

– Не хапарды ол? – Басханукъ элгенип, ундурукъда къуйругъундан чёкдю.

– Бек уста билесе не хапар жайылгъанын, – Назифа жилимсырады. – Аллах бирди деп айтама, иш керти да алай болуп, сен бокъгъа кирген эсенг, санга бу журтда жашау жокъду, сабийлеринге да жокъду. Энди ала башларың орамда къалай кёргюзтсюнле, мени Аллах къаргъагъан...

Хутай эки кюнден бери Нальчик шахардады. Кече Барамтада ахлуларында къонакъбайда къалады, танг атар-атмаз а, ашыгъышлы, черекни кёпюрюнден ётюп, облискомну къуллукъ мекаямыны къатына келеди. Къалмукъ улу былайтын озады деген жерде анга жолугъуп къаллыкъ сунады. Келе тургъанлай, Къалмукъ улу аны кёрсе, олсагъат танып, тансыкълап, аллына чакъырлыкъча. Ал кюн кёрген эди Хутай Беталны машинасындан тюшгенин, алай тегерегине басынып ашыргъан мыртазакъладан къатына жууукълашыргъа онг жокъ эди, тап, бетден-бетге тюбешип къалсала да, Хутай бош алдана эди, республиканы баш къуллукъчусу «мен сени танымайма» дерча адам тюйюлдю. Къолларындан тутуп, кёплеге кёзбау сёз айтхан болур, не медет: айтды-унутду. Олму эди аны кьайгъысы?

Ючюнчю кюн болур эди, эштада, биягъы жерде тепчий, алгъа-артха жюрюй тургъанлай, Хутай Атону кёрюп кюйдю. Къалмукъ улу кеси соруу этерге келтиртий, энди уа гепоучуладан ючеулен артха кьайтарып бара эдиле. Туура алай тюйюл эсе да, комиссар алай сунду. Ол да Хутайны эслеп, элгеннен этгенча, аны таба къарап: «Айланма мында кёзлерине урунуп, башыңг кечинир жерге кет», – деп кычырды. Андан сора да ол абери айтырыкъ эсе да, гепоучула, алгъа тюртюп, кьоймадыла сёлеширге.

Хутай, абызырап, жеринден тебалмай, иги кесек мычыды. «Ол а благ ючюн жанын аямагъан къуллукъчу, Къалмукъ улуну къубултуп тургъанладан бири» – Хутай кючсюндю. Бурулуп, кетип къалалмады. Сюелгенлей турду. Облиском къыйырында ишлеген, кечиннген танышлары кѣп эдиле. Ичлеринде уллу къуллукъчула да бар. Сейир туююлмюдю – бири кѣзюне урунмайды.

Воронцов атлы орамда Дадашны, Малкъарукъ улуну юйлерини къатларына барып да иги кесек сюелди. Атто да алайда юйлени биринде жашай эди. Ахлуларындан адам кѣрюрге излей эди. Алай бу Аттону ахлусуду неда танышыды дерча кишини эслемеди. Ары-бери озгъанла да бир тюрлю мудахла, къайгъылы, башларын кѣтюрюп, бир бирлерине къарагъан адам кѣрмеди.

Хутай, сакълагъандан эригип, тюзюнлей Хадаужукъ бахчагъа келди да, терекле ичи бла ѳрге жюрюш алды. Сагъышына хорлатып, къайры, нек баргъанын да билмей, барып турду. Къайры барса да башхамыды – заманын оздурургъа керек эди. «О, политикамы дейдиле, не дейдиле, – сен жолгъа тюшген бурху таш, чарыкъ бурун къайры тюртсе, ары тѣнгереген, сарыуекмисе сен, адамланы терилтип, къанларын эмген?» - дей ичинден, Хутай терек бахчаны таш жолуна чыгъып, ѳргерек барып, сора, сокъуранып къалып, ызына къайтды. Биягъы Воронцов атлы орамда облисполкомну къатына келди. Къуруп, къырылып къалмагъан эселе, танышларындан бирин кѣрюр, таланнган.

Сакълай-жюрюй кетип, ахырында Салахланы Къайсынны кѣрюп къойду. Ол, облисполком мекамны башха орамгъа айланнган жанындан чыгъып къалып, Хутай сюелген жерге жууукълашды. Алай танышын кѣрдюмю-кѣрмедими – сюелген адамгъа эс бурмай, терк озду. Хутай ызындан сѣлешди:

– Къайсын, таныялмаймы къалдынг?

Салах улу, тохташып, онгсунмай, сѣлешгеннге къарады. Таныгъанын билдирирге суймеди:

– Тохта, тохта, Хутай, сенмисе? Кимни эсинде бар эди сени былайда кѣрюрге деп!

– Охо, облисполкомну адамы ушайма да мен да, – деди Хутай.

Салах улу, къара тынгылауну ийип, энишге къарады. Керек туююл эди анга къуллукъ юйню аллында сюелип, элден келе айланнган бла хапарлашыргъа. Адамладан кенгирекде тургъандан игиси жокъду, хата къайдан чыгъарын киши билмейди.

Къайсын, сагъышын тунчукъдуруп, башын кѣтюрдю.

– Чыгъаргъандыла сени облисполкомдан, – деди.

– Чыгъаргъандыламы? Мен нек билмегенме да аны? – Хутай, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бетин сюртдю, желкесине узалды, алай нек этгенин кеси да билмеди.

– Энди билдирлик болурла, – деди Къайсын. – Бу тау элдеде болгъан ишледен сора облисполкомдан кѣплени къыстагъандыла.

Экиси да тынгыладыла. Хутай «къыстагъандыла» деген сѣзню жаратмады. Къоркъакъ Салах улуну къыстамай, Хутайны къыстагъандыла, алаймыды дерге умут этди. Айтмады.

– Мен бери уллу жумушум болуп келгенме. Къалмуьк улу бла тубеширге керекме. Сен манга ол иш бла болушлукъ этерге керексе...

Салах улуну бет къаны къачып, токурюгюн кючден жутду. Уллу санлы, токъ бетли адам абызырап къалып, тийреге сагъайды: Къалмуьк улуну аты сагъынылгъанын киши эшитирге керек туююл эди.

– Не излейсе андан бу къыйын кезиуде? Иши асыры кѣпден, базынып, аны аллына барырча туююлдо, – деди Салах улу. «Кѣр муну сен, гынтты уа адамны жериндеми къояды! Мен айтырыгъ ‘а сени къарынынгы бурдурур».

– Эллилериме жарсыйма, тюз ниетли адамларыбызны ачытыргъа кюрешедиле, – деди комиссар.

– Тюз ниетли эллилени киши тутмайды. Аны кишиге эшитдирме, менден башха, – Къайсын кетерге ашыкъгъанын билдирди. – Хайда, мени ишиме барма къой, сен да ызынга къайт, суююп айтама.

– Тохта, маржа, сен болалмай эсенг, ол ишни ким эталыр?

– Киши да угъай. Черек ауузунда аллай ишлеге къараргъа Филимоновха буюргъанды. Элинге къайт да, аны бла сѣлеш. Алай мында этилген оноуну ол да бузаллыкъ туююлдо. – Салахланы Къайсын, терк артха бурулуп, Хутайгъа кѣз-къаш да бермей кетди.

Комиссар, кимге кѣлкълды болгъанын ангылаялмай, жеринден тебалмай иги кесек мычыды. Ингир да жууукълашып келе эди. Хутай сакъласа-къалса да, хар неден да тюнгюлюп, Барамтаны кѣпюрюнден ѳтдо. Бюгон окъунамы кетип къалайым огъесе, тамблагъа къалып, энтта, болала эсем, бир кѣрейимми деген сагъышда эди.

Майор Филомонов биле эди Хутай шахаргъа барып, анда кишиге айтханын этдиралмазын. Алай дагъыда къой, алданма деп кюрешмеген эди. Тири, жютю адам жигитлиги ючюн орден бла саугъаланган муратына жетип къаллыкъ эсе уа деди. Ол айтханлай, ишден башын кѣтюрмеген, ташланы мамукъча жумушата билген эллиледен колхозгъа, Къундур айтханча, къоркъуу жокъду. Сора ол экиси – Къундур бла Окъуп, Байдуллах да алагъа къошулуп – эллилерине нек къадалгъанларын ангылаялмай эди. Тыныгъыз дер онгу да аз: «тройка» къалай десе, алай болургъа керек эди. Тьяма деп да нек кюреширге керекди – башына палах излеп келгенди бери, бусагъатлада адам бузда баргъан кибикиди – абындынг эсе, къол узатыргъа киши базынмайды. Болсада, Хутай не айтып келеди деп, эки кюн сакълады – андан ары Къундурну тьяр онгу къалмай, къара чѣпге тюшгенлени энишге ашырыргъа ашыкъды.

Мындан алгъаракълада жесирлени арбала бла энишге алып кетгенча болмай, эл шошду. Малы, адамы да жукъуларындан уянмагъанча. Къара, мылы туман келип, жайбылып, элни мыртыскы этип тургъанча. Арбазларындан тышына чыгып соелгенле, къуллукъ юйню тийресине жанлагъанда – барысы да неге да сансыз болуп къалгъанлагъа ушайдыла. Тиширыула, эр кишиле да. Тиширыула жаулукъларын бурун, кѣз тюплерине дери тартып соеледиле. Кими сыгыла, кими уа – бош алай, Аллахны ишине не этал-

лыкьбыз дегенча. Эр кишиле да анда-мында тийишип, жокку-жокку болуп. Къуллукъ юйню къатында ат арбала тизилишип. Атла да, къыйын, узакъ жолгъа чыгъарыкъларын ангылагъанча, мудахланып, башларын бошлап.

Жесирле олтургъан арбаладан узакъ кетмей, тап къысылып окъуна, сауут-сабалы «къызыл жагъалыла», аскерчиле сюеледиле. Филоненко не айтады да, не къалады деп.

Филоненко машинасыны къатында, тынгылауну ийип, къарап турду да, сора, арбадан арбагъа ётюп, жесирлени санай айланган «къызыл жагъалыны» къатына чакъырды.

– Все ли на месте? – деп сорду.

– Все, товарищ майор.

– А ребята, что ушли в горы искать вчера скрывшихся?

– Вернулись, товарищ майор, но скрывшихся не нашли, – деди «къызыл жагъаль» киши. Киши десек да, жаш адам, отузжыллыкъгъа ушагъан.

Майор, саргъылдым къашларын тюйюп, тынгылады. Сагъышланып туруп, алай сёлешди:

– Найдем, никуда не денутся. Особо не распространяйся об этом, лейтенант.

– Понятно, товарищ майор.

– Однако, лейтенант, время отправляться в путь.

Филоненко алай айтыр-айтмаз, «къызыл жагъалы: «Трогай!» – деп къычырды. Олсагъат атланы сауурсунларындан къамичиле ойнадыла да, арбалагъа жан кирип къалып, алгъа ёшюн урдула. Арбала бла тенг ол тий-реледе мугурайып сюелген жамауат, гюрюлдеп, жесирлени ызларындан къуюлду. Тиширыулары сыйытлары кёпден-кёп бола, хуна артларына, ар-базлагъа кирип, уюп къалыргъа унамай, арбаланы да озуп, юйлени башлары бла энишге къууулуп кетип, Черекни жилиууна къошулду. Жутулуп-бууулуп, тас болуп кетмей, къайтып келип, арбаланы ашыра, дагъыда алгъа чаба, барып турду.

Жесирлени алып кетген арбала элден чыкъгъанда да, тиширыулары оушаулары селеймей, анда-мында арбазлада къабына, къоншудан-къоншугъа ёте, ёчюлмедиле.

Черек сууну онг жагъасында жол бла келе эди Хутай, Чирик кёлню къатында машинаны къоюп, атына минип. Элге жетерге да кёп къалмагъан эди. Бийикден къарап, Уллу элни, аны тийресинде гитче тау эллени да бир бирлерин кёрюрча жууукъда эди.

Элден чыгып келген арбаланы эслегенинде, абери ангыламай, ийнанган да этмей, атын тохтатды. Сора бек артдагъы арбаны ызындан келгенлени жилигъанлары къулагъына чалынды. Хутай, атындан тюшюп, симсиреди. Филоненко алдагъанды деди ичинден, ышанган башны ит ашайды. Мен эллилерми итлеге ашатдым. Киминге базынып баргъан эдинг Налжикге? Къалмукъ улунамы? Аттоу – кесини онг билегича адамны тутдургъан Къалмукъ улуна ышанган Хутайны башы ишлейми эди?

Арбаланы озуп, алгъа ычхынган, къара кюбюр кибик машинаны да кёрдю Хутай. Сора майор, айтхан сёзлерине тёзмей, къачып барады деп

келди эсине. Алай кимден кычарыкь эди ол, адамланы жутаргъа онг берилген малгъун, не къадар махтау, ыспас... аны кибиклеге...

Хутайны сагъышын анда, тюп жолда, тиширыулары сарнагъанлары юздю. Энди ала узакъда къалып, арбалада жесирле кез туураларындан кетгенде, неден да тюнголюп, тыйылмай, жияу этдиле. Жияулары тау желде тунчугъа да жангыдан къанатлы болгъанча, Хутайны тийресине жетип, къая къабыргъаладан ёталмай, бууула да, солуу ала, къысыр ташланы тюплерине, жепилерине сыпдырылып кирип, таула да жияй тургъанча болду. Сора тийрени жияууна берю улугъан таууш да къошулду. Хутай, элгенип, къайда улуйду бу деп, тегерекге къарады – кермеди. Жууукъгъа, узакъгъа да – бир жерде да берю керюнмеди, улуу а сууну аргъы жагъасындан келген жияугъа къошулду. Энди тиширыулары жиягъан тауушлары Черекни ёкюрвени да, берюле жыйын болуп, улуй тургъанга ушайды. Хутай а, нек эсе да къарыусузлукъгъа хорлагып, борбайлары къыйылдыла, жол жанында ташха чекдю. Ол ёрге турду. Атын адеж тутаргъа унутуп, жол келлю болду. Аякълары, ташлача, ауурланып. Кепмю-азмы барды – аны билмеди, алайлайын тийре шошайып къалды. Шошайып, шум-шумалакъ болупму къалды огъесе Хутаймы абери эшитмейди? Желни сызгъыргъаны, черекни шуууддау да ёчюлдю. Берю улугъанла тунчукъдула, къайда эсе да бууулуп. Кекню бийиклигинде къушла да, къанат таууш этмей, учадыла, гюрен-гюрен айланып, жерде не излегенлерин билмей. Анда узакъда, Черекни аргъы жагъасында Уллу эл, тау бетлеге, сыртлагъа ёрлеген гитче элчикле да, акъсыл туман къучакълап, керюнмей къалдыла. Ала да учуп, къачыпмы кетдиле, огъесе, дуниядан тюнголюп, оюлуп, ташлагъамы къошулдула – булгъанып-бурулуп айланган акъсыл тумандан абери кералмай эди Хутай. Хаух дуния, аман дуния деучю эдиле адамланы игилери, сен а, Хутай, аны билалмай, сюркелип турдунг.

Къайгъы, бушуу уллу болду.

Кюнчюм, онгум а – тары бюртюк.

Жюрекден ким тартып алды,

Огъесе «блас» тюпмю болду?

Жюрегим, таулай, уллу эди.

Энди, тары бюртюклей, аз.

Нек эриди, ким малтап эзди?

Тюзлюк жокъ, энди бетле да саз...

Хутай, назму тизгинлерин шыбырдай, жол жанында ташха таянып да кеп мычыды: кералмады не Уллу элни, не тийресинде башхаланы – чачылмай эди туман.

Хутай элге энип келгенин кепле кердюле, аллына чабып, не мажардын, сезюнго ётдюралдын эсе, палах, жар оюлуп, нек басды, нек малтады деп, киши сормады. Комиссар а, къуллукъ мекамгъа ашыкъмады, тюзюнлей юйюне барды. Къарамы бла Къызайны тансыкълагъанын ангълагып, эки жашчыгъын Назирни бла Хасанны – кезиу-кезиу къоюнуна къысды. Юй бийчесине атха, маржа, жем бер деп, сора агам, анам къалайдыла деди. Жю-

регин жапсарырча жууап эшитип, босагъадан атлады. Тешинмей, тапчаннга таянып, кючсундю.

– Эй, киши, ауругъанынгмы барды? – деди Къызай, ызындан отоугъа кирип.

– Хагам жокъду.

– Ийнан, халынгы жаратмайма.

Хутай жукъ айтмады. Къызай да тынгылады.

– Къзакъны да ауругъан хапары барды, – деди сора.

– Эй а, таланган, – Хутай, неден эсе да элгеннген этгенча болуп, тапчандан аякъларын энишге салындырды.

– Тоба, алайды, – деди Къызай, – кесин да тутаргъа аздан къалгъандыла. Эки кюнню юйюне жибермей тургъандыла.

– Сора уа?

– Сора уа не! Аллах болушду.

Хутай биягъы, тынгылауну ийип, баштёбен болду. «Ол тутулду, бу тутулду» дегенден башха хапар эшитилмей къалды», – деп жарсыды ичинден. Кесине да, эллилерине да палахны сатып алгъан Хутай. Ким терсди бу артыкълыкъ ишледе? Хутайчаламы огъесе Къундурчала асыры кёпмю болуп къалдыла? Кеслерине жарлылыкълары ючюн, тукумсуздукълары ючюн дертленгенле. Игилик игилик туудуруп бармай кёреме. Ёзеннге суу кёп барса, тели хансла къутуруп, кырдыкны аякъ тюп этедиле.

Хутай, сагъышын бёлюп, юсюне-башына къарап, тышына чыкъды. Тау бетле, тёшле да, тумандан азатланып, ачыкъдыла. Жаз башыны жылыуу хорлай башлагъанын билдирип, юслерине жашил жабыу жайгъандыла. Малланы къошлагъа чыгъарыр заман жетип, къарар адамла уа тутулдула да кетдиле. Маллагъа къараргъа, ёсдюрюге устала. Кеслерине гебен эте билмегенле къалгъандыла, энди ала «бласха» черенми къаларыкъдыла?

Хутай, атына минип, арбаздан тышына чыкъды. Кюн тууушда бир-эки сабий ойнагъанларындан башха адам кёрмей, Къзакъгъа келди.

Къзакъ, керти да, таянып эди да, Хутайны кёргенлей сейирсинип, къуаннганын жашырмай, турургъа кюрешди. Хутай къоймады:

– Къымылдама.

– Аллай төре да бола кёреме, – деди Къзакъ, – къачан келдинг, не болуп келдинг?

– Сормай къой. Ит ылыгъын кёрюп келдим. Адам адамны таныргъа суймеген дуня кёрюп келдим.

– Аны уа мында биз да кёребиз, – деди Къзакъ.

Экисини ушакъларын аякъ тауушла бёлдюле. Кёрген да этгинчи, ким келгенин билип, Къзакъ абызырады. Нек эсе да къызаргъан окъуна этди.

– Кел, Мариям, кел, – деди, жунчургъа аздан къалып.

– Ач болган болурса деп, анам жибергенди. – Субай санлы къыз Мариям табакъ бла жылы хычинлени тепсиге салды да, чыгъып кетди.

– Сау болугъуз экигиз да... – деп, Къзакъ ызындан сёлешди. Къарамы бла узал дегенни билдирди Хутайгъа.

– Ненг къыйнайды, не мадар этейик?

– Бу затым къыйнайды деп билмейме. Бу бола тургъан ишлеге абери эталмай къалгъаныбыз нек эсе да къарыууму тунчукъдуруп къойду.

– Кесинг кибикме, – деди Хутай, – алай хорлатма жүрек жарсыуунга. Колхозну онгдурургъа жүрешейик. Ол иги болса, эллилерибиз да иги жашарла.

Къазакъ, комиссаргъа къарап, иги кесек тынгылады. Сейир эди Хутайны таукеллиги. Кюню батхан элге жангыдан кюн тиерми? Къачан? Тутулуп кетгенле къайтсаламы?

– Эллилерибизге насып келтиребиз деп, Къундургъа бла Окъупха «блас» келтирип къойдукъ, – деди ахырында Къазакъ.

– Ол айтханынг да барды, даулашмайма. Алай биз хайт дерге керекбиз. Хомухлукъ этсек, Къундурчала бютюн баз болурла. Къоркъма, хар неге да жерин тапдырырбыз. Хутай, ёрге туруп, Къазакъгъа:

– Тур, хомух болма, колхозну ишине къараргъа керекбиз, – деди.

Къазакъ, нек эсе да кёлю кётюрюлюп, мудахлыгъын хорлады. Иги иш терк аякъланып къалмайды, – деди ичинден. Хутайны ызындан арбазгъа чыкъды. Арбазда иги кесек сюелдиле. Къазакъны кёллендирирге жүрешгенликге, Хутай кеси мудахды. Жютюн къарамы ёчюлюп, кёз тюплерине ау тюшюп.

– Сен шахарда кёп жүрюп, къыйналып къайтханса, бир-эки кюн юйюнгде солу, – деди Къазакъ.

Комиссар ышармыш этип, нёгерине къарады:

– Биз солуйбуз десек, кёпден бери жүрешген ишибизни Къундур бла Окъуп бир кюннге аякъ тюпге атарла.

– Экисинден къутулур онг жокъмуду? – Къазакъ сормазын соргъанын олсагъат ангылап, энишге къарады. – Эки аман да бир сабан, – деди дагъыда.

– «Блас» аллайланы игиге санап къубултады. Энди, къыралыбыз да аллайланы къолларындады.

– Тоба, тоба, – деди Къазакъ, Хутайны ызындан тепчий.

Комиссар атыны къатына барып, аны сауурсунун сылай сёлешди. - Хар не да тап болур, жарсып, жүрегинги къыйнап турма. Аманла аманлыкъларына жолугъурла. - Хутай, атыны боюнуна къысылып, жангыдан тынгылауну ийди да, сора, эрлай жан кирип къалып, атына минди.

Жаз башы, къышны сууукъ хауасын сындырып, тийрени кёгертгенди. Эллилени да жарсыулары, жүрек къыйынлары селейгендиле. Колхоз жашаугъа къайырылганла, къоркъуп, тобагъа къайтханнга ушайдыла. Алай туююл эсе да, буюкыгъандыла. Ишлерге, жашаргъа керекди. Жаз башын оздурсала уа, тирлик кёкден тюшмез: эллиле, улусу, гитчеси да, бахчаларына жайылып, кими урлукъ салады, кими, урлукъ салырча, жер юлюшюн хазырлайды.

Колхозну малларын, жылкъысын, жангы къуралгъан къошлада кечиндирирге, кютерге жангы сюрюучюле, къошлада ийнеклени сауарча, бишлакъ, жау этерча устала керек эдиле. Угъай деп, ачыкъ сюелмегенликге, кёпле арбазларындан айырылыргъа сюймейдиле. Ингир алада къуллукъ мекямда жыйылыуда Хутайны къаууму аны юсюнден сагъышда эди.

Колхозну председатели Сейит, Хутайны айтханындан чыкъмагъанла Аубекир, Кърым, Якъуп олтурадыла. Къошлагъа барыргъа была тийишли-

диле дегенлерин да чакъыргъандыла.

Шошлукъну Сейит бузду. Орта ёсюмлю, кенг жауурунлу киши. Эки жыйырма бла он жылындан атлагъан, арыкъ, моргъулдум бетли адам. 1919 жылда Къзакъ аскерни къаууму къайтып келгенде, чыбыкъ урулуп ачыгъан жарлыладан. Окъууу, жютюлююго болгъан инсанды дерча тюйюлдю. Хомухлугъу, тынчлыгъы озгъан адамгъа окъуна ушайды. Алай «бласны» душманларыны къолларындан ачыгъан адам эди да, баям, къуллукъ аны ючюн окъуна берилген болур. Хутай да угъай деп сюелмеген эди.

Сейит, апчып, сёзлени къатлай, сёлешди.

– Бек уллу къысыр тууарла тургъан къошларыбыздан бири Лаппыр тюзюндеди. Анга таматалыкъ этерге тынгылы адам жиберирге керекбиз. Ийи, не дейсиз?

– Охо, кимни тийишли кёре эсенг да, айт да къой, – деди Аубекир – ауур санлы киши.

– Мен ары жиберирге Байдуллахны тийишли кёреме, – деди Сейит.

Председатель Байдуллахны суймей эди да, аны элден кенгде тутаргъа мадар излей эди. Колхозну оноучусу болургъа умут этип, ол кёп кюрешгенди. Энтта да иги умутундан тюнголмеген эсе да алайды: барсын ары кенгирекге. Агъач ичинде бираз жашаса, умуту башына жау болгъанын ангълар.

Атын эшитгенлей, Басханукъну, кичи къарындашы Байдуллахны да бетлери шишликча къызардыла. Къарамлары бла ахлусу Къундурну табып, анга аралдыла. Къоркъма сен, мен Сейитни къуллугъундан терк тайдырып, орунуна сени салдырма деген эди Басханукъгъа. Сора нек тынгылап турады, аман ёллюк. Аны ыразы этеме деп, сынчылап, адамланы тутурмадымы. Энди уа къуллукъ да, эллиледен намыс да жокъ – зукку чибин саугъам. . .

Байдуллах кючден тилленип сёлешди:

– Менден сора адам жокъмуду ары барыргъа, элде турсам иги жарар эдим колхозугъузгъа. . .

– Ары тынгылы адам керекди. Колхоз а сени да колхозунгду, санга болушлукъгъа хайт деген жаш адамла да жиберирбиз, – Хутай, Къундургъа бла Байдуллахха кезиулетип къарады, – правленни оноуу оноуду.

– Мен эталлыкъ иш тюйюлдю ол. – Байдуллах ичинден Сейитге дертленип, тохта бир сен, ашагъанынгы къанынг бла къусдурмасам, мен да киши тюйюлме, – деди. Сейитден да, бек Къундургъа чамланды: ахлу болуб а ол, Аллах айып этмесин ансы. Итни боюнуна алтын шынжыр такыгъанлыкъгъа, ол асланмы боллукъду?! Алай къуралсынла. «Блас» аны мешхутдан чыгъаргъанлыкъгъа, «бласха» ол уланлыкъмы этерикди? Байдуллах кимни эсе да – Хутайнымы эди, огъесе Къундурнуму – масхаралап ышаргъанын жашырмай, къарамын Къундурдан Сейитге кёчюрдю.

– Къысмагъыз керексизге, мен ол узакъ къошха бараллыкъ тюйюлме, мында къуллукъ-мулдукъ къыйырына илиндиригиз.

Хутай, ачыуланып, ёрге турду:

– Не хапар айтаса сен, колхозну ишинден къачханны насыбы да къачар. Элни мюлкую айныса кёрюрбюз, башха жумуш табып окъуна къоярбыз. Ары дери уа кынкъ этме.

Байдуллахны бети жангъдан мудахланды. Къундур, ауузун ачып, аны ючюн бир сёз къоратмагъанына ичи кюйюп сёлешди:

– Ант сизден болсун, башха амал жокъ эсе, боюнум кыьлдан иничкеди.- Байдуллах, эшикни хыны уруп, тышына чыкъды.

Къуллукъ мекамдан юйюне Хутай кеч келди. Аш-суу къайгъы этмей, жукълар умутда таянды: тамбла эртте туруп, мал къошладан бирине чыгъаргъа керекди. Сейитни ишине кёз-къулакъ болмаса, ким биледи хата къайдан чыгъарын? Уручулукъ жюриюген хапар барды.

Алай Хутайны кёзюне жукъу кирмей эди: бир тюрлю жюрек къайгъысы бар эди. Комиссар, сагъышланып, къайгъысыны сылтаун изледи – былайды деп айталмады. Жукълаялгъан да эталмады. Турайым-къалайым дей тургъанлай, къулагъына бёрю улугъан таууш чалынып элгенди. Бёрю улугъан тауушланы кёп кере да эшите тургъанды – ырысламагъанды, элгенмегенди. Бюгюн а ол таууш башхаладан ачы эди. Бёрю улуу, жууукълаша келип, къара туманлай, арбазны сыйырды, толтурду. Сора, сыпдырылып, эшик, терезе жепиледен Хутайны отоуна кирди, къара юз-мелтлеча болуп, ожакъдан тюшдю.

Комиссарны отоуунда, жюз жау чыракъла жанып туруп, барысы да бирден энди ёчулюп къалгъанча болду. Хутай абери эслемей-кёрмей къалып, юсю-башы отча кыьзды. Тышына хауагъа чыгъаргъа керек эди – жеринден тебалмады. Ундурукъ къулагъына жабышып, сюелгенлей турду. Сора, нек эсе да, кесин къарангы отоуда жанып, ёчуле баргъан жау чыракъгъа ушагды. Кеси кесин масхаралап, ышармыш этди. Къалтырап жана тургъан жау чыракъ болмай, кимме мен деди ичинден. Жер башында жашагъан адамла барысы да къалтырап жана тургъан жау чыракъла кибикдиле, не гитче аяз къатылса окъуна, ёчулюп къаллыкъдыла. Думп болуп кетерикле. Сен а, жазыкъ Хутай, къалайда ёчулюрсе, аяз къайсы жанындан келип урлукъду, билалмаймыса аны дей ичинден, Хутай кючден тышына чыкъды. Арбазда алгъа парийлерин кёрдю. Ол тынч жатып тура эди да, иесин эсегенлей, къуйругъун кысып, арлакыгъа кетди. Хутайгъа къарап, шош-шош хырылдады.

– Кет, тели болма, мени танымазча къарт туйюлсе, – деди комиссар, бёрю улугъан таууш ёчулюп, арбаз да шошайып къалгъанына сейирсинип. Парий да, олсагъат жалкъасын чёкдюрюп, къуйругъун ойната, Хутайны аллына келди. Кечгинлик тилегенча, башын энишге тутду. Къарап-къарагъынчы тийре ырахатланды. Къоншуладан къайсы эсе да ийнегин сауаргъа чёкген болур эди, эмчекледен саркъгъан сют челекни «жырлата» башлады. Бир кесекден зынгырдагъан тауушну «шорхулдагъан» таууш тунчукъдурду.

Жюриюге ырахатланып, Хутай, халжарда атына жем элтип, ызына къайтды. Къызаины бла эки жашчыгъын уятыргъа кёзю къыймай, акъырын атлай, бу тазады деген челекни алып, ийнекни сауар умутда къара-къолан бузоучкъну анасына бошлады. Анга болушуп, тамышдыра тургъанлай, жер ууакъ къалтырагъанын сездди. Сан этмеди. Ызы бла не эсе да гюрюлдеп, терк жууукълашып келгенин ангылады. Хутай былайды деп ономлагъынчы, «гюрюлдеген» жетип къалып, орам бла ёрге, къуллукъ мекам таба озду. Деменгили къара къамажакъча, къара машина эди ол.

Къара машина – деменгили къара къамажакъ– бошуна келмегенин Хутай ангылап, энди уа кимлени эшиклерин жабарыкъ болурла деди ичинден. Тор атына минип, къуллукъ межамгъа келди. Машина къуллукъ юйню арбазында къаралып. Андан узакъ кетмей төрт гепоучу, сора Къундур бла Окъуп. Адамла да кёп. Анда-мында жоккуланып. Къарап-къарагъынчы аман хапар жайылып, элни тюбюне-башына да жетип, адамланы сагъайтханды. Кими элгенип, жангы палахдан къоркъуп, кими уа бош алай, не кёребиз да, неден къалабыз деп, басына эдиле къуллукъ межамны тийресине, межгит аллына, хунала алларына, юй мюйюшлеге.

Хутай, атындан тюшюп келип, гепеучула бла саламлашды. Гепеучула комиссарны саламын алмадыла. Таматалары, алаша толу киши сабырлыгъын тас этмей сёлешди:

– У нас орден на ваш арест, сдайте ваше оружие.

Хутай не аз да жунчумады, абызырамады:

– Предъявите ордер, – деди, а оружия у меня с собой нет... .

Комиссар айтырын айтып бошагъынчы, Къундур къысха келип къалып, Хутайны ёшонюнде Ленинни орденин тартып алды:

– Партия муну санга жангылып берген эди. - Комиссар, онг къолу бла сермеп, Къундурну жумдурухун ёз жумдурухуна сыйындырып, аны, жумуртханы эзгенча, къаты къысып, саугъасын артха сыйырды, сора, артыкъ бек керилмей, къысха сермеп, милиционерни къулакъ артына урду:

– Аны оноуу санга жетерик туююлдо, жазыкъ, – деди.

Къундурну башында бёркю алгъа чартлап, ызы бла кеси тёнгереди. Андан ары не боллукъ эсе да, суюелгенле билалмадыла, кёралмадыла: гепоучуладан экиси, Хутайны къуллукъ отоугъа ашырып, кишини кирирге, чыгъаргъа да къоймадыла. Къалгъан эки гепоучу уа, Окъупну машинагъа олтуртуп, Къазакъны жесирлерге кетдиле.

Къара машина къайтып келгенде, Къазакъ андан тюшюп, анда-мында жоккуланып суюелгенлеге кёрюнюрге суюмеди. Кёрюнюп да не этерик эди: элде анга жарсырча ахлусу азды, кёл кенгдирликле уа кёп болурла. Кесинги тыйдырмай, «блас», «блас» деучю эдинг да, бар алай дерикле элде аз туююлдоле. Кючю, онгу сыйырылгъанны ким суюеди, кёл кенгдирип, ары дери кёрмеген чурумланы табып, ызындан таш атаргъа ёчюкленгенле уа – не айтдыраса дей сагъышлана, Къазакъ олтургъанлай турду. Машинаны гитче төртгюл терезечигинден къарап да кёрмей эди.

Хутайны машинагъа олтуртургъа чыгъаргъанда, ол, атыны къатына барып, аны боюнундан къучакълады. Мангылайында акъ жулдузун уппа этип, «Сау къал, жаным – деди, – сенден татлы тенгим жокъ эди, экибиз да бир төммек эдик – энди айырдыла. Не татлы жанла да бир бирден айырылмай къалмайдыла – ёллом айырмаса да, адамла айырадыла. Сакъ бол кесинге, сен жюйрюкледен да жюйрюкесе, ариуса, ким да сени халжарына къымаргъа суюер – болалмасала, акъсакъ болурунгу излерле, – деп, Хутай, атыны боюнундан къучакълап, иги кесек мычыды. - Туугъан жеринги жолларында кёп жылланы жорт, кырдыгы, шауданы да энди сени къуандырсынла, мен

а сени кыуанчынгы, туугъан жерими гюлю-хансы чакъгъанын кёралмам. Экибиз насып, кыуанч да сынадыкъ, палах да къарап-къарагъынчы жетип къалды».

Хутай атыны иерин тешип алып, бир жанына быргъады, сора, жюгенин да тешип, бар, харип, деди. Бар, мени шуёхум, тенгим, биз кыорууларгъа кюрешген жер энди сени кыорууласын... Алай айтып, комиссар, къабыргъа киргенча, къара машинагъа киргенде, къайсы тиширыула эсе да кычырыкъ этип жилядыла. Охо, кыуруда кеме минип турмасын къайыкыгъа, ол да сыртласын аны... Эштада, сыртлагъан дейсе деген эр кишилени сёзлерин да жаргы-кыурту эшитди.

Машина, жеринден суху тебиреп, Уллу элни орта орамына бурулду. Хутай, жюреги кыйналып, машинаны эки жанында эки терезечиклеринден кезиу-кезиу къарады: кёзлери мылыланып, чарс кёргенлери ючюн Къазакъдан уялды, абери уа сормады. Мен кёргенни сен да кёремисе демеди. Орамны эки жанында, юй мюйюшледе, хуна юслеринде эр кишиле, тиширыула къатыш къоянла, тюлкюле, чаканла, къолан маскеле дагъыда Хутай танымагъан бир тюрлю жаныуарчыкыла ары-бери ёте, жёбелей айланганларына сейирсинип, соруулу бет алып, Къазакъгъа къарды:

– Сен кёремисе аланы? – деди.

– Нелени? – деди Къазакъ да.

– Адамла къатыш айланган ол жаныуарланы.

– Адамлагъа айта болурса сен жаныуарла деп, – деди Къазакъ.

– Къайда адам, къайда жаныуар – аны билмеген а бош сунаса.

– Мени кёзлерим сени кёзлерингча жютю туююлдюле, – Къазакъ, ичинден жарсып, Хутай ол сёзлени ачыуундан айтхан сунду. Экиси да тынгылауну ийдиле.

Машина асыры кыстау бара эди да, сюелген эллилени бетлерин кёрюп, танырча туююлдю. Хутай жол жанларында мугурайып сюелгенлени ичинде Налжанны эслерге суююп къарай эди. Бютюнда Налжан жашагъан юйге жууукълашханда, бек сагъайгъан эди – кёралмагъан эди суюген тиширыуун.

Шауданланы чокъуракъ тауушлары,
Тереклени чапыракъ шыбырдаулары,
Шош жырыгъызны эшитип барама,
Мен энди сизге къайда тынгыларма,
Салам берип, саламыгъызны къайда алырма?

Жылларым – учуп кетген къанатлыла,
Бзларындан садакъ окъла жибердим,
Жетмедиле. Сизни бошунамы кюйдюрдюм,
Артха чакъырайым дедим,
Чакъырылмадыла, нек кюйгеними билдим...

– дей ичинден, Хутай, Къазакъгъа сёлешир умут этип, анга къарады. Сёлешалмады.

Машина кѣзден ташайып, узакъмы кетди, жууукъдамы эди – орамда бир дерге бир адам кѣрюнмей, бара тургъан черек тохтап, уюп къалгъанлай, эл мудах шошлукъгъа кѣмюлдю. Кѣмюлдю да, баш кѣтнорюрча, къайгъыны юсюнден атып, азатланалмады. Къайдан эсе да бийикден тигелеген бушуулу макъам арбазларында олтургъанланы мугурайтды, эслерин алып кетип, сагъышландырды. Шошлукъ ташдан да ауурму эди, аны бир зат да жеринден тепдирип уяталмады. Хутайны аты, жол ташланы от чакъдырып, жортуп, элге келди. Кишнегени уюп тургъан хауаны титиретип. Кишнегеними эди, сарнагъанымы – атны озуп, аллында учуп, жайылып, арбаздагъыланы аркъаларын титиретди. Аны ызын марап, къуууп келген Окъуп, жеталмазын ангылап, атын тюп орамгъа бурду. Хутайны тору уа, сехлени башлары бла секирип, юй эшикни аллында къысха-къысха кишнеди.

Къызай, тышына муштухул чыгъып, атны аллында симсиреди:

– Не болгъанды, жазыкъ, санга, кимден, неден тарыгъаса? Ат, эшитилрип-эшитилмез къуушалады.

– Хутайнымы излейсе, харип? Охо, къоркъма, келир, Аллах айтып... Къызай, кѣлю толуп, босагъа аллында ташха олтурду. Къоншуладан киши эшитмезча, сытылып, жаулукъ къанаты бла бетин жабып жилиады. Босагъа юсюне келип, эки жашчыгъы да сын болуп тургъанларын эшитмей-кѣрмей жилиады.

– Амма, нек жилиайса? – деди ахырында тамата жашчыгъы Назир, кѣзлерин ууа.

Къызай, сескенип, дып деп тохтап къалып, – бош-бош, жашым, – тиширыу, туруп, сабийлерин кезиу-кезиу къююнуна къысды. Гитче, экижылыкъ жашчыгъы Хасанны тобукъларына олтуртуп, босагъа аллына чѣкдю.

Кѣпмю-азмы турду ол халда – къайдан эсе да Атчаны ауазы эшитилип, сагъайды. Ёрге турду. Сейирсинип, ырысларгъа бла къалыргъа билмеди.

Атча Мамаш бийни бийчеси болуучу эди. Бусагъатлада, юйю-мюлкю сыйырылып, жангыз жашагъан тохсан жылындан атлагъан тиширыу, кючден-бутдан аякъларын сюйрей, орам бла ёрге келе эди.

Ол орамда жашагъанла – тиширыуу, эр кишиси болсун, Атчаны кѣргенлерине ырыслап, хуна башларындан жашыртын къарай, аны айтханларын эшитмегенча, артха кете эдиле. Элдегилени кими Атчаны акъылындан шаша башлагъан, сер тиширыугъа санай эди, кими уа обурлукъ этеди, къаргъышы-алгъышы да жетеди деп. Бир заманда Атча ариу, субай бийче болуучусун жыл санлары жетген адамла окъуна танымагъанча, билмегенча этедиле. Тап, чомартлыгъын кѣрюп, анга баш уруп тургъан эллиле окъуна, нек эсе да кѣл кенгдирип, жол ташлайдыла. Бусагъатда ол, гуппурланып, кючден атлап келеди. Аякъларында тозурагъан чарыкълары, башында эски ботасы... .

– Аман хомухла, таулулабыз деп турасыз, бир биригизни ашай... – Атча бу сезлени къайтарып-къайтарып айта, Хутайны юйюню тийресинде тохташып, анга къарап мычыды да, ёргерек озду. – Туругъуз энди алай, кишилеге атлары айтылгъанланы жойдугъуз, зауукъ этигиз, хомухла, - дей бара эди. - Балчебикле-чалчебикле дейсиз да, адам адамгъа этмеген хатаны киши кишиге этмейди. Оу, сизни кюнюгюздю, мындан ары да къалай боллугъугъузну кѣрюрсюз.

Къайры бара эди Атча – элни бек тамата тиширыуу, кимни излей эди, не эшитдирирге адыргы эте эди? – Анга киши былайды деп айталмады. Ол озгъандан сора бир-бирле арбазларындан тышына чыгып, ызындан къарап турдула. Кимни къаргъап баргъанын, алгъышын-къаргъышын да эшитирге суйюп. Эшиталмай эдиле.

Атча, келе келип, межгитни тийресинде тохтады: аны эшиги гам этилип эди, нек этилипди муну эшиги деп сорурча кишини кёрмеді. Ызына къайтып келе, жашчыкъгъа тюбеп къалып, тохтады.

– Балачыкъ, кимни жашчыгысы, былай мудах нексе? – деди.

– Мени атым Алийди, Шарипаны жашыма, – деди жашчыкъ, башын кётюрмей.

– Таныучу эдим жазыкъны, жаннетли болсун, – деди Атча, чёгер жер излей, – кесинг а былай мудах нексе?

– Школдан къыстагъандыла...

– Кимди ол къан жауарыкъ? – деп сагъайды Атча.

– Къундур да, Окъуп да. Байланы гыбышыларысыз деп, башхаланы да къыстагъандыла. Барыгъыз, энди Хутайны ызындан чабыгъыз дегендиле.

– Сизни теригизге кирсинле аллайла. – Атча андан сора жукъ айтмады. Къарыусузгъа къайда да кюн жокъду деди ичинден. Къарындаш, эгеч, ахлунг, эллинг – барысы да бош хапарды, кёзбауду. Къолайсызны бютюнда къолайсыз этедиле адамла. Байлыкъ, жашлыкъ, къуллукъ – аладыла адамланы Аллахлары, фыйгъамбарлары да. Байлыкъ сыйырылады, жашлыкъ кетеди, къуллукъ да аны эгиз къарындашы – мычымайды. Аны сагъышын эталсала эдиле адамла, къарт - къарыусузлагъа кёл кенгдирмез эдиле... Атча чырайлы эди, бай, чомарт, неди да сора, энди кимге керекди ол, несине сукъланайыкъ деп, ызындан къарамаз эдиле. Къарт бийче, сагъышын бёлюп, Алийни башын сылады.

– Таний эдим, харип, атангы, анангы да. Иги адамла эдиле, – деди, – бусагъат заман аллайды – игилеге кюн жокъду. Иги адамла элни чыракълары кибикидиле, ёчюлтселе, эл къарангы болуп къалады. Хутай бла Къзакъ бийле туююл эдиле. Ёчюлтдюле, энди элибизге къоркъама. Сен а ёсерсе, элни чырагъы болурча онг берсин Аллах санга. – Атча кючден-бутдан олтургъан жеринден ёрге къопду. – Ашыр мени бир кесек, балачыкъ, – деди.

Хутай бла Къзакъны энишге алып кетгенден сора, эки кюн окъуна чыдамай, Къундурну тийресинде къагъылып айланганла къуллукъ межамгъа жыйылдыла.

Къундур, Хутайны жеринде олтуруп, ышанган адамларына къууанчын жашыралма къарай эди. Воронинден къалганла барысы да кеслерин чёрчек сабийлеча жюрютедиле. Бир бирлерине чам эте, чыгъа-кире, Къундур, ол излегенледен ким келди, ким къалды деп, адамланы жокълады: Мачакъ, Окъуп, Байдуллах, Якъуп – аны адамлары, алагъа Даулет да къошулуп. Къалгъанланы артыкъ сан этмеді. Сора, дагъыда бир къууанчы жангыдан эсине тюшюп къалып, кёлю кётюрюлдо. Къызы Майрушхан тюнене тюкенде ишлеп башлагъанды Хутайны ахлусуну орунуна. Болсун, энди анга ким дау эталлыкды, харф танымагъан къызынга тюкенни ышанганса деп? Элни

бек уллу адамы ол тьююлмюдю? Бласха жаны кьурман болсун. Бармыды мында анга баз селеширик? Кьундур, олтургъанланы бюгюн биринчи кьргенча, ышанлап, бетлерине кьарады. Сейитми болур ол? Ашыкъмасын, жерин тапдырыр. Байдуллах термиле эди «пирсидателликге» – Сейитден ол иги тьююлмюдю – айтханындан чыкъмаз адам керекди анга...

– Башлармы эдик жумушубузну, ийи? – деди олтургъанладан кьайсы эсе да.

Кьундур, элгенгенми этди, жаратмагъанынмы билдирди: башын хыны кетюрюп, ауузун тыялмагъанны изледи. «Даулет, - деди ичинден, ары - оракъ, бери - чалгъы, бош ийнанады анга Кьундур. Хутайны кьуйругъу болуп туруп, Кьундурну сайлагъан адам. Ышанган башны ит ашайды».

Кьундур чамланыргъа бла кьалыргъа билмей селешди.

– Жамауат, «колхозну» жумушларына тарт-соз этип тургъан чырмауукъ хансланы кьурута барабыз. Энди сылтаубуз азды. Ишибизни иги бардырыр ючюн «бласыбыз» айтхандан таймазгъа керекбиз. Сиз не айтасыз ансы?

– Биз не айтырыкъбыз, сен айтханы биз этейик, – деди Байдуллах.

– Аман хансланы тамырларын кьурутургъа керекбиз, – Якъуп, кьыялу бутун сойреп, алгъа силкинди.

Хутайны парийи деди Кьундур ичинден. Барсын ары Байдуллахны орунуна, энди анда, узакъ кьошда, керилсин. Байдуллах а, не десенг да, ахлусуду. Кьундур, абери айтмай, Сейитге кез жетдирди. Аман адам эди ол, кесин кеп билген сунуп селешуочю. Элни гыйысы кибики, асыры бекди. Кьобарып, бир жанына атаргъа керекди. Алай кьалайлыкъ бла? Бир тынгылы сылтау табаргъа керекди. Охо, табылыр.

– Мени сартын, – деп селешди Байдуллах, – элден тайдырыргъа тийишли адамла алыкъын кепдюле. Не кюнубюзге кьарайбыз? Бизге онг бермеген Хутай эди да, шукур, жерин тапдырдыла. Сора не сакълайбыз? – Байдуллах, ауур санлы киши, ожакъдан олсагъатдан чыкъгъанча, кьара шинли, кез акъларын айландырып, негерине кьарады.

– Жаша, кьарындашым, тюз айтаса, – деди акъсакъ Якъуп. «Энди, Аллах буюруп, бир кьуллукъгъа илинир эсем а».

Кеп-аз селешдиле эселе да, Кьундур айтханнга ыразылыкъларын билдирип, Сейитден кьалгъанла, алай селешдиле. Бютюнда Хутайны бла Къзакъны тутулгъанларына жарсыгъан эллилени кьара чепге алып, кьыза эдиле. Ол экисине жарсыгъанла тамбла онг тапсала, бизни кьурутурукъдула, андан эсе аланы биз эзейик деп кюреше эди Окъуп.

– Мен аллай терсликни жаратмайма, – деди Сейит. Биз бир бирибизни кесип бошасакъ, «колхозунг», «бласынг» да кимге керекдиле? Аны айтчыгъыз. Элибизде адамла кьалмай, терекле шууудлап турурларынынмы излейсиз, огъесе кесигизден башха адам кьымылдамасамы сюесиз.? Эндиге дери биз таулулабыз деп, жашай келип, бир бирге билеклик, кьарындашлыкъ да этгенбиз. Бюгюн а итле бла берюле болуп нек кьалдыкъ?..

Байдуллах, секирип туруп, Сейитни сезлерин тунчукъдурду:

– Эшитемисиз муну айтханларын, «колхозунг», «бласынг», да

кимге керекди деп? Ол а «колхозну пирсидатели», – биз билмеген кибик этгенликге, «бласны» аягъын марагъанладан кёреме бу. Алай туююлдо деп айталлыкъмысыз сиз? - Байдуллах, бети къара-къолан болуп, олтургъанлагъа къарады – киши сёз къошмады.

Хутайны зынданы гитче, тёртгюл отоучукъду. Билегин узатса, къолу аз-маз жетерча, бийикде темир чалдишли терезечиги бла. Таянып къалкъырча, тотланган алаша темир ундурукъ – юсюнде эски кёксюл жабыуу бла. Чалдишли терезечик болгъан къабыргъагъа къысылып, тёртгюл аш къаннга, къатында шинтиги бла.

Комиссарны келтирип, зинданны эшигин жапханлы, юч кюн озгъанды. Юч кюнню ичинде алты-жети кере соруу да этилгенди. Соруу этген ёкюлню Хутай ары дери да кёре тургъанды. Чотайгъа бла Мисака улугъа соруу этген оруслу киши эди ол. Орта ёсюмлю, гырхы къашхабаш. Къысха къыркъылгъан ючгюл акъсыл сакъалы бла, кёздореуюкле жюрютген, элли жылындан атлагъан къырал адамы. Сёлешгенине тынгылап, былай бетине къарагъан аны жумушакъ, асыллы ёкюлге ушата эди. Хутайны уа алдамай эди аны сыфаты, бютюнда кёзлери: кёздореуюклени тюплеринден кюйсюз жылтырагъан.

Тёртюнючю кюнню тангы атып, иги кесек заман озгъанды. Хутайны уа, соруу этерге, алыкъын зинданындан чыгъарып, ёкюлге элтмегендиле. Бюгон солургъа къоярыкъ болурла деген иги умуту бла Хутай таянып тура эди. Сагъышлы эди ол, алай тар зинданнга тышындан хапар келмейди, билирге, эшитирге термилгенинги билир онг жокъду. Бери келгенли, Хутай мекамны узун кириши бла озуп бара, Къазакъны бир кере эслегенди. Бири кириш бла сол, экинчиси онг жанына бара. Не медет, кёзге илинди - кетди: сёлеширге ким къоярыкъ эди?..

Хутайны сагъышын эшик къыжылдагъан таууш бёлдю да, къызылжагъа жаш адам кирип келди. Жукъ айтмай, аш къаннгачыкъны юсюне газетлени чулгъауун атып, чыгып кетди.

Хутай, къуйругъундан чёгюп, иги кесек турду да сора, газетлени чулгъауун алып, сидиретди: барысы да «Къарахалкъ» деген газетле эдиле. Августда бла сентябрьны ал кюнлеринде басмаланган.

1930 жылны июль айында Къалмукъ улу Бетал большевиклени обком бюросуну жыйылыуун бардырып, анда Гемуланы Атгону «бласха» къажау иш бардыргъан адамныча терслегенин Хутай биле эди. Алай ол терс жалгъан ишни юсюнден М.Звонцовну ётюрюк жарашдырылгъан статьялары «Къарахалкъ» деген газетни бетлеринден таймай басмаланып турлукъдула деп, эсинде да жокъ эди. Эс буруп, газетни окъуп да турмагъанды. Энди сейир эте эди газетни ётюрюкден къажымагъанына, тохтай билмегенине. «Адамланы фасыклары, жалынчакъ кётлеклери» асыры кёп болгъандыла», - деди Хутай кеси-кесине. Къалмукъ улу Беталны – ол кюйсюз адамны кёлюне жетер мурадга кюреше эди «Къарахалкъ» газет, кюнден-кюннге «Гему улучулукъ» бла тохтаусуз кюреш бардырыргъа керекди», «Гему улучукъну тамырын, къуруттайыкъ», «Большевиклени партияларында Гему улуча адамла болгъаны тюз ниетлилеге бедиди», - дегенден эрикмей эди.

Гему улу Атто «бласны» керти адамы эди, аны билмеген жокъ эди. Алай газет ётюрюк шартланы юсюнден жазып турургъа уялмай эди. Гему улу бай ёзденледенди, уллу мюлкю, кёп жери болгъан адамны жашыды деп жаза эди.

1831 жылны 7-чи сентябрь айында басмаланган газет къолуна тюшгенде уа, Хутайны тин-тери басды, жаякълары, къол аязлары отча къыздыла. 1931 жылны 7-чи сентябрь айында ОГПУ-ну кенгеши «Гему улу Аттону, Малкъонду улу Ёзюкню, Геграланы Хасанны, Абукланы Алийни илишаннга салыргъа», - деп жазылып эди.

Ол жазыудан сора уа: «ОГПУ-ну оноуу мычымай тамамланнганды», - деп.

«Бласны аякъландырыр ючюн къан-жан да аямагъан адамланы илишаннга салдыргъан Къалмукъ улу кимди сора?» – деди Хутай, бласны андан уллу душманы боллукъмуду, къазакъ аскерчиле этмегенни энди ол этеди...

Комиссарны сагъышын эшик ачылгъан таууш ёчюлтдю. «Къызыл жагъаль» экеулен кирип келдиле да, «Тебире аллыбызда!» дедиле.

Къалмукъ улуну парийлеринден бири Къашхабаш Юдин, Хутайгъа олтурур жерине, чюй кибик, арыкъ, жютю бармагъын чюелтди.

Юдинден сора стол артында тиширыу бла эр киши олтура эдиле. Комиссар ол экисин бир заманда да кёрмегенди.

Юдин, Хутайны буюкъдурур умуту бла, кёзлерин аз жумуп, анга къарап мычыды. Сора, кёздореуюклерин алып, къол жаулугъу бла сыйпады.

– Тукъумунгу, атынгы айт, – деди сора.

– Тукъумуму, атымы да билесиз, – деди Хутай, орусча.

– Ол сени ишинг тюйюлдю, айт. – Комиссар айтды.

– «Бласха» къажалуукъ этип, къачан башлагъанса? – Юдин, кёзлерин къакъмай, жесирге къарады.

– «Блас» ючюн не замандан бери кюрешесе дерик болур эдинг. – Хутай сабыр сёлешди.

– Ауузунгу къыс да, тюз жууап эт... – Юдинни башыны къашхасы къызарды. Стол артында олтургъан тиширыу, жазгъанын къююп, къарамын Хутайгъа атды.

– Сен да сорлугъунгу тюз сор, – деди комиссар да.

– Ким болгъанынгы унутуп сёлешесе, эсинге тюшюрюрча амал таба рыкъбыз.

– Ийнанам. Анга уа бек устасыз: «Бласны» къоруулагъан сылтау бла аны керти адамларын къырдырадыла сени кибикле. – Хутай биле эди Юдинча кюйсюз ёкюл кишини аямагъанын. Аны да, къолундан келип, аярыкъ тюйюлдю. Ёмюрюнде жалгъан сёз айтмагъан комиссар «бу къашхабаш» да ким болгъанын айтыргъа керек эди.

Юдинни кёзлери, кёздореуюклерини миялаларыча, тегереклендиле мияла бурхулача сууукъ, жылтырадыла: «Иш былай барса, ким кимни терслегенин билген къыйынды», – деди ичинден, жесирни буюкъдуралмагъанына кеси кесине ачууланьп.

– Гему улу Аттону таныймыса? – деди ахырында Юдин.

– Таныйма, иги да таныйма, – деди Хутай, ёкюл ол сорууну сорургъа эрттеден хазырланнганын ангылап, – аны танымагъан киши да жокъду.

– Сора аны бла тагах болуп, бир ишни тутханыгъыз кертиди, анга женгдиресе да?

– Нек женгдирмейме, аллай шуёху болгъан кимге да насыпды, – деди Хутай.

Юдин, жан кирип, жарыды, къол аязларын бир бирге ышыды. «Ма энди Антоновдан аперимлик алырча бола турама», – деп къууанды.

– Гему улу да, сен да, бир тилли болуп, тау элдеде совет властьха душманлыкъ этип жашагъансыз – бизге ол белгилиди. Алай аны юсюнден кесинг айтсанг, санга ол игиди.

Хутай билинир-билинемез ышарды:

– Совет властьха, партиягъа Гему улуча уллу къыйын салгъан адамгъа душман дерге жаланда керти душманны тили айланырыкъды – сенича душманны...

– Ауузунгу къыс дейме мен санга, – Юдин, бет шаугютлери къалтырап, секирип ёрге турду, дагъыда олсагъат жерине олтурду, – къысып къой ауузунгу...

– Нек къысама? «Бласха», партиягъа да айып келтиргенле сени кибикледиле. «Блас» ючюн деп бир атламай, аны адамларын жоаргъа къорешгенле...

– Болду. Къыс ауузунгу! – Юдин жангыдан секирип турду да, кёздореуюклерин столгъа тошюрдю – кёзлери агъарып къалгъан тегерек тиймечиклеге ушадыла. Ачыуун жуталмай, гырхы къол аязы бла столну шибиле таууш этдирди: – Сен мында тау элдеде этиучю ишчиклеринги унут.

– «Ишчикле» этип, сени кибикле къорешедиле. Биз а «бласха» кюч, намыс берген ишле эте эдик.

– Болду керилгенинг, – Юдин, боюнун созуп, эшик таба къарады, – кертигиз муну мындан, кертигиз...

Эрттенликде эртте туруп, Окъуп арбазгъа чыкъды. Атасы Самат да ызындан къармашды. Алыкъын кюнню кёзю тау артындан къарамагъаны ючюн туйюл эсе, хауа сууугъуракъ эди: Самат, жыйырылып, кеси кесин къучакълап, босагъа аллына чёгюп къалды. Атасы жалан этине жыртыкъ тонну къаплап, ызындан чыкыгъанын Окъуп жаратмады, болсада, абери айтмай, атына иер салыргъа кёлленди: кишиге билдирмей, адамла тышына жайылгъынчы, Хутайны арбазына кирип, Къызайгъа кёл кенгдирирге керек эди. Турсун энди ол алай, ыспассыз болуп. Заманында Окъупну къосемей, Хутайны сайлагъан эди да, энди Хутай – ким, Окъуп – ким? Кёрсюн Къызай къосемеген жаш къаллай болгъанын, кёрсюн да, ачыудан жарылсын, эки атылсын...

Жашы, къара тынгылауну ийип, муштухул къорешгенине Самат ишекли болуп сёлешди:

– Къайры барыргъа муштухул къорешесе?

Окъуп, атасына къынгыр къарап, жууап къайтармады.

– Санга сёлешеме мен, ауузунгда къууутунгму барды?

– Сен суймеген иш этерик туйюлме, жарсыма.

Жашыны ёхтемленген ауазын Самат жаратмады. Биягъы бир ушамагъан къылыкъ кёргюзтюрюк болур деп сагъышланды.

Самат элде сыйы жюриюген къарт туйюлдо, керексиз махтаньргъа суйген адамды, зынтдыууракъ. Не тюрлю эсе да жашы асыры озгъанын ангылап, сабырландырыргъа кюреше эди. Адетге-тёреге сыйынмагъанны, эртте-кеч болса да, эллиле ыспассыз этмей къоймайдъла.

– Ол кюнча, кишини арбазына кирип, атынгы тепсетме. Къызайны да жеринде къой, – Окъуп, ёмюрде этмегенин этип, жашына жютю къараргъа кюрешди.

– Атам, манга акъыл юйретирден чыкъгъанса. Къызай къыралны душманыны къатыныды. Не суйсек, аны этерге эркинбиз. Атыны иерин жарашдыргъан сылтауу бла, Окъуп Самат таба бурулмады.

– Хутай «бласны» душманы болмагъанын сен да, мен да иги билебиз. Охо да, тутулду эсе, не этерикбиз, барма къой. Къатыны бла кюрешгенигиз айып ишди.

Окъуп, акъдан-къарадан сёз къоратмай, атына минип, кетип къалды. Арысы-бериси болмай, тюзюнлей Хутайны арбазына кирди. Атындан да тюшмей:

– Эй, аланла, ким барды, бери чыкъ, – деп къычырды. Къызай, гюлмен-дисин башына къыса, босагъадан бери атлады.

– Кимди бу, кимни атасыны башы, анасыны тёшю къалгъанды мени арбазымда? Тиширыу терезеден къарап окъуна таныгъан эди келгенни. Танымаса, алай хыны сёлеширик туйюл эди.

– Эй, эй, маржа, атамы-анамы да жерлеринде къой, – деди Окъуп, ат юсюне кесин тап жарашдырып. ОГПУ-ну адамы болгъанын билдирирча кийинип:

– Абери керекмиди, не бла болушайым деп къайтханма бери.

– Сени кибикледен болушлукъ излерге Аллах къалдырмасын. Башыгъызы тута билмегенле Хутайны юйюрюне не бла болушурукъсуз?

– Алай бош сёлешесе. Кимни аллы, кимни арты дейдиле, – Окъуп, атындан тюшмей, жаншап турду. Ат юсюнден баш энишге тиширыугъа къарагъан хычыуун эди.

– Адамлыгъынг болса эди, атдан тюшюп сёлешир эдинг тиширыу бла, – деди Къызай.

– Тюшер эдим, кел, жууукъ бол дей билсенг...

– Не уа, ары дери сени къабайым. Къызай билеклерин эки жан сюегине салып сёлешди.

Окъуп, жунчуп къалып, бираз тынгылады. Не десенг да, тиширыу ОГПУ-ну адамындан къоркъургъа керек эди, жалынып айтырын ойлап айтыргъа. Къызайны къаматалмазын ангылап, Окъуп Хутайны атына жоюген салды.

– Энди бу сизни малыгъыз туйюлдо. Колхознуду. Анга дауунг боллукъ болмаз да, – деди Окъуп, атны тышына чыгъарып бара.

– Сени уа атангдан къалгъанды дейдиле. Къызай, андан ары айтырча сёз табалмай, босагъа юсюне чёгюп, сытылып жиляды. Хутайны кесин жангъдан тутуп кетгенча ырыслады. «Тыялмадым, сыйыралмадым, кечгинлик бер», – деп ичинден сабийлерини аталарына бир заманда жорек жылылыгъын сездирмегени эсине тюшюп, жарсыды. Сора суймеклиги, нек эсе да, дуу деп жанып къалып, кеси кесинден уялды. «Жанынга болайым, къор болай-

ым, сабийлеринге терк кьайт, Аллахдан, сенден да тилейме, от жагъанга терк кьайт».

Окъуп Хутайны аты бла орамгъа чыгъаргъа, ол билмегенликге, кюнню кёзю иги да ёрге кётюрюлюп, хауаны иги да жылытхан эди. Эллиле да ёрге, энишге жюрюш алып. Адамла, Хутайны атын кёрюп, айып этерле деп эсине келмеди. Элттип, мал орунларында такъды. Алай Самат, жашын сейирсиндирип, гулош таягъын жерге-жерге урду.

– Не ди бу ишинг, бусагъат арбазына кьайтар. Къуллукъгъа жутлукъ бла биреуню мюлкюне жутлукъ бир тюйюлдю. Санга айтама, эшитемисе? – деп кыгъырды.

– Угъай, атам. Бир да айтма, эки да айтма, – деди Окъуп, Саматны таягъына кёз кыйырын жетдирип.

– Угъаймы дейсе, хомух? – Самат жашына таягъы бла керилди – урмады. Барып, атны башындан жюгенни сыдырып алып, тышына бошлады. Ат, тёртгюллеп-тёртгюллеп, арт орамгъа чыкъды да, андан ары агъач таба жортду.

Уллу элде жангы тюкен ачылгъанлы иги кесек заман озгъанды. Нух эфендини межамларыны бириндеди ол. Къалгъан межамларында да киши жашамайды – барысы да сыйырылгъандыла, колхозну оноуна берилген сылтау бла. Саудатны уа атасыны арбазына кирирге окъуна онгу жокъду. Жашар жери болмай, анда-мында баш кечиндирирге кюреше жорюйдю. Кеси да олду деп танымазча тюрленгенди – жыйырма бла он-окекижыллыкъ тиширыу, къартайып, сыфаты эригенди. Кечелерин ол кьайда ашыргъанын хазна киши билмейди. Билирге сюйген да жокъгъа ушайды. Не этсинле, эфендилик этип тургъан бийни кызы бла сёлешгенлерин кёрселе, Къундурду, Окъубу да онгдурмазла.

Саудат кюндюзюн журтларыны туурасында оздурады – арбазларындан узакъ кеталмай, бота кыйырын ташха атып, юсюне олтурурча. Хутай бла Къазакъ тутулгъанлы уа бютюнда – атасына бла жалчыларына тансыкълыгъын алыргъа кюрешгенча, термилип. Ол заманлада Къазакъгъа барып къалса, бу жарлылыкъны сынамаз эди. Керексиз гынттылыкъ.

Кюнню узунуна тюкенни эшиги ачылгъанлай турады. Эллиле босагъасын къуру этмейдиле – хант туз, бал туз, ууакъ-тюекле, конфет-къалач дегенлей. Жаулукъ къанатларына бал туз кьуйдурсала, насыплы болуп къалгъанча, ёхтемленип, ызларына кьайтадыла.

Тюкенчи Къундурну кызларындан бири – Майрушханды. Сыфатсыз тиширыу – чюйбурун, агъач тюккючлей, бели-эли энчиленмеген. Сатхан затларын да, атасыны мюлкюнден юлош чыгъаргъанча, багъалы этдирип. Адамла баш урмай чыгъып кетселе, чамланып, айтырын-къалырын билмеген.

Атасыны башха межамларын «калхоз» бу затха жаратады деп билалмай эди Саудат. Эшекле бла къошладан келтирип, Нух эфендини отоуна бишлакъла, жау, къакъ эт, дагъыда кенгден къарагъан билалмагъан бир затла

сала эдиле. Келтирген кюнлеринден экинчисинде, дагыда арбагъа жюклеп, алып кете эдиле. Къалгъан юч отоуу уа – бош къалгъанла – кече-кюн да эшиклери кенгнге ачылып, калакъ итле кирип-чыгъып. Нухну журтундан алгъыннгы тизгинлик, тазалыкъ къуругъанды: аш юйчногю, гуму да жарты оюлуп, арбаз мюйюшледе гылыулары бла эшекле жыйылып, башлары бла тирешип, къалкъыу эте. Мисака бийни тул бийчеси Ариужан, Къундурну оноуу бла, Нухну журтунда сибиртгичи болуп ишлейди. Тюкенни тюбюн сыйпагъандан оздуруп иш этерге кёлю бара болмаз. Охо да, башха не мадар, не амал, бир дуня кетди, экинчиси келди. Энди аны бийлери Къундур, Окъуп, аланы шапалары Ариужаннга уа Майрушхан абери сатаргъа унай эсе да, сау болсун. Ол да Къундурну болушлугъу.

Бюгон а, танг атар-атмаз келип, Саудат, алгъынча, тюкенден арлакъда олтурады. Тюкенни босагъа аллында уа къарт-къарыусуз Атча мугурайып сюеледи. Къатында дагыда эки жаш тиширыу.

Хант туз бла бал тузчукъ алып умутда тюкеннге да киргендиле. Къоймадыла, итлени къыстагъанлай къыстадыла.

– Къарыныгъыз аурур, «бласны» ырысхысындан сизге юлюш чыгъар масакъ, – деп Майрушханны къычыргъанын Саудат окъуна эшитип турду.

Атча адыргысындан Алийни къагына чакъырды – жашчыкъ, Ариужан бла келип, ол тийреде жубана эди.

– Наным, сен гитчечиксе, кимни да сени бла иши жокъду, тюкеннге кир да, бир бал тузчукъ ал, ма ахчасы да. – Алай айгып, Атча жашчыкъны тюкеннге ашырды. Алий ары кирир-кирмез, Майрушханны чамланган ауазы эшилди: «Къуру, гыбышы, мындан, сени кибиклеге деп ачмагъанды мени атам тюкенни...»

Атча бла сюелген эки тиширыу Ариужаннга да жалындыла. «Мен эталыкъ иш тнойюлдю ол, мен кимме, адыргыдан мында юй тюбюн сыйпап кюрешгенликге, «Бырнак этилген бир жан», – деди Мисака бийни тул бийчеси.

Атча, нёгерлерине мудах къарап, башын шош чайкъады: келигиз, кетейик былайдан. Кюл болсун быллай тюкен, элни жартысына жарап, жартысын харам этген, Аллах, Аллах, - деди да, сора тынгылауну ийди. Адам дегенинг бош кёреме деди ичинден. Жаныуарла. Бир бирлерин тёшден тюртген бек суйген ишлери. Тёнгереген - тюпде, тёнгереталгъан – башда. Ол да кезиудю. Башдагы тюпге тюшмей къалмайды. Жашау атха минип тюшген кибикди. Бизни тюртдюле – атдан тюшюрдюле. Тёшден тёнгеретдиле... Не этейик, не амал? Аллах, атха да миндирме, тюшюрген да этме. Игилик этгенинг башынга душман болуп къайтхан дуня. Жарлыгъа байлыкъ келсе, итча, юсюне чабады, байлыгъ'а – акъылынгы сыйыргъан дуня.

Окъуп, экиге айланган къарындашы Мачакны нёгер этип, элни баш жанына чыкъды. Алайны агъачы къалын, кырдыгы да алыкъын шатык эди. Жол кёлло болмагъан кюнлеринде Хутай атын ол тийрелеге бошлаучу эди. Тап, ышыкъ жерге юйреннген мал энтта да анда кечинеди. Окъуп аны билип бара эди ары.

Не да этип, кишини сёзюне да къарамай, ол Хутайны агына минерге,

миннген бла да кьалмай, терлетип, кече-кюн демей, минип, жортдуруп айланыргъа керекди. Окъуп, нек эсе да, ол мурагына бир жашырын магъана берип кюреше эди. Элдиле «Ма, кёресиз, Хутайны атына минип жюрюйдю» дерлерин излеп. Неди да, атына миннген аны иесине миннген кибикди. Къундур да ол акъылы бла кызады Хутайны атын халжарында тутаргъа. Насыбына, аны Налжикге чакъырдыла, ол андан кьайтхынчы, элни эркинлиги Окъупну кьолундады.

– Не этесе бу атны ызындан быллай бир айланып? – деди Мачак, жолну узунуна тынгылап келгенден сора. Ичине кирип кьарасанг а, ол да кесине умут эте эди Хутайны атын. Тели махтанчакъдан эсе анга тийишлиди комиссарны атына минип, элни орамларында жортургъа.

– Не этесеми дейсе? – Окъуп мыйыкъ тюбюнден ышарды, масхара этип, нёгерине кьарады.

– Шуёх, эшитмегенмисе, малы жокъну кюню жокъ деп? Аты сыйырылгъан Хутайны жашауу да сыйырылсын.

– Ойнап айтсанг да, эслеп айт, – Окъуп ырыслап, ачыуланып сёлешди. Сора экиси да шошайдыла, Хутайны атын кёрюп. Ол да, адам ауазланы эшитип, башын кётюрдю, сагъайды.

Окъуп иер кьанжыгъадан жюгенни алып, атха жууукълашды.

Хутайны аты, келгенден кьарамын бурмай туруп, сора, мындан алгъаракълада аны ачыгъан адамны танып, артын бурду. Окъуп, ариу айтыргъа кюрешип, жюген салырча, атны ал жанына ётдю – «аман адамгъа» ол биягъы арт бёксюмюн бурду, тынмагъанны табанларча. Ат арт бёксюмюн Окъупха айландыра, ол да аны башына жюген салыр умутда ал жанына ёте, иги кесек заман оздурдула.

Адам тынмады, кьажымады. Ат да эригип, башына жюген салдырмады: кьулакъларын жумуп, эшитилир-эшитилмез кьуушалады да, жортуп, алгъаракъ кьачды. Окъуп ызындан барды. Ат жууукълашдырмады, кьулакъларын жангыдан жумду. Кьулакъ жумгъанын жууашдырмай, узая башлады. Ариулукъ бла алдап, атха айтханын этдиралмазын ангылап, Окъуп ёз атына минди да, Мачакны болушургъа чакъырды. Экиси эки жанындан жоргъалап, Хутайны атын ортагъа алдыла - болалмадыла, ычхындырдыла. Комиссарны тору, атагъызгъа налат дегенча, жоргъасын селейтмей узайды да, тохтап, кырдыкга эринлерин жетдирди. Сакълыгъын тас этмеди – жубанса да, келгенлени кёрюп турду. Бири, кьажымай, базыныулу болуп, тюзюнлей юсюне келе эди. Экинчиси, гюрен айланып, жууукълашды. Хутайны тору, хар нени да ангылап кьоюп, биягъы кьулакъларын жумду, боюнун кылыч этип, пырхылдады, ал аягъы бла жерни тырнай, бурун сюеклерин тургъузуп сызгъырды. Нек эсе да, жюрегин кьоркьууму сыйырды, иесине термилгенинми билдирди: тор ат ал аякълары бла хауаны сермеп-сермеп кишнеди. Тынып, тохтап кьалмады: элге айланып, бир бири ызындан кьайтарып-кьайтарып кишнеди. Кишнеген тауушу-тарыгъыуу хауада шош жайылып, учуп барып, элдегилени кьулакъларына чалынды. Кими сан этмеди, кими уа, сагъайып, ат кишнегеннге ушатмады – узакъда, тау тюбюнде ким эсе да ачы жиялгъан сунуп, аркъа жиклери кьалтырадыла.

Къызай, босагъа юсюнден тебалмай, сын болду... «Ким эсе да не ачы жиялайды. Аны аты кишнегеннге ушатдым, тоба, игилик кёрюп тарыкъмай-

ды ол», – деди. Сора Къызай, къол аязын жюрек ауузуна салып, босагъагъа чёкдю.

Окъуп бла Мачак асыры къысха келип къалгъанларында, Хутайны тору эл таба жоргъалады. Ызындан сюргенле къыстаудан-къыстау болгъанларын сезип, ол да къыстауланды. Окъуп бла Мачакны атлары да жюйрюклеге саналгъанладан эдиле – торну узакъ жибермедиле. Агъач ичинде жортхан тынч тнойюл эди – алай, къанатлы болуп къалгъанча, Хутайны аты бийик жёгелени, субай къайынланы тар аралары бла учду, жалкъасы жымычы къанатыча жайылып, суу таууш этип.

Окъуп жетеме-къалама деп бара, ёзенгиси терек бутакъгъа илинип, иер къатыш тёнгереп, жерге тюшдю. Бек ачыгъан болмаз эди – эрлай аягъы юсюне туруп, керохуна жабышды.

– Ананг бергенни къан болуп къусарыкъ, аякъларынгы къымылдаталмазча этейим мен сени, – деп къыжыракълады Окъуп, ачыуун атындан алыргъа кюреше.

– Атдан кетген ачымайды, сабыр бол, маржа, – Мачак мычмай къарындашы жыгъылгъан жерге жетип, болушур къайгъыгъа кирди. – Ачыууланма алай, ачыу-бичакъды.

Окъуп, атына минип, Хутайны тору таба къууулду. Адам жыгъылгъаннга сокъуранган этгенча, ол тохтап тура эди, жангыдан жюрюш алды. Къыстау келгенге эришленип, къанатланды. Анга жан аурутуп жол бергенча, къалын агъач жукъарып, жарыкъ болуп къалгъанча кёрюндю, терекле, арта-арта учшуп, кеннге къачдыла. Жетип, Хутайны торуну башына жоен салалмазын ангылап, ол гюрен айланып, элге баргъан жолгъа чыкъгъанда, Окъуп, эрлай керохун хампурасындан алып, сампалын басды: «Барчы бир энди алай...». Экинчи кере да атдырды. Хутайны тору, окъ тийгенми эди огъесе тиймегенми эди, арт аякъларын туракълап, хаудан тутуп, аны къармап, жыгъылмазгъа кюрешгенча этди. Жухун ёрге айландырып, жамычы къанатынлай жалкъасын тёгюп кишнеди. Тарыкъгъанмы эте эди, адамладан болушлукъ излеп огъесе ёнгелеп, тюнгюлюпмю? Къайтарып-къайтарып кишнеди, тийреде тереклени чапыракъларын ууакъ къалтыратып, хауа да къалтырап, хурттак-хурттак болуп. Торну кишнегени - кишнеген тнойюл эди – ёпкелеп тарыкъгъаны ёрге учуп кетип, эл башы бла узакъгъа жайылды.

Къызай, жангыдан сескенип, элгенип, къайры къарарын, не этерин олсагъатда эсгералмады. «Аллах бирди, сабийлени аталарыны аты кишнейди, ийнан, олду. Бир палах болмаса, алай кишнерик тнойюл эди ёхтем ат», – деди. Тышына - орамгъа чыгып, Даулетни ююю таба къууулуп жетди. Не десент да, кёп заманны Хутайгъа жёнгерлик этип жюрюгенди.

– Тейри, аллай аманлыкъны жолун угъай, боюнун кесерге керекди, – деп, Даулет атына иер салды.

Окъуп, торгъа иги да жууукълашып, керохун анга жангыдан бургъанлай, Мачак къысха жетип къалды:

– Неди, начас, бу итлигин, - деп, къамичиси бла экиге айланган къарындашыны билегине урду:

– Туура мурдарлыкъгъа жетгенсе деб а турмай эдим.

– Мурдарлыкъ дейсе, – Окъуп агъаргъан эринлери тёгерекленип ышарды. – Мурдарлыкъ не болгъанын мен кёргюзтейим санга, – Окъуп керо-

хун эрлай Мачакга айландырып, арсарсыз смпалын тартды.

Мачакны аты, элгенип, андан жыгъылып кетмей, аягъы ёзенгиге илинип, тёммеги энишге салынды. Окъуп, Хутайны аты жыгъылыргъа унамагъаны къанын къайнатып, кёзлерин къызартды: алас-булас кёре, торгъа керохун дагъыда бир кере буруп, мычымай суу жагъагъа тигеледи.

Даулет мурдарлыкъ этилген жерни тапханда, Хутайны атыны юсюне келип тохтады, торну юч жарасын да эслеп, энишге ийилди. Насыпха, чыкъмагъан жаны ичинде эди. Арлакъда уа, иери жампикленип тургъан башха атны да жокълады: ол Мачакны аты эди. Мачак, ёзенгиден айырылмай, баш тёбен салынып, ёлюп тура эди.

Даулет, эрлай атны эл къыйырына жортдуруп, мурдарлыкъ этилген жерге кишилени чапдырды.

Окъупну табалмадыла. Ол кюнден сора элде аны киши да кёрмеди.

Хутайгъа эки кере соруу этип, юч-тёрт кюнден бери уа киши барын-жогъун да билмегенча тура эди. Хажибий бла Къзакъны юслеринден хапар эшитирге термилип, алай эшитир амал табалмай, кесинден эсе ол экисине бек жарсый эди. Аз заманнга хауагъа чыгъаргъанларында, комиссар Хажибийни кенгден къарап бир кере эслегенди: ол толу адам танымазча азып эди, кёз тюплеринде, къаш башларында къан юйюшюп. Андан сора ол Хутайны кёзюне урунмагъанды. «Блас» ючюн жанларын къурман этерге хазыр къуллукъчула Аттону бла Хажибийни малтагъанла энди Хутайнымы аярыкъдыла, нек артха салып турадыла ансы? Ёлтюрселе-къалсала да, сейир этерик тнойюлдо комиссар. Къыралны ёкюллюк ишлерин аны душманлары къолгъа жыйгъаннга ушайды – анга не амал, жокъду анга амал дей эди Хутай ичинден. Артыкълыкъ, жалгъан даула аякъ тирегендиле, алай ол аякъла да бузда учмай кёп кечинмезле. Не медет, ол заманнга Хутайны жетдирмезле. Айымыды, жашауну жоругъу алай болур – киши да андан азат тнойюлдо. Огъесе, керти да Хутай терсмиди, игилик этеме деп, аманлыкъ этип жашагъан аманлыкъ сынамай къалмайды. Алай эсе «блас» ючюн къан тёкгенлени энди барысына да Аллахны налатымы жете болур? Сора аланы барысыны да къадарлары шаумуду – къырал зиндан болупму къаллыкъды? – деп, Хутай мычымай ол тюрюлю оюмну эсине келтиргенине сокъуранды. Хар не палах да адамланы кеслеринден чыгъады. Адам адамгъа жетдирмеген къыйынлыкъны къырал жетдирмейди. Къырал неди – ол бош сёздю, тау, агъач, таш, тенгиз дегенча. Къырал - ол адамладыла. Аны жумушун тындыргъанла эсли, таза ниетли адамла болсала – насыпды. Болмай, жахилле жыйылсала уа? Иги жерни бир-бирле жашнатадыла, башхала уа къаран къалдырадыла – къыралны иши да алайды...

Баргъаны боллукъду

Сейир оюм

КАГИЙЛАНЫ Назифа

БОТАШ УЛУ АДРАХМАН ХАЖИ

Боташланы тукьумларыны тамырлары, биз билип, бек эрттеден бери келеди. Москвада чыкьгъан «Столица» деген журнал, Боташланы Алексей кесини тукьумуну юсюнден жыйгъан материалланы бир кесегин басмалай, бизни оюмубузгъа келишген затны да чертеди. Материалны автору, талай жылдан бери ол журналны джаз музыка критиклени бирича белгилиди, андан сора да техника илмуланы кандидатыды, ёлчеу теориядан устады.

Бусагъатда ол, кесини тукьумуну юсюнден материалла жыйып, китап чыгъаргъанды. Беш минг бла жарым жыл алгъа тарыхда тапханы бла кьалмай, ата-бабаларыны, тукьум аталарыны - шумер бийни бизни эрагъа дери отуз беш ёмюр алгъа этилген сын ташын да Британ музейден алып, китабында береди.

Боташланы юсюнден хапар, белгилисича, «Къарачай» деген сёз бла бирге айтылып башланганды. Ол сёз а кёкден тюшюп не жерден чыгъып кьалмагъанын а ким да биледи. Къарчаны онг билеги - Боташ Алексей тапхан жол бла элли беш ёмюрню мындан алгъа жюрюген Боташланы уланларыды.

Бу тукьум халкьыбызгъа кёп ахшы улан бергенди, аланы ичинде - бюгюн биз кьысха хапарын айтыргъа излеген Боташланы Чёпелеуно жашы Адрахманды.

Адрахман 1809 жыл Къарт-Джуртда туугъанды. Аны сабийлиги, жашлыгъы, биринчи атламлары да сыйлы ата-баба Журтубузда ётгенди. Сабийлигинде Боташ улу Ибрагим - хажиден Къуранны окьуп чыкьгъанды, араб тилге да юйренгенди. Жайда сюрюу кютгенди, чалгъы чалгъанды, элде сабан сюргенди, кьыш кезиуде уа кьошда тургъанды.

Аны таныгъан, билген адамла Адрахманны сёзлерин эслерине тюшюре эдиле: «Эм насыплы кюнлерими эсима кьайтарайым десем, кьышда от жагъада тыпыргъа жаргъала ата, къартланы сейир хапарларына тынгылагъаным, сора: «Жаш, бар, къабакъдан бир хапар билип кел!» - деп, элге жумуш бла ийселе, кьанат битип, атымдан эсе кесим женгил барыучу эдим. Дагъыда бола эди быллай затла: Эресейден кьайтып келе, Минги-Тауну жылтырагъан бузларын кёрсем, жюрегим ёшюнюмю тешип, чыгъып кетеди дегенча болуп, тегерегиме сескекли къарай, кёкюрегими тинтип кёре, минип баргъан атымы бир жерин тептирирге излей эдим».

Адрахман Эресейде Боташланы табып, ала бла жууукълукъ жюрюютюп тургъанды. Тулагъа орус Боташлагъа баргъанды, сора Эресейден Иван бла Алексей, Боташладан эки къарындаш, Къарт - Джуртха да келгендиле.

Окьууу, билими хар несине да белги салып тургъан ётгюр адамлыгъы, халкьына халал жумуш эте билгени, Адрахман хажини атын

бюгюн да халкъда сыйлап айтдыртады, бир ёмюрню ичинде атын-чууун сагъыныргъа къоймай турсала да. Жырчы, жамагъат къуллукъчу, халкъыны «Къадау ташларыны» бири, белгили абычар, Боташ улу Адрахман битеу Къарачайны сыйлы уланыды, махтаныр адамыды.

Боташ улу Адрахман, уллу сынамы, билими болгъан адам, къайда айланса да, таулу халкъны патчах элтеберледен жакълап тургъанды, халкъына ёкюллюк эте. Халкъны къууанчына-жарсыууна да таймаздан эс бёлгенлей тургъанды. Зукку пристоп бла тенглик жюрютгенди. Аны сыйлы тенглери - Къарачайны шерият сюдюсю, къады Къочхар хажу, тёрени къагъытчысы, атлы аскерни абычары Аджи улу Сюлемен хажу, Байрамкъулланы Джашарбек хажу. Ала, таулула бла къазакъланы арасында шуёхлукъну, танышлыкъны айнытып, эки миллетни да бир бирлерине илешдире, ал айлада бола келген тюрлю-тюрлю жарсыулары жолун кесе билгендиле.

Айтыугъа кёре, Аджи улу атлагъа кесини тилин «ангылата» билген уста болгъанды. Тёгерекде жашагъан къазакъла анга «Атны Тейриси Аджи улу» дегендиле. Тёре таматагъа, Къочхар улугъа келселе, Аджи улу бла булжуп, жумушлары унутуп кете да тургъандыла таулу кишини ат бла «сёлешгенин» кёрген кюнлеринде. Алайда бир къазакъ атаман былай айтханды дейдиле:

- Бу төрт киши: Аджи улу, Байрамкъул улу, Боташ улу, Къочхар улу мени адамларым болсала, сынгар бир къылычсыз, бир адамсыз (солдат) бир кюнню ичинде саулай Къарачайны кесиме бойсундуруп эдим.

Ол белгили кишилени халкъны ичинде аллай бир сыйлары, болумлары болгъанды.

Китапда сёз Адрахманни юсюнден баргъаны себепли, хапарланы ичинден сайлап, жангыз да аны юсюнден айтабыз. Бу кишилени уа хар бирини юсюнден айтылгъан сёзлени сагъынабыз. Аланы юслеринден бирер китап жазарча материал барды.

Генерал, граф Воронцов-Дашков И.И. (1837-1916), белгилисича, Кавказда жарым патчах болуп, 1905-1915 жыллада къуллукъ этгенди. Адрахман аны бла шуёхлукъ жюрютюп, Къарт-Джуртда юйюне къонакъгъа чакъырып, битеу жамауатны жыйып, уллу къууанч этген эди. Аны юсю бла элни талай жумушун мажаргъанды.

Зукку пристоп Тюркестаннга кетгенинде, аны орунуна бир башха «пристопну» иедиле. Ол, аскерчиги бла Учкуланнга келип, халкъны жарсытырча жорукъла салыргъа умут этип, дуняны титирете башлагъанлай, эки атлы - Хубийланы Мухаммат бла Байрамкъулланы Дадаш келип, къарт Адрахманни атха миндирип, экиси да эки жанындан билеклеринден тутуп, алып бардыла. Жангы «пристоп» жаныгъызны аллыкъма деп, тишлерин чакъдыра тургъанлай, Адрахман анга:

- Былайда мен айтхандан ёзге буйрукъгъа орун болмагъанды. Огъай десенг, санга да былайда орун боллукъ туююлдо, - дегенди.

Пристоп, амалсыз болгъанын ангылап, халкъны терисин соялмазлыгъын сезип, аскерчигин да алып, ызына бурулуп кетгенди. Халкъ да Зукку пристоп салгъан, кеслери юйреннген жорукълары бла къалгъандыла.

- Майор хажи, ай Аллах разы болсун санга! Сени хорлар дуняда бир зат болурму? - деп, халкъ ыразылыкъларын билдиргенлеринде, акъылман киши, терен ахсынып:

- Эй, дуняда къартлыкъны хорлар кюч болмаз. Учхан къушну къанатына узалычу санынг ат белинде кесин жюрюталмай башласа, жашаудан жанынг саулай тая башлагъанынг бил, - деди.

Санкт-Петербургда аскер къуллукъ этген заманда, жаш абычарланы сафха тизип, патчах келеди деп, дуняа къозгъалып тургъанында, Адрахман, сафдан чартлап чыгып, жырлап, жангызгъа баргъанды. Илгизлик болуп тургъан тамата абычарла, жанлары чыгып, Адрахманны элтип, бир жерге жыйып, тышындан кирит саладыла. Патчах келгенин къууанч тауушладан, музыкадан ангылап, тутмакъдагъы жаш къычырыкъ этип башлайды.

Патчах, аны эшитип:

-Бу таууш неди? - деп сорады.

-Сен келесе деп эшитгенинде, асыры къууаннгандан шашып къалгъанды, - дегенди аманатладан бири.

Патчах:

-Аны манга кёргюзтюгюз,-дегенди. Ала да патчахны алып баргъандыла Адрахман болгъан жерге.

-Санга не болгъанды?-деп соргъанды патчах.

-Сыйлы патчахыбыз, адам кесини сезимин толусу бла къуру тепсеуде кёргюзталлыкъды. Мен да, патчахыбыз келеди дегенлеринде, къууанчымы кёргюзтейим деп, кесибизча тепсерге чыкъгъан эдим. Къоймадыла...

Патчах, «Акъылынг ючюн!» - деп, Адрахманнга саугъа чын берип кетгенди.

Адрахман Хасаукада жетген жаш болуп уруш этгенди. Къазауатдан сора Эресейге жюкге берилгенди. Анда солдатдан майор чыннга жетгенди, жигитлиги ючюн Георгий жорун, дагъыда башха сыйлы аскер саугъаланы алгъанды.

Хасаука урушха жети жыр этгенди, аланы ичинде «Хасаука» бла «Умарны» да дейдиле. Багъатырланы Умар Адрахмандан жылы бла уллу болгъанды, юйленнген да этгенди. Урушдан кийимлерин ауушдуургъа къайтып, жангы чарыкъла тигип, кийип, юй бийчеси бир чарыгъын бояп, экинчисин боягъынчы, нёгерлери жетип, алып кетедиле. Уруш бошалгъандан сора, арба ёлюклени алып келселе, къатыны аны ол болмагъаны чарыгъындан таныгъанды. Жырда уа автор «Айшат суйген къызыды» деп, жырны бушуу кючюн уллу этер ючюн, адамны жюрек къылларын титирете, сезимлерин къозгъар ючюн айтады.

«Хасаука биргеме кетип, биргеме къайтып келгенди. Ол кюн билегиме тюшген окъ жара бюгюн да жюрегимдеди», - деген эди Адрахман къартлыгъында да:

*Кёжюрегинг шибиляча жаинайды,
Сёлеширге тилманчлыгъынг жетмейди.
Къолунг бла сен кёргюзтюп башладынг,
Айтыр сёзюнг тамагъынгдан кетмедиди...*

«Жюрек кьутургъанлыкъгъа, кьарыуубуз жокъ эди. Орус аскер ёмюрю кьазауатлада чыныгъып, саууту-сабасы учсуз-кыйырсыз эди. Курт юзюлгенни аллына ёшюнюнгю тутханча, биз Хасауада аны аллына тургъаныбызгъа энди сейирсинеме», - дей эди кёпню кёрген кьарт абычар.

Ётгюр, кьазауатчы жаш, кёзю кёрген, кеси сынагъан затланы юсюнден талай уллу чыгъарма кьошханды халкына. Аны чыгъармачылыкъ иши халкыбызны мардасыз кыйын жылларына тюшеди. Халкыбызны ол заманда мадарсызлыгъы, ызы бла Октябрь кьатышыула Адрахманча адамланы атсыз-чуусуз этгендиле. Патчах аскерни жигит абычары, Георгий жор бла белгиленген кьазауатчы болгъаны себепли, коммунистле аны сыймей эдиле.

Адрахманны, бюгюнлюкде эсгерилгенге кёре, талай чыгъармасы керти иесин тапхандыла. Аланы ичинде: «Хасаука», «Умар», «Сары Къая», «Хож» поэмала, дагъыда талай назмусу. Отузунчу жыллада талай назмусу атсыз-чуусуз болуп, жууукълары аны кьол жазмаларын кьыралдан кьоркьуп, бир биринден жашыра, депортацияны заманында тас этгендиле. Иесиз болгъанларыны юсюне да кьызыл кьалам бла кьатылып, кеслерине кереклисича тюрлендиргендиле. Бизни терен билимли, халкыбызны культурасындан терен хапарлы, уллу окъууу болгъан киши Кьоркьмазланы Далхат жырланы тюзетгенине бек кьууанып:

- Мен жаш заманда Учкуланда кьартла тамам былай жырлай эдиле. Терсейтгенле уа кьазауатны аллында илму институтну кьулукъчуларыны бир кьауумлары болгъандла.

Жыр бла аны тюрлендиргенлени логикалары бир бирине кьаршчы болгъанын жыр кеси да кёргюзтүп турады:

*Къычырады дауле: хахай, кьуугъун!
Къарачайны шохун, барын, жууугъун
Чакъырыгъыз! Бизге женгил жетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!
Къанлы патчах кёп артыкълыкъ этеди,
Маржа, жашла, патчах аскер жетеди,
Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде жашаргъа да кьоймагъан.*

Эслеймисиз «кьызыл кьалам» бузгъан тизгинлени-экинчи куплетни тёрт тизгининде патчахны атын юч кере айтады. Авторну текстинде уа бир кере да сагъынылмайды «патчах» деген сёз.

*Авторну тексти былайды:
Басинакъ бий, чанка, сырма, бир кьарач,
Элибизге билек болуп эм таянч,
Жыйылыгъыз тёре оноу этерге,
Душманланы Къарачайгъа иймегге!*

Кёресиз, сынгар бир кере да айтылмайды патчахны аты. Адрахманны оюмуна кёре, душман бирди: патчахмыды, ханмыды - башхасы

жокъду. Авторну къайгысы - халкъын бирлешдирип, душман Къарачайгъа кирмезча «Тёре оноу» этигиз деп тилегениди. Былайда эс этип къарачыгъыз, къаллай къайгылы, къаллай терен оюмлу сёзле айтыладыла, къаллай асыл ётлюк барды!

Халкъын бирлешдиралса, аны, тёре оноу этип, барлыкъ жолуна жюрегин тёшерге, оноуларын акъ къагъытха къан тамычысы бла жаздырыргъа хазырды Боташ улу.

*... Элибизге билек болуп эм таянч,
Жыйылыгъыз тёре оноу этерге,
Душманланы Къарачайгъа иймезге!*

Боташ улуну бу акъыллы сёзлери халкъыбызны ёмюрлюк ант сёзлери болгъандыла. Аланы унутхан кюнлюбюз бизни ёмюрде да къуандырмагъанды, къуандырылыкъ да болмаз. Жырны бизге басмада тежелген, ючюнчю куплети былайды:

*Жау келгенди, Хасаукагъа киргенди,
Тап жолланы Амантишден билгенди,
Чанка бийди бизни сатып къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.*

Кёресиз, автор бирлешдирип, къурман-къор болуп кюрешген тизгинлени бузуп, халкъны чачыу-къучуу этип юлешип, эртге садакъчылай, кесине тюк излейди жазыкъ большевик жумушчу. Къарачай истем да тюйюлдю. Аны къуууш, жел ойнай тургъан жюрегинде халкъ сезим миллет ышыкъ жокъду. Бу зат халкъгъа къачан да бек уллу заран салады, артыкъсызда халкъны оноуу къолайсызны къолуна тюшсе. Авторну сёзлери былайдыла:

*Жау келгенди, Хасаукагъа киргенди,
Тап жолланы Амантишден билгенди,
Ма ол бийди бизни сатып къоярыкъ,
Къарачайны багъасында тоярыкъ.*

Белгилисича, Дуда улу Тенгизбийни (Амантишни) атыны жюгенин онбеш жылы болгъан Сылпагъарланы Кертибий тутуп баргъанды, жол кёргюзтюп. Артда ол, поручик болуп, патчахдан жер алгъанды. Анга «Кертибий» деп да туугъанында Амантиш атагъанды дейдиле. Жырны басмада эндиге дери берилип тургъан ахыр строфасы былайды:

*Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди.
Батыр Къатукъ сабийлеге кёл берди:
Таулучукъла, сиз да ёсюп жетерсиз,
Къанлы патчахха дертигизни этерсиз!*

Биягъы «патчах», биягъы идеология жармалау. Былайда, чынтты

окъуучу «орус халкъ» деп ангыламасын деген, болумсуз дыгаласды. Орус халкъны не терслиги болгъанды? Къзауатлада халкъны инжилию! Хайыры- хазнасы - оноучуларына. Авторну тексти былайды:

*Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди.
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл этди:
-Таулучукъла! Сиз да ёсюп жетерсиз!
Бу къан дертни жууапларын этерсиз!*

Бу строфаны ахыр тизгини ючюн жетмишинчи жылланы аягында КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну идеология белюмю кёплени ачылганды. Отузунчу жыллада быллай сейир классика чыгъармаланы бузуп, кеслерини дупшукъ, барып тохтагъан тутхучсуз оюмларын тизгенле эмда аланы къатларында болгъанла эдиле, Азиядан къайтып келгенибизден сора да, уялмай, «Хасауканы», «Хожну», «сютлюк-жоллукъ» этдирип, юслерине «къара мухур» салдырып тургъанла.

Боташ улу Адрахманны «Сары Къая» деген поэмасын отузунчу жыллада басмаланган эски жырланы китабына да къошмагъандыла. Ол себепден, поэманы текстин былайда битеулей берирге излейбиз.

САРЫ КЪАЯ

Сары къая саргъалады аллымда,
Орус окъла жюзедиле къанымда,
Тенглеримден бири жокъду къатымда,
Ит инарал ойнай болур атымда.
Сойланама сары ташны къатында,
Узакъ болмай кишнейд тулпар атым да,
От къалада от тапмадым, чапдым да.
Башха жерге баралмайбыз, мадар жокъ,
Орус чечме учуп жетед - жюзген окъ.
Силкинеме - туралмайма орнумдан,
Тау мылтыгъым тюшюп кетед къолумдан,
Жатама мен, сууукъ ташны къучакълап,
Къаным кетед, ичерге суу табалмай,
Тулпар атым тул къатынлай айланад,
Тюз къатында жатханымы кёрмейди,
Чакъырама - тауушуму эшитмейди.
Къандан толгъанд От къаланы жоллары,
Сауут тутмайд жигитлени къоллары,
Кеч болгъанды, кюч башладан тайгъанды,
Биязурукъ жараларын санайды,
Жула салып, бирем-бирем байлайды,
Дыгаласын къаты кысып къойнуна,
Къыйын жюкню алгъан эди бойнуна.
Сауут тапмад ана журтун къорургъа,

Тюз къатымда сойланады бошуна,
Зырнай тартып кюрешеди жырларгъа,
Хей, аманла, суу къопханлай болугъуз,
Алжамасын жаугъа атхан огъугъуз,
Арымасын къылыч тутхан къолугъуз,
Жауну къырып, бетжанлада солугъуз,
Тангдан алгъа жауну аллына чыгъыгъыз,
Бирден атып, инаралны жыгъыгъыз!
Аны агъызсакъ, бийсиз къалгъан чибинлей,
Къатышырла, таналача чибинлеп,
Къой бокъладан ол итлени саны кѣп,
Бири ауса, бири келип сюелед.
«Маржа, жашла! Марап атып туругъуз,
Башларындан таш-агъачны къуюгъуз,
Сермеп алып, жауну бирден уругъуз», -
Деп шыбырдайд тенглериме кѣкюрегим,
Сол бууунум къурушханды, бюгюлмейди билегим.
Къанлыбызгъа жекиреди тѣрт жарылгъан жюрегим.
Окъ тийгенди Хасан улу Тохтаргъа,
Чечме жетип, жан сюегин чачханды.
Аны кѣрюп, жау аллыма чапханды,
Кѣзлерине сюнгюлени чанчханды,
Тулпар эди Хасан улу «онгмагъан»,
Аллай улан кѣп анагъа туумагъанд,
Аны орнуна Сосран улу сюелгенд,
Ёшюн салып жау аскерни тѣшюне,
Къоркъуу этмей ёлюрме деп кесине.
Не келеди ол тулпарны кѣлюне,
Кетер кюню кѣрюнмеймед кѣзюне,
Жаугъа учду, жууукъ барып къатына;
Аллай кюнле келге эди къанлыма-
Окъ тийди да, боялды ол къанына,
Оналты жыл толгъан эди жарлыгъа,
Тенгим эди, бир арбазда ёсгенек,
Хасауканы къан ырхысын юсюбюзде кѣргенек.
Сары къая сюеледи аллынгда,
Сюйген къызынг келлик болур къатынга,
Керти болдунг анга этген антынга.
Жаным саулай сени жаугъа бермезме,
Жесир болуп, къолларында кѣрмезме,
Деген эдинг, кете туруп элингден,
Онекисин къыркъып салдынг белинден,
Алай этип, атладынг сен ёмюрлени чегинден,
Къазауатха кирип тамам кѣлонгден.
Аскерибиз тозурагъанд, къарыусузд,
Орус топла атылалла аяусуз,
Тангнга дери сары ташда олтурдум,

Тохтарбийни осуятын толтурдум,
Марап урдум жетмиш жети «кийикни»,
Къолай болмад, сыйыртханбыз бийликни.
Жекиреди къанлы топчу къатымда,
Ит инарал ойнай болур атымда.
Сермеп алып, соялмадыкъ биз итни,
«Эркечди» - деп, Мухамматха базгъанек,
Инаралгъа жети кёрню къазгъанек,
Бирине да аш болмады, ёлмеди,
Аны кёрде эки кёзюм кёрмеди.
Буйрукъ бере сюелеед узакъда,
Ол билеед - биз тюшгенек тузакъгъа.
Алай андан кычыраед Мухаммат,
Болур болду деп, ёкюнюп къачханед,
Тос къатынлай, тахсабызны билдирди,
Тауну-ташны ал кесине кюлдюрдю,
Къадох улу сюелгентда арада,
Таууш келмейд от этиучю къаладан,
Итден туугъан, къорап кетчи алайдан,
Ичген сютюнг харам болсун анангдан,
Сары къая сюеледи аллымда,
Жаны болуп киши келмейд къатыма,
Къанлы жауум кюле болур артындан,
Ит инарал миннген болур атыма.
Къарачайны бир жаралы жашыма,
Айтдым барын, бир затны да жашырмай,
Сойланалла Умар, Сослан, Хасанбий,
«Къой», -дей эсенг, элге жет да, хапар бил.
Сары къая саргъалады аллымда,
Орус окъла жюзедиле къатымда,
Жаны болуп киши жокъду къатымда,
Ит инарал ойнай болур атымда.

Морх жанында Уллу Хож деп къарачай эл болгъанды. Адыгяда бусагъатда Ходз деп эл барды. «Хож», «Уллу Хож» деген тарых жыр ол элде жашагъан адыгейлиле орус аскер бла къазауат этгенлерине аталгъанды. Бу жыр адыгейлилеге къарачайлыланы къарындашлыкъ сёзлериди деген оюм бюгюн халкъгъа сингип барады. Кертиси уа башха тюрлюдю.

Къарачай халкъ къыйынлыкъда-зауукълукъда болгъан затны юсюнден деменгили сёзюм айта билгенди. Халкъ жарсыулагъа, трагедиялагъа, жигитлик жырла этгенди, сёз ючюн; «Ачей уллу Ачемез», «Хасаука», «Сары Къая», «Уллу Хож» дагъыда башхалагъа Къарачай-Черкесияны бюгюнню жеринде белгилесича орус - кавказ къазауатны заманында Хасаука урушдан башха къазауат бармагъанды. Бир къауумла айтханча, 96 черкес элни кюйдюргендиле бизни бюгюнню жерибизде деген терсди. Хасаука урушдан сора орус аскер Къарачайдан Туапсеге дери, «тарх» деп ушкок атмагъанлай озгъанды, Совет къарачай басмада

«Хож» деген жырны кырачайлыла черкеслилеге (адыгейлилеге) этгендиле», - деп айта эдиле. Ол заманлада анга огъай деген жокъ эди. Алай а, тюрлю суратлары да болгъан кьол жазмала Хожну керти хапарын айтмадыла. Да, келигиз, бирге тынгылайыкъ керти хапар не айтады:

«...бурун битеу Архыз тегерегинде кырачай элле болгъандыла. Ёмюрлени узагъында биз тау тюплеге кысыла, жерибизге кырымлыла, ногъайлыла, хачыпсыла (абазала), адыгейлиле кире, тау тюрлюне кеталмагъан алагъа кытыша, арт ёмюрледе уа тюрлю-тюрлю кыйынлыкълада да алагъа кышулуп, жерибиз бла бирге адам саныбыз да аз болуп баргъанды. Аны кый, эки Кырачай Джуртла - Басхан, Чегем (бююннюгю КЪМР-да Уллу Малкырдан калгъан малкыар журтла) энди бизникиле саналмайдыла. Дюгер ююрлерибиз тегей тилли, тегей адетли болуп, бююн тегейлилеге тергеледиле.

Уллу Хож элде Кырчарлары, Боташлары, Байрамуклары, Аджилары дагыда башхала жашагъандыла. Оруслула адыгейлиле бла баргъан кызауатланы Кырачайда болгъан ишлеге кытышдырмагъыз.

«Уллу Хожда» болгъан кыаугъаны чуруму башхады. Бир кызы сабийчикге орус аскерчи артыкылыкъ этеди да, тишируула аны суу агъачла бла тыйюп ёлтюрөдиле. Жырчы, таулада тюрбемечю аллай кир ишге гипербола кёз бла кырайды деп эгертедиле тюрк кьол жазмала.

Бу кеси бир уллу терен проблемады. Кесин энчи ачыкыларгъа керекди. Биз айтыргъа излеген зат: «Хож», «Уллу Хож» деген жыр ол кызауатдан сора кеч этилгенди, кертиси бла да ол жыр «Уллу Хож» деген кырачай элде болгъан ишлеге аталгъанды. Алайлада мюлк жери болгъан Боташ улу Адрахман этгенди ол жырны.

Кызауатха дери чыкыгъан, жыр кытапчыкыгъа кирген «Хожда», «черкес» деген сёз кыруу эки жерде айтылады. Кимле эсе да, жырны бузуп, башха сёзлени салгъанлары белгили болуп турады:

*Черкеслени шоркъа акыгъан кыанлары,
Тынч чыкымайды сабийлени жанлары.
Жарлы анала башхаларына жыляйла,
Ёлюклени баш тюрклерин сылайла.*

Кыраагъыз, биринчи тизгинни калгъан юч тизгин бла логика келишиую жокъду, «черкес» деген сёз алай бошуна жалгъанып тургъаны кёрюнеди. Артдаракъ басмада уа, 70-чи жыллада профессор Хабич улу Мухаммат тапхан юлгюде бююннюгю хапарчыларыбыз Хожну жырына «черкес» деген сёзню сегиз кере орнатхандыла. Хапарланы бизге эки тюрлю юлгюде айтадыла, алай экисинде да «Черкес» (адыгей) деген сёз жокъду:

*Бу ариуланы, ой, чартлап чыкыгъан кыанлары.
Терк чыкымайды сабийлени жанлары,
Тёрт бюкленип, кычырыкъ этип жыляйла.
Ёлюклени баш тюрклерин сылайла.*

«Уллу Хож адамны юсю бла халкъны жарсыуун кѣргюзтген аламат жырды. Назмучу халкъны жарсыуу окъуучуну жюреги, эсин биринчи тизгинине миндирип, тизгинден араларында кѣтюре-тюшюре, тарта-со-за келтирип, окъуучуну эсин да, акъылын да, жюрегин да бир жуммак этип, ахыр тизгиннге тиреп къояды.

Композиция жаны бла къарасанг, азбаргъа (поэмагъа), аны алай уста, алай чемер ишлегенин кѣрмей къаллыкъ туююлсе. Къазауатда кѣп айланнган абычар къарачай халкъгъа къазауат не болгъанын суратлау лагъымла бла кѣргюзте билгенине сейирсинириксе. Аны къой, фразаланы, сѣз ту-тушланы тюгел керек айтымланы марап, эм тийишлилерин сайлап, керек орунларына сала билгени барысы да авторну уллу сынамындан чыкъгъандыла.

«Уллу Хож» тыш къарам (форма) жаны бла терен суратлау кючю болгъан чыгъармады. Магъанасы бла къарайма десенг да, халкъ жарсыууну аламат жигитлик-сарын хапар этип билдирген уллу чыгъармады.

Поэманы экспозициясында автор окъуучуну эсин бѣлюрча, терен эмоция халда «Уллу Хож» элни къыйынлыгъы не зат болгъанын, къазауатны ким этгенин суратлайды:

*Ой, Уллу Хожда бир сейир барды, танг барды.
Тохтамайын жети кюнню къызыл ала къан барды,
Ол Уллу Хожда жети ариу этед къазауат,
Артыкъсызда эки ариу этед къазауат.
Алдагъысы Хожну къызы Байдымат,
Экинчи Хадженин къызы Уркъуат.
Уркъуатны эки эгиз бешиги,
Бешиклерин ол узунуна салады,
Сермегени сайын аскерледен къан алады.
Къазауат этеди бешиклерине окъ тийгинчи,
Хар жаулугъуна къызыл къаны синггинчи,
Ит инарал, аскерлеге кѣл этип,
Юсюбюзге мурдарланы салганды,
Езенлени жаяу туман алганды,
Ол туман тюлдю, тондан чыкъгъан тютюдю,
Топ атыла, Уллу Хожну кюйдюрдю.*

Жырны аллы кесине окъуучуну эсин бек бурады болгъан ишге, жырны суйюмлю баш батырларын да не жаны бла да тап суратлайды эмда тиллендиреди.

Уллу Хожну жанындан къазауатчыла тиширыуладыла - жети ариу. Аланы ичинде автор чертген экеуленди: бири Хожну къызы Байдымат, экинчи - хажини къызы Уркъуат. Жырны ал бѣлюмю бу экисине суратлау багъа бере, сыйлайды.

Поэманы экинчи бѣлюмюнде автор тиширыуланы ауузундан «ит инарал» Уллу Хожгъа салгъан инсансызлыкъны кѣргюзтеди. Аллындан башлап аягъына дери, инаралны сыфатын экинчи этеришде, «планда», сансыз этип кѣргюзтгени, таулуланы бийик инсан сезимли болгъанла-

рын аны бла тенгleshдирип суратлар ючюндю.

Сабийлени ат аякъ тюбюнде теплетдирген, бой бермеген кызыланы кымыжа этип, чыбыкъ бла тюйдюртген, хатасыз, тюз элни жау чыракълай кюйдюрген ит инаралны халкъ адамгъа санамайды, жаныуар сыфатда кѐреди.

Биреуню къанын ол дерт къайтара тѐкмейди. Патчахха кесин ариу кѐргюзтюрге излеп жаныуарланады.

Жырны арасында бийик суратлау сезим бла аллында айтылгъанны къайтара, автор артыкълыкъны, жаныуар халлы идеологияны, биреуню баш бошлугъун тузакъгъа салып, аны жерин-мюлкюн энчилерге излеуню, мурдарлыкълыкъны сѐге, ол затланы эрши бетлеринде кѐргюзтеди. Азбарда къазауатчыланы ауузу бла автор бек мудах кюйсюнеди, ахсынады:

*Инаралны элибизге иймезек,
Жашагъан жерибиз Къарачайча бек болса.
Кече-кюн демей къазауат этерек,
Жашагъан жерибиз тенгиз болса, терк болса.*

Былайда китапчы кесини эсгериулерин, жашауунда кѐп заманын журтундан тышында айланнганын батырларыны ауузуна сала, «Хасаукада» жарсыулу кюнлерин эсине тюшюреди:

*Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед,
Инаралны баш токъмагъын аллыгъед . . .
Аскерибиз азды, саны толмайды,
Саут-саба биз сюйгенча болмайды.*

Жашау турмуш жаны бла да «Уллу Хож» поэма «Эминаны» эсинге тюшюреди:

*Адам тапмайбыз кебинибизни бичерге,
Термилебиз Къобан суудан ичерге.*

Бу тансыкълыкъ таралыу, амалсызлыкълыкъ инжилиу «Эминада» да аллай эпитетле бла бериледи:

*Кѐп дарий жибек бермесек,
Эфенди ёлок къатына бармайды.
«Ол шейитди» деп, жуууп кѐрге салмайды.
Алгъа ёлген басдырылмай къалса да,
Эфендибиз дарий бергеннге чабады:
(«Эмина»)*

Авторну ауазында «Эминаланы» амалсызлыкълыкъ эпитетлери, «Хасаукадан» башланып, «Уллу Хожну» хар тизгининде, хар сѐзюнде эшитилип турады.

Азбарны ахыр сѐзлери да, «эминадача», чыртда бир ахшы умут этдирмейдиле. Артыкълыкъ, зорлукълыкъ, инсансызлыкълыкъ биреуню арбазында «ат ойната», жюрек жара табалайды:

Ёлюклерибизни гяусар итле талайла,
 Акъгъан къаныбызны чубар маскеле жалайла,
 Хож элини къатынлары, къызлары,
 Къылыч тагъып, къазауатха баралла,
 Хожну сууун кёмеуюл этип тыялла,
 Тёгерегибизни къанлы аскерле сакълайла,
 Этибизни согъум къойлай къакълайла,
 Элибизде гяуур клисала салалла,
 Къартларыбыз ары табыныргъа баралла...

УЛЛУ ХОЖ

(Поэма)

Ой, кёкде ойнайды да ма Уркъуятны билеги, орайда.
 Да къабыл болсун да бу жарлы халкъны тилеги, орайда.
 Ой, Уллу Хожда бир сеийр барды, танг барды, орайда.
 Бир тохтамайын, ой, жети кюнню къан барды, орайда.
 Окъ тийгенди да, ой, келинчикге эмчекден, орайда.
 Къазауат башланды, ой, сауут бла да къыз кёнчекден, орайда.
 Ой, биз кеталмадыкъ да Элбургъанны башы Батайгъа, орайда,
 Башыбыз а къалды ма сауут амалтын хатагъа, орайда.
 Ой, уруш этерге ёрге къопханды да жамагъат, орайда,
 Артыкъсыз болуб а эки ариу этед къазауат, орайда.
 Биринчилери, ой, Хожну къызы Байдымат, орайда,
 Экинчилери хаджини къызы Уркъуят, орайда.
 Ой, ол къыз жанны барды эки темир билеги, орайда,
 Эки жанында уа эки эгизини бешиги, орайда,
 Эки бешигин а ол узунуна салады, орайда,
 Къылычы бла сермеп, ол жаудан къанын алады, орайда,
 Къазауат этеди, бешиклерине окъ тийгинчи, орайда,
 Ой, хар жаулугъуна ма къызыл-ала къанла синггинчи, орайда.
 Ой, орус патчах биз жарлылагъа къадалып, орайда,
 Ой, аскерлерин да бизни юсюбюзге атады, орайда,
 Ма аскерлерин да, ой, Уллу Хожгъа салгъанды, орайда,
 Тар ёзенлени да бир жаяу туман алгъанды, орайда,
 Ол туман тюлдю, ма топдан чыкъгъан тютюндю, орайда,
 Ой, элге жетсе, жаханым отду, жилтинди, орайда,
 Ой, ожакъларыбыз да ма жау чыракълай жаналла, орайда,
 Къарыусуз къартла да, ой, аякъ тюрбюнде къалалла, орайда,
 Ой, къабан тишли да ма итден туугъан ийнарал, орайда,
 Сабийчиклени да отда къуууруп кюйдюред, орайда,
 Ол бой бермеген да жигит къызланы, орайда
 Къымыжа этип да, чыбыкъла бла тюрбюред, орайда.
 Ой, элибизге ол бёрю кёлюн кенгдиред, орайда,
 Ой, алай бла патчахха кесин сюрбюред, орайда,
 Ой, налат болсун да ма аны къара жюзюне, орайда,

Ол инаралгъа ит териден кебин бичерек, орайда,
Ой, аны къанын бал татыгып ичерек, орайда,
Ой, къалай тарды да бу Уллу Хожнуауушу, орайда,
Ой, къыз жүреклени таздуруп атды инаралны ачы да тауушу, орайда,
Бир бек битгендиле, ой, Уллу Хожда сабанла, орайда.
Ой, юсюбюзге да къайдан бошландыла бу азау тишли да къабанла, орайда.
Ой, сабийлерин тапмай, сарнайла жарлы анала орайда.
Ой, Уллу Хожда да къазауат барад, той кибик, орайда.
Къырылып жаталла ма иссилеген къой кибик, орайда,
Къазауат барады, ой, къара жерге къызыл къанланы сингдирип, орайда,
Къатынны, къызны да, ой, атла юсюне миндирип, орайда,
Ой, Уллу Хожну да ариу къызлары, орайда,
Бирден тизилип, ой, къан къазауатха баралла, орайда,
Ма Хожну сууун да кемеуол этип тыялла, орайда,
Ой, Хожну сууун къызыл-ала къызаргад, орайда,
Таулу къызланы, ой, чартлап чыкъгъан къанлары, орайда,
Ой, деуле кибик ма Уллу Хожну къызлары, орайда,
Эшмелери бла орус аскерни тюелле, орайда,
Саутсуз болуп, амал тапмайын, орайда,
Ма жаннган отда да чыракъ жаркъалай кюелле, орайда,
Деуле кибик, жаным, ариу къызланы санлары, орайда,
Ой, тынч чыкъмайды, анам, кюйген сабийлени жанлары, орайда,
Жарлы анала балаларына жияйла, орайда,
Шейит ёлюклени баш тюклерин сылайла, орайда,
Ой, Уллу Хожда болур узун-узун чалманла, орайда,
Ой, ит инаралла, ой, бизни къаныбыздан тоймайла, орайда,
Къанлы инаралла бу аман ишни башлалла, орайда,
Бир да къалмайын ичли къатынла ташлалла, орайда.
Ой, ол жарлыланы къарынларын тарталла, орайда,
Сабийлерин да, аякъ жоллагъа аталла, орайда,
Ой, таулу тыпырла, башха болмайын къалала, орайда,
Ой, бизни кёрюп, къарлы тауларыбыз сарнайла, орайда,
Биз жау аскерни элибизге иймезек, орайда,
Жашагъан жерибиз Уллу Къарачай кибик бек болса, орайда,
Кече-кюн демей къазауат этерек, орайда,
Ой, Уллу Хожбуз ма тенгиз болса, терк болса, орайда,
Сауттла къалдыла, ой, чалманлагъа асылып, орайда,
Жау аскер келеди тегерекден тогъай басынып, орайда,
Ой, Уллу Хожну башы бурчакъ, тюбю буз, орайда,
Къазауат этебиз биз жети кюнню тохтаусуз, орайда,
Адам табылмайды, ой, кебинибизни бичерге, орайда,
Биз термилебиз Къобанны сууун ичерге, орайда,
Ёлюкерибизни гяусар итле талайла, орайда,
Къызыл къаныбызны чубар маскеле жалайла, орайда,
Алтынлы саутларыгъызны да элтип такъдыла, орайда,
Ой, Уллу Хожда да кеси жангыз ёсген терекге, орайда,
Жаралыланы ышаннга салып аталла, орайда,

Ой, жау аскерле мюлкюбюзге баталла, орайда,
Ой, Уллу Хождан ёгюзле келелле чанасыз, орайда,
Сабийле жилияла, ой, ёксюз кьалып анасыз, орайда,
Ёксюзлерибиз Уллу Къарачайгъа аманат, орайда,
Аллахдан тилегибиз, ой, болушмады, жарамад, орайда,
Тёгерегибизни кьанлы аскерле сакълайла, орайда,
Санларыбызны согъум маллай кьакълайла, орайда,
Ой, элибизге гяуур клисала салалла, орайда,
Къартларыбызны табыныргъа кьууалла, орайда,
Бу кьыйын кюнледе башыбызгъа мадар этерек, орайда,
Бизни элибиз Уллу Къарачай кибик тау болса, орайда.
Ой, биз бу кюнлеге кьалмазек, орайда,
Ол ит инарал ма Хасаукада шау болса, орайда.
Жигит Умар, ой, кьатыбызда сау болса, орайда,
Ой, бу кюнледе биз кьалмаз эдик, орайда,
Таша жол бла инарал Къарачайгъа бармаса, орайда,
От топ жаудуруп, ол Къарачайны алмаса, орайда,
Ой, бизге жилий болурла Уллу Къарачайны къартлары, орайда,
Къалай женгил болду, ой, Уллу Хожну тулпарларыны артлары, орайда,
Ала кьуш чыгъып, бийикден бизге кьарайды, орайда,
Мурдар ийнарал, ой, аскерлерин санайды, орайда,
Санайды да, бир жартысын тапмайды, орайда,
Ачыуланып, ол төрт жанын кьармайды, орайда,
Азауларын ол жангыдан билейди, орайда,
Шашама деп, кеси аллына кюледи, орайда,
Патчахындан энтта аскер тилейди, орайда,
Артыбызны этейим деп излейди, орайда,
Биз чёпбашы болгъанбызмы бу дуняда, орайда,
Чалгъы бла чалып бизни чыгъарча, орайда,
Барыбызны бирден уруп, жерге жыгъарча, орайда.

Боташ улу Адрахманны кьарачай, орус тилледе да энтта да бир талай азбары барды. Аланы да бир бёлегине кьарайыкъ.

Уллу поэмала, эпика чыгъармала жазгъан фохмулу жырчыбыз жумшакъ, назик таралыугъа да бек уста болгъанды.

Назмуларын окъуучуну оноунда кьояйыкъ, анда - санда бир ачыкълау этген болмаса.

АКЪ ЖАУЛУКЪ

Умутларым акъ быкыгъа кьоннганлай,
Акъ жаулугъум ау жаулугъум болгъанлай,
Ёзенлени суулары кьошулганлай,
Жазыубуз ёмюрлюкге кьошулсун.
Къайтырма мен, ажашмайын, элиме,
Учхан кьушу билген кибик кьонушун,
Отоума ие болуп кирирча

Менден алгъа Аллах санга болушсун!..
Къайтып келгенимде элибизге,
Сабийле менден къачдыла,
Тансыкълап, атларын айтханымда,
Чабып, суюномчюлюк алдыла.
Сабыр атлай, ышармай,
Атам чыкъды аллыма,
«Кимсе?» - деп, хыны къарай,
Жугар жетди къатыма;
Ызларындан тегюлдюле сабийле,
Анам, сескекли къарай,
Атам кибик къарап турмай,
Къучакълады бойнумдан...

ЛАКЪЫРДАЛА

О, Сарасан, Сарасан,
Арт эшикден къарасанг,
Байлыгъынгы санасанг,
Чепден къылыч эталсанг,

Сюелейим къатынга,
Эки болмай антыма.
Кёрюр эдинг, Сарасан,
Мен жангыдан асхасам.

Менден ёзге бир улан,
Сарасаннга тынгылай,
Башын жазыкъ этмезед,
Жангыз къалып, ма былай.

Къууанырем, Сарасан,
Башхалагъа къарасанг,
Менден мажал табалсанг,
Сюйгенинги къабалсанг.

О, Сарасан, томаллыкъ,
Юйю-кюню тоналлыкъ,
Улан табып сойланлыкъ,
Нохтабаугъа тон аллыкъ.

Улан табып бермесенг,
Сууурумуну билмейсе.
Айтханымы этмейсе,
«Кёз туурамдан кет», - дейсе.

Кимге айтаса, билмейме,
Бир кишини кёрмейме,
Гырт деригенг, Сарасан,
Сени амалтын ёлмейме.

Къандауурдан башханы
Бир кишини суюмейсе,
Ол начасны сыртындан
Къайиш ала билмейсе.

Тишлеринги сынатчы,
Ол бырнанкы жиятчы.
Сюрююмю санатчы,
Кёзон манга къаратчы.

Сапран чабакъ болуред,
Сууну жырып жүзерге,
Ханмы болгъанд Къандауур,
Сени менден юзерге?!

Отоунда томаллыкъ,
Тейри, этерем къурманлыкъ,
Акъ тюеле соярем,
Юйдегими къоярем,

Къарамынгдан тоярем.
О, Сарасан, Сарасан,
Мени таба къарасанг,
Кеченг кюнмю боллугъед?

* * *

Кёкге учуп жетеед арбазымда озгъун сёзюм.
Жулдузланы саната, кюнню кёзюм къамата,
Хошкелдиге бараед, айны отоуун къармаед,
Инжилерин жерге чача, кюбюрчегин тонаед.

Энди кьайда ол кьарыу? Ау басханды жилтинин,
Жая сёзюм жайдакъ болуп,
Ажал кьушум тагъа кьонуп,
Къара сёзюм абынады ташлагъа.
Эсингдемид, камсыклана, садагъым
Жаулугъунгу кёкге алып кетгени?
Эсингдемид къала тюбю кьобанда
Ала чабакъ этегинге тийгени?
Эсимдеди - насыбымы ол ойнагъан кюнюед,
Белгим бла арбазынга келгенем,
Мычымайын отоуунга киргенем,
Андан чыгъып дюлдюрюме миннгенем...
Эсингдемид, Шаухал бизге
Атла жерлеп келгенед?
Сени атынг, тири атлай,
Менден алгъа эки арагъа жетгенед?
Эсингдемид?

Тюбюнде берилген назму «Желмаууз» тасха оюмлуду. Эшта, аны автор Кавказда патчах элтеберчилеринден таматаларыны бирине жоралагъан болур.

«Желаууз» - деп бурунгу кьарачайлыла бусагъатдагъы Черкесск орналгъан жерге айтхандыла.

ЖЕЛМАУУЗ

Желауузда бир Желмаууз жашаед,
Алайдагъын кьой башынлай кемире,
Баргъан сууну тамагъындан кьуяед,
Сора, келип, дорбунлада жукълаед,
Кьыркъ тёрт жылны уянмайын жатаед.
Мыллыкчысы, учуп келип, кьона эди терекге.
Этген кибик жукълагъанны хыликке,
Мыллыкчы Кьуш Джелмауузну уланыды,
Бети-къуту алай анга ууланыпды.
Ол излейди ташны-агъачны жутаргъа,
Деу терекни тамырларын бутаргъа.
Уятады Желмауузну иесин:
-Барып, манга гуда балга изле сен,
Алай тюлмюд-тырнагъымы, билерсе

Сакъалынг бла арбазымы сибире,
Сен этгенча, мен этгенни кёрюрсе...
Андан бери тынчлыкъ тапмайд Желмаууз,
Айгъа чаба, абынатда ауады.
Эгерле да жаякъларын кемире,
Элгенеди, мыллыкчы къуш келед деп.

ХАСАУКА

Къычырады Дауле: - Хахай, къуугъун!
Къарачайны шохун, барын жууугъун
Чакъырыгъыз! Бизге женгил жетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле.

Басинакъ бий, чанка, сырма, бир къарач
Элибизге болуп бирден сиз таянч,
Жыйылыгъыз төре оноу этерге,
Душманланы Къарачайгъа иймезге.

Жау келгенек, Хасаукагъа киргенди,
Тап жолланы Амантишден билгенди,
Ма ол бийди бизни сатып къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.

Инаралны жаны кибик тенглери,
Башхасы жокъ, этеклери-женглери,
Ол къауумду бизни ачыкъ жауубуз,
Ала блады бизни эшта дауубуз.

Ол инарал бизни хорлап алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Жыртып-талап, мууал этип къоялса,
Жасакъ бла терибизни сояред.

Ачюдан биз къайнагъынчы-бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик. Кенгдегин да жокълагъыз,
Тар ёзенде журтубузну сакълагъыз.

Тау асланла! Бирден къобуп чыгъыгъыз,
Жау аскерни женгил уруп жыгъыгъыз.
Ойнатыгъыз сампаллада къолланы
Къызартыгъыз Хасаукада жолланы!
Эбекку улу от къалагъа кетгенди.
От алыргъа кёп дыгалас этгенди.
Ырхы басып, от ёзекни жапханды,
-Ай медет! - деп, Дауут эрнин къапханды.

Излей кетип, бир уууч от тапханды,
Анга кьошар затла излей, чапханды.
Залыкьылды табып, аны этгенди,
Кюкюртню да кьошуп, отну сюзгенди.

Ёлчелеге кьуюп, аны тизгенди,
Мычымайын ма ол окьла жюздюле,
Бир базыкьны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кёпню кьяя раннга ийдиле.

Жигерлени-жигитлени кьолунда
Тау мыллыкла этер сауут болдула,
Хасауканы айланч-буйланч жоллары
Шындык-шындык ёлюкледен толдула.

Жигит Умар ёхтем-ёхтем жекиред,
Ташдан - ташха жел ургьанча секиред,
Таукел улан инаралны ёлтюрсюн,
Башын кесип, аны бизге келтирсин.

Батыр Умар гёжесинип атланды,
«Кьоркьмагьыз!» - деп, жаугьа кьаршы чартлайды.
«Жетигиз!» - деп, нёгерлерин сакьлайды,
Атады да, алчыларын кьаплайды.

Ма окь тийди бизни жигит Умаргьа,
Аман кюнде жер салгьаненг Чубаргьа,
Керек эдинг быллай кюннге тууаргьа,
Даулет барад кёзлеринги жумаргьа.

От башланып, окь бошалып кьалса да,
Ташла-агьачла отча-топча жандыла,
Асланланы кьурч беллери талса да,
Абычарла чауулагьа аудула.

Бу кьазауат бек узакьгьа барлыгьед,
Инаралны баш токьмагьын аллыгьед,
Аскерибиз азды, саны толмайды,
Сауут кюч да биз сьуйгенча болмайды.

Тизгинлешип, ёзенни ёрге жау кирди,
Батыр Кьайтукь сабийлеге кёл берди:
Таулучукьла! Сиз да ёсюп жетерсиз,
Бу кьан дертни жууапларын этерсиз!

УМАР

Эки атып тютюнюн бир этиучю,
Умар, санга бюгюн кьанмы жаугьанды?
Керек болса, кьанатлыча жетиучю,
Тулпарланы бири кьайда кьалгьанды?

Кьарачайны сакьлар ючюн ол бюгюн
Жанын берди, чауулагьа сойланып.
Излейик биз аждагьанны ёлюсюн,
Аны дертин алыргьа деп ойланып.

Юсюндемед аны кьара жамчысы,
Чырмалдымы огьесе ол атына,
Кьайда тамды кьаныны арт тамчысы,
Айшатчыгьы бармадымы кьатына?

Акьжал атынг кючлю тукьум эснеди,
Ачы кишнеп, «болур болду» дегенди,
Эсни жыйып, тюз кёзюнге кьарады,
Кьобарменг деп да бираз марады.

Кьой сюрюуге кьазакь бёрю киргенлей,
Сау аскерни кьырдынг, тюзню толтурдунг,
Кьарабартын энгта кьалын кёргенлей,
Атаргьа деп бетжанынга олтурдунг.

Сынжыр чыкьды сени барыр жолунга,
Жау ичинде кесинг жангыз кьалгьанса,
Бир сууукь окь юзген эди кьолунгу,
Ушкогунгу сол кьолунга алгьанса.

Жигитлигинг санларынга синггенди,
Башлыгьынгы сен кьолунга чулгьадынг,
Тулпар кибик таш башына миннгенлей,
Кьылычынгы жаула таба булгьадынг.

Кьылычынгы сен узатдынг жаулагьа,
-Келигиз, - деп, - бираз ойнап кьайтырсыз.
Сен осуят этдинг бийик таулагьа:
-Айшатыма ахыр салам айтырсыз.

Кёкюрегинг шибилыча жашнайды,
Сёлеширге тилманчлыгьынг жетмеди.
Кьолунг бла сен кёргюзтюп башладынг,
Айтыр сёзюнг тамагьынгдан кетмеди.

Кьурч санлада бетген ол темир жан,
Терк чыкьмайды быллай тулпар жашладан,

Ётгюр сандан чартлап чыкыгъан исси къан
Тешип ётнуп кетед къаты ташладан.

Къабырындан атынг умут юзгенди,
Сен узатхан къан бысхулну къапханлай,
Къуугъун этип, Айшатынга жюзгенди,
Хасаукадан бёлюнмейин чапханлай.

Жаш санланы къан шоркъала жуугъанед,
Ууланып ол ушкогуна къатханлай,
Керек болуп, быллай кюннге туугъанед,
Къопмаз жукъу аны басды, жатханлай.

Къаны къатхан бусхулланы барысын,
Жан бергинчи, Айшат жетип жалагъанед,
Айталмайма сизге андан арысын.
Таш да, суу да сейирсинип къарагъанед.

- Бир ачсанг а, ариу бала кёзюнгю,
Аладан мен жангыз къарап тоймазма,
Айтсанг а сен жангыз ахыр сёзюнгю,
Хазырма мен, сени къанынгы кьоймазгъа.

Ажал къатыш бу сёзлеге бёлюнюп,
Къандан толгъан кирпичлерин ачханды,
Дугъум кёзлю гинжилери кёрюнюп,
Айшатыны жан тамыры чанчханды.

Бек аралып кёзю анга къайтханлай,
Жулдузланы жарыкылыгъы тас болду,
Айшаты да биргесине жатханлай,
Кюнню бетин булут басып, чарс болду.

Айшатынгы къамишлеча кьоллары,
Саннга узалып, къарышханлай къалырла,
Терс болса да, шериятны жоллары
Экигизни бир къабыргъа салырла:

«Айшат, нечик узакъ этдинг болжалны,
Ойлашмадынг бу кюнлеге къаллыгъынгы.
Билмеймединг жигитлеге ажалны
Быллай жерге жетип, жанын аллыгъын?»

Къарачайны къара къадау ташлары,
Бюгюн ала туз гыртлача эрирле,
Жан бергенни кёрюп жигит жашлары,
Мудах болуп, ахыр салам берирле.

Саггышладан башы туман тауладан
Шорха - шорха жилиямукъла агъарла,
Артыкълыкъгъа башчы болгъан жаула да,
Мычмайын, кереклерин табарла.

Ол тулпарны жаула аууп кӛргенлей,
Артыкъ уллу къууанчларын кӛурдула,
Жаны чыгъып, къобалмазын билгенлей,
Кӛзлерине сюнгулени урдула.

Сени этингден ала бир да тоймалла.
Ачы - ачы кычыраед бирлери:
«Ол ким эди?» Таныргъа да къоймалла
Кӛзлеринги къан къатышхан терлери.

Жара къолну сен узатдынг таулагъа,
Ана журтунг уллу терен ёзеннге
Тиш кысханча сени ёлтюрген жаугъа,
Жыйгъансыз деп бизни такъыр гёзеннге.

Мен бир тюлме жигитлени артлары,
Энтта сизден кӛп жигитле къалырла,
Тауусулгъунчу тулпарланы артлары,
Ала сизге кӛп ачыула салырла.

Абычарла, инаралла, къанлыла,
Кечилирми бюгюн этген ишигиз?
Тулпарладан тууарла мазаллыла,
Ол кюн тюшер сизни къабан тишигиз!

Сени хапарынгы, къоймай, ма былай,
Ким айталыр ол кюн ишни болгъанын,
Къара къашлы асыры кенг мангылай
Алтмыш алты къоргъашинден толгъанын!

Сен жарлыны жасыкъсынып, терекле
Кымылдайла, къалмай бары тиллешип,
Ачыуланып шууудлагъан чегетле
Ма бу жырны жырладыла, бирлешип.

Сенден акъгъан бу исси къан тамчыла
Жылытырла барып тамгъан жерлерин,
Негерлеринг кийип къара жамчыла,
Къабырында сюртерле къан терлерин.

АСЛАНЛАНЫ Нюрхан

ХАР НЕ ДА ЖАНГЫРЫП

Болуш, Аллах, манга, жүрегим
Эсгериу жолда артха къарайды.
Къатымда турса да жан тенгим,
Жюрекни озмаз жарсыу тарайды.

Кетерир эдим эсден десем,
Жазыуун жангы этген а бармы? –

Солууум, жүрек сырым, эсим... –
Нем да барды, жолларым а тарды.

Ауазын эштеме заманны:
– Хар нени болады ахыры... – деп,
Ол къатлап турады шош аны, –
Балангда хар не да жангырыр... – деп.

«Алагъа берген болса, къадар
Игисин берсин!» – деп, шош тилейме.
Тилегим, айтып турсам, жарар:
Алагъа ариу жашау излейме.

Насыбым жарты эди – анам
Чарслагъа бир бек эртте кетди да.
Ма аны ючюн къадар, баям,
Насыпны жарты юлюш этдида...

СЕНИ СУРАП

Жюрегим алай сунады –
Сен манга шуёхса, тенг!
Ол сени сурап турады,
Сен – бола бараса кенг...

Сен узакъ жерде жашайса,
Сюйгенинг болур сени.
Эсгерсенг а, ахтынаса,
Унуталмайын мени.

«Ол манга керек туююлдю!» –
Деп турсам да кесиме,
Айтханым – керти туююлдю:
Сен жашайса эсимде.

Жашлыгъым, сабийлигимча...
Кёп чапханбыз арбазда...
Ол кюнню къарап кёрлюкча,
Мен къарайма ызыма.

АУРУДУНГ ДЕП ТЮШСЕ ЭСИМЕ

Ш. Р.

Солууум тыйылады бирде,
Ауруйса деп тюшсе эсима.
Мен этеме санга тилекле,
Жукъ излемей башха кесиме.

Къадарым деп турама санга,
Насыбым деп, Аллах кѳргенден.
Къаратаса мени аллынга.
Ауругъанса. Алай а... неден?

Жюрекден жюрекке элтген жол
Къачыргъанды кече жукъусун.
Бошалыб' а къалмаз дейме ол,
Жел сюреди жолла букъусун.

Къарындаш не шуѳхча келип,
Эсгериу кюч береди манга,
Сен – мени ѳмюрге жан тенгим,
Мен узакъ жол тилейме санга.

ЭШТИМЕТЕН УШАКЪ

– Санга къайгырыуум кючлюдю!
– Аны билеме мен кесим.
– Жаным аны жылы юйюдю,
– Санга кетгенди да эсим...

– Суймеклигим алай телиди!
– «Ол – акъыллы!» – деп ким айтды?
Ол ѳмюрге жолну келликди,
Кетсем да мен, къайтып-къайтып!

– Жюрегимден ачхыч сендеди.
Аны тас этме, жаным, сен!

– Аллах мени санга ийгенди...
– Насыпды ол манга, билсенг.

Толу юйном, сабийлерим... –
Сени манга этген саугъангды.
– Аны игиди билгенинг...
Мени жолум ары – таугъады.

Андан къарап, дуняны
Жырын, сырын да танырыкъма.
– Билип турама мен аны...
Жаша... сени бла барлыкъма.

ТУУДУГЪУМ КЮЛЕДИ АРБАЗДА

Тѳзюмлюк излейме, сабырлыкъ –
Кесими, сени да тынчайтыр.
Баргъанда хар не да табылып,
Тангыбыз да бизни тынч атар.

Насыбыммы жарытды кѳкню?! –
Жарыкъгъа учан а кѳп жерде.
Жашадым, билалмадым кѳпню,
Юйреналмай кѳп затны тергей.

Сабийим – кесимча, бир жалан.
Эшигим – тагъылмагъан кирит.

Баш ием да – бир халал адам,
Къонакъгъа келген а кѳп кирип.

Узагъым да бюгюнде жууукъ,
Кючюгюм да юрмейди артыкъ.
Жанымы хорлайды къыш сууукъ...
Жумушум къаламыды жарты?

Туудугъум кюледи арбазда,
Ауазы да – къонгуроу кибик.
Ол мени элтеди да жазгъа,
Мен чыгъама акъ жыйрыкъ кийип.

БИЗ СЮЕБИЗ...

Заманнга эталмазса къарыу,
Ажашама сабий атлада.
Эсеме уа бир жокъду арыу –
Хар биринг да жашайды анда.

Атамы арбазы – киргинчли,
Ол ийнакъды таулу элимде.
Алгъышы, тилеги да энчи,
Биз сюебиз бери келирге.

– Аз келесиз... сакълайма бошдан... –
Ёпкелейди атам арада,
Сёзюне мудахлыкъ да къоша...
Биз сюебиз анга къараргъа.

Мусабийди анга жапсарыу
Табыучу, жарытхан мангылай...

Атабыз да алады къарыу,
Биз аны суюгенни ангылай.

Сабийле, олтуруп къатында,
Биз айтабыз эсги хапарла,
Хар жууукъ-ахлуну атындан
Бир иги зат табып айтыргъа...

Атабыз да жарыйды анда,
Сёзлери да алады къарыу.
Биз сюебиз анга къараргъа,
Ол болады сабыр эм ариу.

Атамы арбазы – къууанчлы,
Хар кимге табылады ышыкъ.
Ма къабакъ эшикни жел ачды,
Кёрейим деп бизни, бир тыншчыкъ.

ЖАЗЫШУНДАН КЪАЧАЛМАЙДЫ АДАМ

Сары болуп кюз артыны кюнлери,
Сериуюнле урадыла бетиме.
Болурму жан мени кибик сюерге
Бу заманны, жүрек мудах этдире?

– Айталмаймы турдунг эртте сырымы,
Ажашхандан мурса, шинжи арада?
– Угъай, мени туугъан жерде жырымы
Эштгендиле тешле, таула, къаяла.

– Юй-кюн бола, кюрешгенбиз, жубана,
Ёсдюрдюк бу ариу сабийлени...
– Хау, къатымда адамлагъа къууана...
Кёргенме да хар нени билгенлени...

– Юсюнге сен не кийсенг да, жараша,
Кёз тиеди деп келеди эсеме.
– Жашагъанда бирле талай, талаша,
Тургъанма мен эс да бурмай кесиме.

– Тансыкълап къарагъан кёпдю бетинге,
Сабий, эгеч, къарындашларым, атам...

– Ала мени кѣп кереди этдиле
Жашаууму айбат эм татлы балдан.

– Иги адам – тамалы дуняны.
Къатынгадгы ма аллайны юлгюсю ...
– Андан тилейди Аллахдан да жаным:
Аны кюйдюрмесин, мени кюйдюрсюн!

– Жазыуундан къачалмайды бир адам.
Боллукъ затны бурган къыйнды артха.
– Аны билип, тюшгенди манга жара:
Къууаныргъа къоркъама иги затха.

АЙЫП ЭТМЕ

Ш. Р.

Аллах алай уллу насып этди
Сени бла танышыргъа манга.
Тангда таугъа ол кюн болуп жетди,
Аны ючюн разыма мен санга.

Ариу насып жарытханлай келдим,
Узакъ ёмюр берсин Аллах санга!
Сен аурудунг... Не насыпсыз эдим!
Айып этме, айып этме сен манга.

«Сенден алгъа мен ёлейим!» – дедим,
Ол тилегим керти толса сюе.
«Сенсиз жашау – жашау туюю!» – дедим,
Сен къоркъутуп, санга къоркъуп, кюе....

Меничала кѣп болурла жерде.
Сеничала – санап бири мингден!
Къарап турдум санай аны, тергей,
Кюн шош бата турган къыш ингирде.

Алгъын кибик, ююм болду жарыкъ.
Жетгендиле тилеклерим кѣкге.
«Турсун, – дедим, – жашау былай барып
Ёмюрлеге, къартдан жашха, кѣпге...

СУРАТ

Жюрек хошлукъгъа къалгъанды
 Менде сураты анамы.
 Мудах кюнюмде алгъанды
 Сау этейим деп жарамы.

Анам харипни сураты.
 Къарайма анга кез алмай.
 Жюрегимде ура аты,
 Унутулуп, тохтап къалмай.

Анга мен тюрслеп къарасам,
 (Неми да билип тургъан ол!)
 Жашау, не кеп жара да сал,
 Аны бла ариу, тынчды жол.

Ансыз чыкъгъан кюнде тангнга,
 Кюн, от болуп, кетди кенгнге.

Билсем эди алдан, анга
 Айтыр эдим, жылыу женгнге

Ол айтмагъан сёзлерими,
 Ол айтмагъан жырларымы...
 Жилятханла кёзлерими –
 Киши да билмеген сырла.

Толгъан болмаз тилеклеринг,
 Тюшлеримде келесе сен.
 Тауда ёсген жилеклени
 Жыйып, манга бересе сен.

Алып къысаса кесинге,
 Жапсарыргъа суйюп мени.
 Ол чакъ къалады эсимде...
 Нечик татлыды келгенинг!

КЕЛИРМЕ САНА

Сыйрат кёпюрге миннген кюнюмде,
 Кёрюр болсам ол жанында анамы,
 Баргъан киби мен жылы юйюме,
 Къанатында атларыкъма аламны.

Таукел атлап, жетерме мен анга,
 Тарлыгъындан къоркъмай отлу кёпюрюню.
 Тюбермисе, сен алгынча манга,
 Юзюп къоймай бу насып ёмюрюню?

МАРИЯМТЪА

1

Кече сайын кёзлерими ачсам,
 Кёреме мен сени сыфатынгы.
 Кюндюз сагъышымдан санга къачсам,
 Эштемисе, айтама атынгы?

Кече къарангысы кетип чарсха,
 Тейри къылыч жарыта кёклени,
 Жюрегиме киреди бир тасха:

Ётюрюкдю сабийлик ётгени!

Жаннган отда кюйдюрмеген мени
Сени бала суймеклигинг болур.
Жомакълары кёпдю кечелени...
Сени юсюнгден да ала – толу.

Келеди да саламынг узакъдан,
Жылыу ала турама мен андан.
Эсгериуге тюшеме тузакъгъа,
Биргебиз биз кюзде, жазда, жайда...

2

Хапарынгы излейме мен сени,
Тынгысызлыкъ алады кечеми.
Алай узакъса сен бизден, узакъ.
Анда жолла, къарла тюшюп, бузлап.

Ара сахар, уллу сахар, кенгде...
Тапханмыса сени суйген тенгле?
Излейме мен сени къарамынгы,
Алгъан сайын узакъ саламынгы.

Кюсейме мен ариу сёзлеринги,
Кюле тургъан жарыкъ кёзлеринги...
Алай мудах къарайдыла ала,
Тансыкълыгъым сала болур жара.

БОЛАЛМАМ НЁГЕР

Жюреги такъырланы,
Хыйлады акъыллары.
Кёлюмю къачырдыла,
Жанымы ачитдыла.

Болалмам сизге нёгер,
Жюрегим ачыу тёгер,
Къошулмам аманлыкъгъа,
Юйренмем харамлыкъгъа.

АЛИЙНИ САКЪЛАТЪАНДА

Кире келип, кёзлериме къарасанг,
Кёресе сен къууанч нюрюн алада.
Барыр эдим мен жанынгда, баралсам...
Сени хар бир жумушунга жараргъа.

Къарайма мен терезеден эшикге.
 Келликсе сен деп, кёрюр ючюн сени.
 Сейир шошлукъ уюгъанды эшикде,
 Олму болур шош къалкъытхан кечени?

Къайгъыларым бийлейдиле жаньмы,
 Кечге къалсанг, къайдаса деп, къадалып.
 Анама да, баласа да, танылып,
 Турады ол бетимде уюп къалып.

Хар атламынг кёрюнеди кёзюме,
 Сабийлигинг келеди да эсеме.
 Кече къулакъ салып тилек сёзюме,
 Анда дарман табама мен кесеме.

ТЮШЕДИЛЕ ЭСИМЕ

Кёл этерге кюрешсем да кесеме,
 Сабийлигим, мудах атам, юйюбюз...—
 Бир кёп затла тюшедиле эсеме...
 Анам кетип, анга этген кюйюбюз.

Бирле айып эте болурла манга:
 «Сезимлерин юйренмеди букъдура!»
 Мен а суюдюм уятса анам тангда,
 Ачылмайын, кёзюм кете жукъугъа...

Мен а суюдюм бирде, къарап кюзгюге:
 Махтаньргъа: «Чачым къалай къарады!»
 Аз керекди насыбынгы юзерге...
 Къадар аны кеси берип, алады.

Мен а суюдюм анам бла шауданнга
 Энип барып, анда булбул кёрюрге.
 Алай тюшдю манга аны дауларгъа:
 Не зат ючюн тюшдю анга ёлюрге?

Бирде къарап, сорама мен кюзгюге:
 «Тутамьса анамы, – деп, – эсингде?»
 Жайдан атлап барама да мен кюзге,
 Андан тынчлыкъ табалмайма кесеме.

ТУУГЪАН КЮНЮНГДЕ

Туугъан кюнюдю бюгюн жашьмы,
 Къууанч кюнюдю бюгюн жашьмы!

Алгыш айтадыла анга келген,
Жюрегини ачыклыгынын билген.

Андан мени бир кеп саклаганым,
Ол хар жерде мени жоклаганым!
Сабий болуп, баям, андан болур.
Анга этген алгышларым толур.

Къартлыкъ жашыды ол юйюбюзню,
Жарыкъ этген мудах кюнбюзню!
Андан тилейме мен анга къарыу,
Баргъан жолу болсун ачыкъ, ариу.

Ол айлансын къайда да сау-эсен,
Атасына этерча билеклик.
Ол ингирде юйге кирип келсе,
Толгъанына шексизме тилекни.

Жангы туйюлдю баласын суйген.
Айтсанг аны, айып да этерле.
Алай а, болмаса къаш-баш туйген,
Умутунга бир тынчды жетерге.

НЕ ДЕМЕДИ АТЫНГА

Баралмады къатынга,
Узакъдан къарап къалды.
Не демеди атынга...
Алайды насып аллы.

Бек насыплы адамгъа
Санай эди ол кесин,
Сезмей халны алгъадан...
Ала хар зат да эсин.

Ол насыпсыз этерин
Къайдан билсин жюреги –
Аны бугъуп кетерин...
Андан эди кюйгени.

Баралмады къатынга,
Къарап турду туурадан...

Не демеди атынга,
Аллах алай ургъанда?!

Неге этди ол жазыу
Тюбеширге деп сизге,
Айырылыу ачыуун
Ызы бла тизе-тизе?..

Ол жазыуда жокъ насып.
Тюзлюк да болмаз анда.
Сюелип къалды, жарсып,
Ол жангызлай къалгъанда.

Баралмады къатынга...
Узакъ эди арагъыз...
Ол не десин атынга? –
Сау болмайды жарагъыз.

КЪАЙТАР МАНГА

Жюрегиме къайтар аны,
 Къайтып, этип жаппа-жангы –
 Сабийликни таукеллигин.
 Сакълап турама келлигин.

Этдирме да жүрек дауун,
 Къайтар манга жылы жауун
 Жаугъан кюнню орамымда.
 Къалгъанды ол къарамымда.

Къайтар манга тал терекни
 Жуугъан кюнюн тау черекни.
 Салкъынына кирип аны,
 Солур эди арып, жаным.

ТАСХА

Жашау, ёлюм – экиси эки тасха.
 Ариу тангдан кетип, кирир жан чарсха.
 Алай болуп келеди ёмюрлени,
 Кёргенди жер туугъанны, ёлюмлени.

Жашаууму бошалмазлыкъ зат сундум.
 Болжал этип, артха салып да турдум.
 Тохтарыгъын билмедим бирде жашау.
 Андан этдим къайтып-къайтып анга дау.

«Сюеме!» – деп, ёмюрлеге сюерге,
 Ол суймеклик тылпыуунда кюерге
 Тюше болмаз хар бирине адамны.
 Терслик иши нечик кёпдю аламны!

Сабийинден къууаныргъа да бирде
 Тюше болмаз къара жерге киргеннге.
 Къысхадыла адамны жоллары,
 Ныхытлары да – аланы жаулары.

ЁПКЕЛЕТЕН ТИШИРЫУНИ СЁЗЮ

– Энди сенден излемейме бир зат,
 Этдим сени менден эркин, азат...
 Сакъламайма айтыр сёзлеринги,
 Башы болду, толду тёзгеними!

(Жарсыууму эслейдиле бирле.
Къачсын, букъсун жюрек теренинде!)
Айтыр затым бир кѣпдю да, айтсам...
– Айтырса, хо, санарса, хо... къайтсанг...

– Кетеме мен, айланма сен сурап...
(Къабыргъадан къарайды шош сурап!)
– Хо, сен айтхан, хо, сен суюген болсун!
Муратларынг, умутларынг толсун!

– Къайтып келлик суна эсенг... къайтмам.
Ол сен сакълап тургъан сѣзню айтмам...
(Мудахлыгъым билинмесин анга!
Ансыз къалай чыгъар эдим тангнга?!)

УЗАТ КЪОЛУНГУ

Нѣгер къызым – жанымда,
Къайгъырыуу таныла,
Анга сѣзюм энчиди:
Жанымдан келечиди.

Ол тасхамы билгенде,
Жаным жарсып кюйгенде,
Туруп турду къатымда:
«Ариу!» – деди атыма.

Сезимини кертисин
Сезип турама кесим.
«Тиширы шуѣх къайда?!» –
Деп кѣпдюле айтханла.

Ийнанмайма алагъа!
Жюрегими таларгъа
Айтадыла сѣзлерин.
Башха тюрлю кѣргеним:

Мен бир отдан чыгъаргъа,
Нѣгерими сынаргъа
Десем, узатыр къолун.
Алгъышлы болсун жолу!

ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир

АДАМЛА АРАСЫНДА

*Терсни, тюзню элек кибик себелей,
Заман кеси салыр барын орнуна,
Зарлыкъ жетип, сёз кётюрюп кетгенле
Эшитилирле энтта жерде саулагъа.*

Семенланы Смайыл.

Кёчгюнчюлюкню тёртгюнчо жылы. 1946 жылны сентябрь айы. Ингир ала, малла келирни аллында, онюч-онтёртжыллыкъ жашчыкъла орамда топ ойнай турабыз. Кюнню узуну колхозну бал чюгюндюр бахчасында ишлейбиз. Трактор къызгъан бал чюгюндюрлени, чапыракъларын бичакъла бла ариулап, машиналагъа жюклерге тёбе-тёбе этебиз. Бу ишни сабийледен башлап, къартла да этедиле. «Хар не да хорлам ючюн, Ата Журт урушха!» – деген чакъырыу алыкъа селеймеген эди.

Аны себепли хар бир ишге тири, кёлюбюз бла къатыша эдик.

Жамбул шахарны шекер чыгъаргъан заводуна чюгюндюр ташылып бошалгъынчы, кишиге да солуу, тохтау да жокъ эди. Сабийлени «бригадирлери» уа менме. Не кереклери болса да, манга чабып келедиле. Школгъа чюгюндюр жыйылгъандан сора барлыкъдыла. Къзакълы къартла уа не эсе да кеслерини жашчыкъларындан манга бек ышана эдиле. Къызчыкъла уа аналарына болушургъа кюрешедиле. Мен да къартланы айтханларын жерге салмайма. Ийнеклери сюрюуден келмей иш къалсала, не хылиге кетселе, не атлары чюгюндюр бахчагъа кирселе, женгил окъуна атха къонуп, букъу этдирип къуууп келеме. Бал чюгюндюрге жуху бир тийген ат хайыуанны уа андан тыйгъан бек къыйын эди. Атла къазылмагъан чюгюндюрлени тюп тамырына дери кемиредиле. Бахча уа бахчамыды?! Бир жанындан къарасанг, бирси жанында уллу трактор, бир къара затчыкъ болуп, кючден эсленеди. Деменгили аулакъ, тюппе-тюз, къыйыры кёрюммеген ёзен.

Бизни элтип атхан Теспе деген элни къыйыр орамында бир отуз юй болуучу эди. Бирси кёчгюнчюлени да орамла сайын чачхан эдиле. Эки-юч юйюрню да немислиле жашагъан баракга сыйындырдыла.

Колхозчуланы жер юлюшлери, арбазлары бек эркин эдиле, хар бирини жарты гектар жери. Кёбюсю бахчаларында акъ нартюх, хууан, харбыз ёсдюре эдиле. Жерлери уа бек битимли жерле. Жаланда сугъарыргъа керек эди. Суу а жетише эди.

Бир ингирде Къосбай бла Ногъай деген эки огъурлу къарт арбазгъа келип:

– Эллилени сатлыкъ малларын, къойла, эчкиле да болурла, Аулие Атагъа (Жамбул шахаргъа) базаргъа сюрюрге болушса эди деп келген-

биз, – деди.

Юйдегиле акъ сакъаллы къартлагъа угъаймы дерик эдиле? Бизден да бир гыдай эчки къошаргъа деп оноулашадыла. Алыкъа кьой малыбыз жокъ эди. Къартла, ыразы болуп:

– Рахмет! Жюдя рахмет, – деп, олсагъатдан эчкини да маллагъа къошдурдула.

Биринчи кере акъсакъалла бла бирге шахаргъа жолоучу боллугъума асыры къууаннгандан, аякъ тюбюмде чѣп сынмай айланама. Театргъа барлыкъча, хазырланьыргъа къорешеме. Юйдегиле, ол халымы эслеп:

– Хыпый-сыпый этмей, кесинги тап тут. Къартланы жарсытсанг, эшитмегенме деме. Ала айтхандан башха жанына жангыз бир атлам атлама, къайда да таматаланы жанларына иш тиерсе, – деп, бек къаты эсгертидиле.

Эрттенликде эртте туруп, къою-эчкиси бар, бир жыйырма тогъуз ууакъ аякълыны аллыбызгъа этип, жолгъа атландыкъ. Эки эшегибиз да барды. Артыкъ затларыбызны, жол азыгъыбызны, айран къуюлгъан аскер суулукъларыбызны эшеклени сыртларына жюклегенбиз.

– Жамбул шахарына дери бир эки жыйырмадан артыкъ къычырым-барды дейдиле. Аны да ким ёнчелеп кѣрген эсе да! – дейдиле къартла, чам этип.

Ары бир жетсег’а, шахарны къыйырында бизни колхозну къонакъ юю барды. Къартла айтханнга кѣре, анда Ата журт урушда бир буту базыгъындан

кетип келген Чохтай деп бир эллибиз юйдегиси бла къалауурлукъ этип жашайды. Мен аны танымай эдим.

Кѣз байлана Жетибайгъа (Совет властыны заманында Ново-Ивановка деп атагъандыла) жетдик. Жетибайда оруслула кѣбюрек, къазакълыла азыракъ, андан сора да немислиле жашай эдиле. Бирсиледен эсе немислиле – юйлери, бахчалары, арбазлары бек тизгинли болуучудула. Анда Свердлов атлы районну битеу колхозларыны тракторларын, комбайнларын эмда башха эл молк, сабанчылыкъ бла байламлы техниканы жангыртхан МТС, орта билим берген орус школ, орта билим берген къазакъ школ-интернат, клуб, тюкен, базарчыкъ, почта, бишлакъ сыкъгъан завод, парикмахер, кийим тикген ателье, д.а.к. къырал махкемеле бар эдиле.

Бизни, чегемлилени, элтип тѣкген «Теспе» колхоз а къыйыр жерге, районну бек узакъ колхозуна саналгъанлыкъгъа, сюрдю жерлери – алапат, жайлыгъы, къышлыгъы – эркин, жашау этеме дегеннге онг табылгъан, битишли, малы кѣп, юч ажир юлюш жылкъысы, тууар фермасы, юч-тѣрт кьой эм бир сюрюу эчкиси, жегилген атлары, ёгюзлери, ат, ёгюз арбалары, бир жюк машинасы, тюкен, башланган школ болуучу эди.

Жаз башында, ийнекле къозлагъан кезиуден башлап, районну битеу колхозлары фермаладан сауулгъан сютню Жетибайда сют заводха элтедиле. Бизни колхозну ийнеклеринден сауулгъан сютню уа заводха мени тамата къарындашымы жашы Азрет ташыучу эди. Аны бла бирге ары бара, хар нени кѣре тургъанма.

Кёз байлана, Жетибайда къара шауданны къатына келип тохтадыкъ. Кюнню узуну быттым этиип, хазна отламагъан малла шаудан тийресинде алыкъа саргъалмагъан кырдыкны къадалып отлайдыла.

Элни ортасында кенг орам бла сюрюучюле тууары-къою къатыш эл малын муштухул этип, букъудан алдырып, сюрюп оздурдула.

Къзакълыла жашагъан элени кёбюсюнде башланган неда жетижыллыкъ школладан ёрге школла болмагъаны себепли, абадан сабийлени, бютюнда къзакълы жашланы, интернат школда окъута эдиле.

Ала бла бирге къарачай-малкъар сабийле да кёп окъугъандыла. Окъургъа онглары болгъанлагъа тыйгъыч жокъ эди. Къосбай бла мен малланы жубата тургъунчу, Ногъай, барып, къонакъбай табып келди. Къоюн, эчкисин да бир эски юйню бир отоуна уруп, алларына бир темир чалдиш кибикни сюеп, юйге кирдик. Юй тубюнде – бир эски кийиз, аны юсюне уа бир къолан басма тышлы мамукъ жууургъан жайылып. Чурукъларыбызны тешип, аякъларыбызны азиятлылача чалдишдирип, жууургъанына олтурушдукъ. Жууургъаннга жыл санларыбызгъа кёре жарашдыкъ. Тёрде Къосбай, андан сора Ногъай, андан берлакъда юйню иеси Османкъул, андан энишгерекде мен. Терк окъуна аллыбызгъа дастархан (стол орунуна жайылычу жабыу) жайылып, къайнай тургъан сары самауар, пиялала келтирдиле. Саулукъ-тынчлыкъ сорушуп, къайсы не тайпадан болгъанын тохташдыра, чай ичдик. Дастарханда будай кърмач, ууакъ этилген шекер сыныкъчыкъла бла къртгъла (кюнде кърутулгъан тегерек бишлакъчыкъла). Манга къарачай бала (жашчыкъ) дедиле. «Жюдя тил алгъыч», – деп, бир кесек махтагъан окъуна этдиле нёгерлерим. Айтханынги этген дегенликлери эди. Османкъул, манга жылы ышарып: «Мен была не халкъ болгъанларын бирсиледен эсе алгъа кёргенме, бизни интернатда да бардыла», – деп къошду.

Къарачайны 1943 жылда 7-чи ноябрьде бизден беш ай алгъа кёчюргенлери ючюнню огъесе бир миллет болгъаныбызны бизден эсе иги билипми, не да болсун, къарачайлы деп къоя эдиле барыбызгъа да. Ол тюз эди.

Къонакъбайыбыз Османкъул а бир ийманлы, бир адежли, ариу кылыкълы, бир ариу тилли, жууаш, мангылай жарыкълыгъы болгъан, чомарт, литературадан дерс берген устаз болуп тубеди бизге. Сора айтды:

– Къарачай-малкъарла бир миллетдиле. Аланы бизге Аллах ийгенди. Аллахны къонакъларыдыла. Была бизге Аллахны буйругъунсуз келмегендиле. Муслийманла, дин къарындашларыбыздыла. Былагъа иги болургъа керекбиз. Тамырыбыз бирди. Былагъа бек уллу зорлукъ, законсузлукъ этилгенди. Быланы ёмюрледен бери жашагъан Ата журтларындан, жыйгъан мюлклеринден кърурай кыйгъандыла. Бу жазыкъланы туугъан жерлеринден Минги (Мэнги, ёмюрлюк) деген тауларындан зор этип, кылай кыстагъанларын кёзюм бла кёргенме. Ол заманда мен НКВД-ны аскерлеринде кърулукъ эте эдим. Айтханымча, бизни интернат школда бек низамлы, бек айырма окъугъанла къарачай, малкъар окъуучуладыла, – деп, жыйылыуда махтагъанча, махтады.

– Энди, – деди, – сизден бир тилеригим, айып этмегиз, къа-

закълыланы адетлерине-төрелерине кёре, сиз кесигиз да билгенликден, юч эр киши бизни юйде кьонак болдугъуз. Кьонак Аллахны кьонагъыды, аны биягъында да айтдыкъ. Сизни кьонаклыкь намысыгъызгъа бир малны боюнун кьанатыргъа керекди, мени уа арбазымда малым жокь, – деп, бизге кезиу-кезиу къарады, жууап сакълап.

Къосбай – эс билгенли кьолундан таякъ кетмеген кьойчу, алай бек лакъырдачы, оюнчу киши, Ногъайгъа:

– Решайт, командир, – деп, орус тилин ачды.

Барыбыз да кюлдюк. Ногъай бир кесек къара таныгъан, жазаргъа да кьармашхан, керек жерде орусча да тыхырдагъан, бир кезиуде шахарда жашагъан тири адам эди.

Къазакълы къарындашларыбызны керти иште чомарт, таукел болуучуларын кёргозтдю Ногъай:

– Османкъул, къарындашым, Юзейир, сен да, барыгъыз да, кьойладан бир мажалырагъын тутугъуз да кесигиз, – деди. – Биз бу малланы иелерин, гюняхсыз, ыразы эталсакъ деген ниет бла чыкьгъанбыз да, багъасын кесинг бич, – дегенинде, Османкъул хуржунундан ахчасын чыгъарып, Ногъайгъа узатды.

Ол ахчаны санап бермеди, ол да санап алмады.

– Бар, хайда, болуш, Аллах буюрса, жолгъа эрттерек чыкъмасакъ, кюн къызса, кьойла, быттым этип, атларгъа унамайдыла.

Ол кёпню кёрген устаз, эшикни ачып, сайлай да турмай, кьолу жетген бир чалтук кьойну арт аягъындан тутуп чыгъарды да, арбазгъа тартып, башындан манга тутдурду. Юйден бичакъ алып чыкьды. Къыбылагъа буруп, аякъларындан манга тутдуруп: «Бисмиллахи», деп, кьойну боюнун тартды. Терк окъуна терисин сыдырып, кьыртишге жайды да, ичин териге салды. Андан арысында къазакълылада ичин ариулау тиширунуу иши болады. Къатыны уа, мени окъуна болушдурмай:

– Бар, къарындашчыгъым, эр кишиле бла олтур, – деп, башыма эркин этди.

Эт бишгинчи, Османкъул бизни къазакъ халкъны бай фольклоруну жомакълары, жырлары, таурухлары, дастанлары бла жубатып, эрикдирмей турду. Ол ингирде биз, чынтты устаз, чынтты билимли, чынтты аскерчини биринчи кере кёрюп, зауукълукъ алдыкъ.

Экинчи кюн эрттенликде, бурун тауукъ кычыргъанлай туруп, жолгъа чыкьдыкъ. Бир бирге ыразылыгъыбызны билдирип, кьол тутушуп, айырылыша тебирегенибизлей, Османкъул мугъалим, бир кесекчик мычыгъыз деп, кьолун ёрге тутуп, белги берди да, юйге суху кирди. Ышара-ышара, манга бир кьалын китапны узатды.

– Къарындашчыгъым, къазакъны жерине кёпле келип, кёпле ызларына кьайтхандыла. Къазакъстан халкъланы тюрмеси боллукъ туйюлдю. Ким биледи, сиз да ол мен кёрген Кавказ тауларыгъызгъа кьайтыргъа болурусуз. Мен, сени къазакъ тилни алай терк юйренгенинге асыры бек ыразылыгъымы билдирир ючюн, береме санга Уллу Абайны китабын сауыгъа. Аллах биледи, бу китапда жазылгъан, кюнлени бир кюнюнде санга эс тапдырып, бир жугъунга жарар, – деп, кьолуму къаты къысып, уллу киши бла саламлашханча, саламлашды.

Къартла аны манга эс бургъанына сейирге къалып, жолну узуну аны терк-терк сагъына эдиле. Ол кюн мен, жашлыкъдан болур эди, бираз жунчуп, анга ыспас эталмагъан эдим. Экинчиден, ол жыллада, Сталин ийген ёлет – генацид таулу къартланы бла сабийлени къыргъан жыллада, биз окъуудан, школдан, къалам-карандашдан, китапдан да узакъ эдик. Акъыллы устаз айтханнга уа ол ыйыкъда окъуна башым тийди.

Китаб'а 1945 жылда Къзакъстанны Илмула Академиясы къзакъ адабиетни мурдорун салгъан уллу жазычу Абай (Ибрахим) Къунанай улу туугъанлы 100 жыл толгъаныны хурметине атап басмалатхан чыгъармаларыны толу жыйымдыгы эди. Ол жыйымдыкъ бюгюнлюкге дери мени китапханамдады. Терк-терк алып окъуйма. Ненча кере окъусам да, эрикмейме, жалкъымайма.

Османкъул мугъалимни хайырындан, чомартлыгындан, ол китапны истеуюнден, мени тюрк тиллени юйренирге сейирим, аланы адабиетлерин билирге итиниуюм школда окъугъан жылларымдан окъуна бегейип къалгъан эди. Тюрк тилли миллетлени жазычуларыны чыгъармаларын къарачай-малкъар тилге кечюрсеними баш сылтауу да олду.

Андан бери 65 жыл озса да, тюрк тилли миллетлени эрттегили жазмалары, адет-тёрелери, жигитлик, батырлыкъ жырлары, дастанлары дуняа адабиетини хазнасына эртте къошулгъанды. Ала дуняада битеу алимлени, мукъладисча, кеслерине тартханлай турадыла.

Жолоучулугъубузну экинчи кюнюнде Дихан деген бир гитчерек элге жетдик. Къонакъбай къайгылы бола тебирегенибизде:

– Сен таматаса, Къосбай. Кюн батхан жанына бир кёз жетдир. Анда бийик акъ терекле бардыла. Кёзюнг жете эсе, ма алайы Уровна деген элди. Иги хайт десек, кюн батхынчы, ары жетерикбиз, не айтаса?

– Хо да, сен айтхан болсун. Биягы сен Иванлагъа тюбеп, ол хайырсыздан уртлап иш къойма ансы. Жашыбыз бек жаш, мен бек къарт. Болсада алыкъа эшеклеге минмей келирге кюрешебиз, – деп, кюлдю къарт.

– Къымылдагыыз сора! Кюн да къызыу болуп, къойла да быттым этип, жолну иги къораталмадыкъ бюгюн.

Ашхам ууахтыда Ровное элге жетдик. Ол элде бизге жууукъ жетген адамла жашагъанларын айтычу эдиле. Барып излерге онг жокъ эди ансы.

Кеч бола турады. Къосбай малла бла къалды. Эшеклени башларындан тутуп, сюеледи. Биз а къонакъбай сурай кетдик. Ногъай, бек биринчи юйню арбазына кирип, маскени жабусуна къарамай:

– Хей, ким бар? – деди къзакъча.

– Биз барбыз, ким керекди? – деп, бир сары шинли, бёкем таулу киши чыкъды.

– Къонакъ аламысыз?

– Алмай а, алабыз. Къонакъ Аллахны къонагъыды, – деди таулу киши да жарыкъ ауазы бла.

– Атынг неди?

– Матгерий.

– Матвейми?

– Угъай-угъай, Матгерей.

– Жарайды, Матгерий. Энди алай эсе, бюгече биз сизни аманатыгъыз, сиз – Аллахны аманаты, – деди да, малланы оруннга жыйдырды Ногъай.

Малланы эшиклерин этип, Матгерий бизни башы къамиш бла жабылган бир алашаракъ орталыкъ отоугъа кийирди. Османкъулладача болмай, ол отоуну тизгини орусчаракъ жыйылып эди. Терезе аллында – бояуу онга башлагъан стол, эки-юч шинтик, эки эски темир ундурукъ, къабыргъада кюе тийген жерлери бла, эки къолан къатапа жабыу жайылып. Эки жастыкъ, эки да жууурган, эки ундурукъга да эки эскирек жабыу жайылып. Юч ожакълы печь. Печь аллында – бир къучакъ отун. Эшик артында – ханс сибиртги. Мен, ичимден таулулада къалгъаныбызга къууана, къартла темир ундурукълада жатарыкъ болурла, мен а къайда къаллыкъ болурма деп, аны сагъышындама. Ол шинтикlege олтурургъа юйренмеген къартла уа, харипле, жол жүрюгенден жунчуп, укула кибик, чёгюп, теке къалкъыу этедиле. Биз да алай эте тургъаныбызлай, бир мазаллы тиширыу, суху кирип, уллу табакъ бла бир исси халыулары келтирип, столга салды. Сора бирер литрлик юч алюмин кружка бла айран келтирди. «Ашагъыз, Аллах ючюн», – деп, отоудан чыгып кетди. Аллах ючюн дегенине акъсакъалла асыры ыразы болгъандан, тиширыуну сёзюн къатлап–къатлап айтдыла. Кертисин айтсам, биз бек ач эдик. Османкъулну къатыны дорбабызга салган лавашны тюше окъуна ашарга кюрешген эдик. Суулугъубузда суу а асыры жылыннгандан, аузубузда къабыныбызны жутарга окъуна жарамады. Халыуладан Ногъай бла мен иги ашадыкъ. Айранны да бек сыйюп ичдик. Къосбай а бир жангыз

халыудан сора ашайламады. Ёмюрюнде нартюх халыу кёрмеген къарт жаратмады. Айран юлюшюн а ол да кеси тауусду.

Матгерий, керти таулу кишича, таулу адетдеча, къартлагъа тешинирге зат да болушуп, аланы тынчайтып:

– Тынч кечели болугъуз, – деп, мени уа аш юйге кийирди.

Тиширыула, эр кишиле да бар. Жангы жетекелген жашла, къызла. Ала мени нёгерлеримден энчи сыйлар умут этгенлеринде, унамадым. Нёгерлеримден башха ашарга бетим жетмеди, ол бир. Экинчиден а, анам: «Къонакълыкъда тойгъунчу ашай турмагъыз», – деп юйретгенди.

Аналарымы болур эди, бир келбетли тиширыу чоюндан гюллю нартюх чыгъарып узатханында, алыргъа унамадым. Ашарга угъайым жокъ эди, алай ол бишген нартюх (качан) асыры узундан, бир къолум бла ашайлыкъ тыйюл эдим. Эки къолум бла эки жанындан тутуп ашасам а, алайда олтурганлагъа ушагъыусуз кёрюнюп, айып этерге боллукъ эдиле. Айыб’а, не бла жуусанг да, кетмейди. Не болсада, ол мени анам ушаган басымлы тиширыу, юйюр бачамасы, мени хорлады. Болмаз къалгъанда, бир уллу картоф бла бир бишлакъ бурхуну узатханда уа, алдым. Аны алмасам, ата-анасындан жукъ юйренмеген, жукъ кёрмеген, ютюк сунарла деп къоркъган эдим. Алдым.

– Аша, нек ашамайса? – деп, кьаты болгъанларында:
 – Бичакъ берсегиз эди, – деп, картофну столгъа салып, ууагъыракъ этип ашагъанымда, жингириклери бла бир бирни тюртгенлерин эседим.

Алыкъа атымы билмейдиле. Бу затладан сора, Матгерий манга «соруу» этип тебиреди. Мени арыгъаныма жукъум да кьошулуп, амалсыз этгенди.

– Жашчыкъ, атынг неди?
 – Юзейир.
 – Кимладанса?
 – Жулабладан.
 – Кавказда къайда жашаучу эдигиз?
 – Акътопуракъ деп эшитгенмисиз?
 – Эшитмейин а. Бек уста таныйма ол тийредеги эллени барысын да.
 – Алгъын Шам Жуууннгуда жашагъанбыз. Туугъан да анда этгенме. Тогъуз атагъа дери андан жайылгъанбыз. Шам деб'а къартларыбыз айтычуэдиле.

Сора, «жашны жаншагъы, кьатынны акъсагъы» деучолери эсима тюшюп, бир ауукъ такъыйкъаны шум болдум. Алай, къарайма да, Сарыбаш улу мени ушакъгъа кьошаргъа сыйюп турады.

– Жуууннгуна бла Тызгыны Къалмукъ улу деп бир уллу къуллукъчу Акътопуракъгъа кечюргенди деучюдюле. Совет бласха дери алайда Малкъарукъ элде Малкъаруукълары жашагъандыла. Анда аланы уллу терек бахчалары, кьабыр орунлары да болуучу эди. Ала уа не болгъан эдиле?

Мен тюз болушун айтдым:

– Урушну заманында Акътопуракъгъа Чегем ауушу бла Сванетиягъа ауаргъа сыйыннгысыз кеп гюржю аскер келген эди. Алайгъа дери машинала бла бек кеп уруш керекле, бомбала, снаряда, минала бла патронла келтирген эдиле. Аланы уа, къалау-къалау этип, кьоз тереклени башларына дери, жетдирген эдиле.

– Юзейир, энди аны кьойдукъ. Атанг саумуду?

– Угъай, атам эртте ёлгенди.

– Ананг а?

– Анам бизни бери кечюрюрню аллында 1943 жылда, Гатан деген къарындашым тюрмеде ёлген хапары келгенде, аны ачыуун кетюралмай, жүреги жарылып ёлген эди.

Матгерий, терен ахтынып:

– Бусагъатда уа киминг барды, ким бла тураса? – деп сорду.

Ол адам мени бек ачыгъан жериме тийди. Мен да арсарсыз жууап бердим:

– Келиним, къарындашымдан туугъанла бла турама. Мында къарт анам Бислийхан, сакъат къарындашым Хажи, къарт анамы эгечи Айшат, эгечим Халимат, аны эри Асхат, аны кызы Назифа, къарындашымдан туугъан Исхакъ, эки эгечден туугъан Хасан, Къыргъызстанда эгечим Зубаржият ёлгендиле, – дедим.

Бу кезиучокде ол орус элде, «Ровноеде», мени чыкга алыргъа хазыр болуп тургъан жаш къауум да бираз сархош болдула.

– Юзейир, Сарбашладан адам иш а таныучуму эдинг?

– Танымай а! Къуруда къаядан кете да, кесин излетип туруучу Геуоргною таныйма. Жашлары Исмаил, Каммат аскерден къайтмадыла. Тёрт къызы, аналары бла бир эгечлери ёлгендиле. Юч эгеч а сау-эсен биз жашагъан колхоздадыла.

Жаш болсам да, хар нени да ачыкъ айтыргъа жарамгагъанын биле да тургъанлай, ала соргъанла кимле болгъанларын ачыкъ айтыргъа тюшдю.

Бизни элде кимни тутсала да, жалгъан шагъатха кенделенчи Тотук улу Солтанны (Ёребаш Солтанны) кёргозтючюлерин, аланы таныгъанымы айтдым.

Жалгъан шагъатлыкъ этгенлери ючюн, терсликлери болмагъан тюз адамланы жойдургъанлары ючюн, бирсиле бла Сарыбашланыкъыла да ахча ала эдиле.

Тынгылагъанла, манга эшитдирмей, бир затла шыбырдадыла. Огъесе жууукълары аман ишлеге къатышханларына ыйлыкъсынганмы эте болур эдиле? Сора ол огъурлу тиширыу барысына да хыныракъ:

– Аллах ючюн, тынчыгъыз, арып-талып келген сабийни башын хайран этмей, солума къоюгъуз, – деп, мени къатына олтуртду да: – Жашым, ала сени бла эрикгенлерин кетерирге, безирерге сюйгенликге, тамбла ийнек сауаргъа кеч болуп барсынла да, Корней аланы кюнлерин кёргозтюр. Бусагъат барысын да къыстап, мында экибиз къаллыкъбыз. Охому?

– Охо! – дедим.

Дагъыда, къамамай, къайсы эсе да:

– Ненча класс окъугъанса? – деп сорду.

– Юч класс бла жарым.

Кюлдюле.

– Жарым а нек, жашым? – деп сорду биягъы Матгерий, ышармыш этип.

– Школну директору Отарланы Аубекирни жашы Саидни бла къарындашым Масхутну тутхандан сора, мени школдан къыстагъан эдиле. Сылтаулары уа – жыл санынг жетмегенди деп. Андан сора, школ дерча, школ да жокъ эди. Уруш башлангандан сора, окъутур устаз да жокъ.

– Хау, аланы нек тутханларындан мени бир кесек хапарым барды.

– Сиз сабийсиз, биллик туююлсюз. Ол Къалмукъ улуну оноуу бла 1930 жыл Чегем ауузунда къуралгъан банданы сылтаундан эди, – деп ангылатды Матгерий. – Ол къуру ала бла къойса уа. . .

– Ол банданы палахындан, элибизден жюзге жууукъ таулу жаш жоюлгъанды деучю эдиле таматала.

– Кертиди ол, кезюбюз кёрген, болгъан ишди, – деп, ынна да бир-эки сёз къошду.

– Сиз мен айтханнга иги къулакъ салыгъыз! Жаш къауумну жашауу алдады. Билген Аллахды, бара-баргъан заманда керек окъуна болуп къалыр. Мен ол затны сизге толуракъ ангылатайым. Кезюм бла кёрмесем да, кёргенледен, ахшыладан къулагъым бла эшитгенме. Ол ма былайды: Калмыков улу Чегем ауузунда къозгъалыуну Гемуланы

Акону бла Энейланы Мухамматны эм башхаланы кырал оноудан бир жанына этип, жояр ючюн, кеси кыурагъанды. Кёплени жойгъан да этгенди. Ол, таулуланы оноучусуз кыюп, сыйгенин этгенди. Не медет, анга болушхан таулула да табылгъандыла. Не бла? Бир бирден тил этип. Бетал черкеслилени да аямагъанды. Таулу башчыла бла бирча, кёп адамны илишаннга салдыргъанды, кыайтмаз Сибирге ийдиргенди. Насыпха, 1938 жылда аны кесин да Берияны буйругуу бла тутхан эдиле, ансы Республикада жангыз бир онглу адам кыоярык туююл эди ол. Ма алайды кертиси, болушу. «Кёргенингден кёпдю кёрмегенинг, жашай турса, энгга кёрюр ёлмегенинг», – деп сёз барды. Айтдым да, мындан ары да не боллугъун, бир Аллахдан сора, киши билмейди. Бери уа сыйюпмю келгенсиз, – деп, бираз сагъышланып, хапарын андан ары жалгъашдырды.

– Ненчанчы жылда болур эди, эсимде туююлдо, оллахий, баям, 1937 жылда болур эди дейме. Кыалмуку улу Беталны кыатыны Антонина Чегем районда таулу элlege кирсизликге кыарай келгенде, анга уллу кыууанч, той этген эдиле. Район ара Тёбен Чегемде эди. Яникой, Каменка, Лячинкыая Чегем районнга кыошула эдиле. Акытопуракъ районну арасында болгъаны ючюнмю, огъесе хауасы ариу, кюн тохтагъан жер болгъаны ючюнмю, не да болсун, районну тойчуларына алайда кыарап, Антонинаны алайда солутургъа оноу этилген эди. Эл ариу, тизгинли эл, хар юйню аллында шаптал терекле, элни ортасында – жетижыллыкъ школ, правлен, столова, почта, тюкен, Малкыарукъланы терек бахчалары бар эди. Той школ аллында болгъаны эсимдеди. Тойда Сотталаны Адилгерий бла Жулабланы Масхут (кыамала бла тепсей эди) барысын да хорлагъан эдиле. Аланы мен ары дери да таныучу эдим. Адилгерий бек жигит, билимге жан атхан адам эди. Масхут а бек чёрек, жарыккылыкъгъа жан берген жаш болуучу эди. Эгечи Зубаржият Каменкада жашай эди. Масхут ары терк-терк келе туруучу эди, аны тёппеси кёрюннгенлей, той башланмай амалы болмаз эди. Биягъында кесинг атын айтдын. Масхутну кыайтмаз Сибирге ийген болур эдиле. Адилгерийча тири жашланы урушха иймей а кыайры кыоярык эдиле. Сау кыалгъан эсе, келген болур.

– Антонинаны уа, башында да кыара мухар бёркчыюгу бла, мен да кёрген эдим тойда, – дерге базыным Матгерийге.

Аны бла манга «соруу» этиу бошалды. Хар бири тынчайыргъа жерлерине кетдиле. Адыллы тиширыу манга жер этип:

– Жукъла, жашым, – деп, аркыамы да тапчыкъ жабып, ундуругъуна жатдырып кетди.

Ол заманда, сюрюннге дери окыуна адамлагъа жетген зорлукъланы, артыккылыкъланы сагъыныргъа кыоркыуп, киши жукъ айтыргъа базынмай жашагъандыла. Мен да сабийликден окыуна кеси башымдан сынагъаным ючюн базынган болур эдим аланы сорууларына жууап этерге. Матгерий кеси от жагъасында окыуна эслеп сёлешгени андан болур эди.

Кёпге дери жукълаялмадым. Жукълаялмагъанымы себеби уа не эди? Биринчиден, жалгъан дау бла тутулуп, хапарсыз-омарсыз кыалгъан

алты къарындашым, ала бла бирча тутулган жууукълары, тенглери – колхоз жашауну аягъы юсюне салган адамла. Орусча эки сёзню бирге къошуп айта билмеген, жети-сегиз жылларындан мал кыйырында ёсген, ёмюрюнде бир кере сахаргъа бармагъан, школну эшигин бир кере окъуна ачмагъан, къолуна къалам алып, жазып кёрмеген, политика, ётюрюк, хыйла дегенни билмеген, таулу болгъанына, тауларына ёхтемленип жашагъан жигитлени, малланы тутханча, тутуп, узакъ Сибирге, Тайгагъа, барсакелмезге жибере эдиле.

ВКП(б)-ны Къабарты-Малкъар обкомуну секретары, ОГПУ-ну Къабарты-Малкъардагъы тройкасыны оноучусу Калмыков Беталны буйругъу бла бизни «С.Буденный» атлы колхоздан 91 хатасыз адамны тутуп, бир къауумун илишаннга салып, бирсилерин а, айтханымча, думп этгендиле. Юйюрлери-чойюрлери, эллери бла къурутханлары да болгъанды. Илишаннга салынганланы уа Нальчикде алгъадан къазылып турган урулагъа къуйгъандыла. Акътопуракъчы къуллукъчуланы экишер-ючюшер къатынлары бар эди. Къызланы, не алдап, не да аталарыгъызны, къарындашларыгъызны тутдурурбуз деп, къоркъутуп алгъандыла. Ала Аллахха табынырны орунуна, Калмыковха табынганладан эдиле. Ол начасла, ёргеден буйрукъ болса, кеси жууукъларын окъуна аямагъан, экибетли фыргъауунла, Ата журт урушну кезиунде окъуна ол адамланы жоюу кылыкъларын кыймай, тиширыу, жаш, къарт демей, сыймегенлерин, жалган шагъатла табып, НКВД-гъа ашырып къоя эдиле, Калмыковну ауанасында кечиннгенле.

Сатхычла кеслерини мурдарлыкъ ишлерин алгъыннгы Чегем район Тёбен Чегемде болган заманда районну прокурору Энейланы Хусейни жашы Жагъафардан башлагъандыла. Немислиле илишаннга салып ёлтюргенде, Жагъафаргъа жаланда 25 жыл бола эди. Къарындашлары Хажисмайыл бла Мухаммадин экиси да 1941 жылда Уллу Ата Журт къазауатда жоюлгъандыла. Бу юйюр тюп болургъа аздан къалгъанды. Аталары Хусейн, аналары Минат – Алма-Ата шахарда, эгечлери Пакиза Жамбул областьны Свердлов районунда кёчгюнчюлюк азабындан ёлгендиле. Тамата къарындашлары Даут а, жалган дау бла тутулуп, 10 жылгъа сюд этилгенди. «Сталин таулуланы терсликлери болмай кёчюргенди», – дегенсе деп, терслегендиле. Верхоянск шахарны тюремсинде 7 жыл олтургъандан сора, тюзлюгю тохташдырылып, башына эркин болуп, Алма-Атагъа келип, юй бийчесин бла эки жашчыгъын саулай тапханды. Кёчгюнчюлюкде алагъа бир къыз туугъанды. Танзиля эки къызы бла Италияда, Даутну эки жашы Азрет Шалушкада, Магомет Нальчикде жашайдыла.

Партизан Гочаланы Бораны жашы Магомет Тёбен Чегемде рай 30-ну заведующиси, районну толтуруучу комитетини экинчиси болуп ишлегенди. Анга 32 жыл бола эди. Аны Нальчикде немислиле илишаннга сала туруп, ол да ич кийимлери бла къачханды. Андан арысын киши билмейди. Ёлюгю табылмагъанды. Атасы Бора сюргюнде ауушханды. Юй бийчеси Сакийнат бла эки къызы, жашы онюч жылдан сора сюргюнден къайтхандыла.

Ючюнчю партизан – Жабелланы Ахылауну жашы Теммот – «С. Бу-

денный» атлы колхозну правленини председатели болуп да тургъанды. Теммотну да полицайла, бирси партизанла бла бирге, 1942 жыл илишаннга салып ёлтюргендиле. Ёлгенде, анга 27 жыл бола эди. Ахылауну юч жашы уа – къанлы къазауатда: Мухаммат, Асхат, Харун. Мухаммат урушда жаралы болуп къайтханды. Харун да 1942 жылда урушда ёлгенди. Асхат а тасды.

Ахлау бла Шабadiyahан Жамбул областьны Мерке районунда асыралгъандыла. Кичи жашлары Мутай, Теммотну юй бийчеси Абий, къызы Лиза, келинлери Къаммарият 13 жыл кёчгюнчюлюкню азабын тартып къайтхандыла.

Тохаланы Чымайны жашы Хажибекир устаз эди. Хажибекирни да, бирси партизан нёгерлери бла тутуп, ол дунягъа ашыргъандыла немис фашистле. Хажибекирни къарт анасы Куллу, юй бийчеси Дауумхан, къызчыгъы Фатимат къалгъан эдиле юйюнде. Хажибекирге 42 жыл бола эди. Анасы, юй бийчеси сюрюннге сюрюлюп, къарт анасыны къабыры узакъ Къазахстанны тюзлеринде къалып, юйдегиси бла къызы 13 жылдан сора къайтхан эдиле Къабарты-Малкъаргъа.

Немисли башкесле 1942 жылны 3-чю ноябрындан башлап 1943 жылны январь айына дери салгъан халекликлери, адамланы къыргъанлары, эллени, миолклени тозуратханлары, 15-жыллыкъ жаш Жулабланы Шаман, арба башчы болуп, гён чарыкъла бла эки аягъын да юшютюп, Энейланы Хусейн бла Жабелланы Ахылау а башларын башлыкъла бла байлап, Жагъафарны, Теммотну, Хажибекирни тыгъыр сууда бузлагъан ёлюклерин ёгюз арбагъа салып, Нальчикден Акътопуракъгъа аманны кебинден жыйылгъанлары, къоншу элледен къартла бла тиширыула, сабийле, элни ортасында тохтап, ёретин сыйыт эте, ёлюклени асырап оноу этгенлери кёзюме кёрюнюп, жукълаялмай эдим. Алагъа хаталары жетгенле уа кимле эдиле? Ала уа – тойгъанларын кётюралмагъанла. «Аман адамны айнытсанг, эрининги-бурунунгу къан этер, аман малны айнытсанг эрининги бурунунгу май этер» деп бошму айтадыла. «С. Буденный» атлы колхозну председатели Дажиланы Зариф – немисли фашистле киргенде, Акътопуракъ элни старостасы, Аккайланы Суфиян – немис фашист аскерни унтер офицери, элни бургомистри, Теуналаны Ибрахим колхозну партия организациясыны секретары – тамата полицай эм къалгъанлары да аланы шапакъушлары. Ата журтларын сатып, совет власть берген къуллукъларын къоюп, кеслери ыразылыкълары бла немис-фашист оккупантлагъа къошулуп, Германиягъа къачхандыла.

Эртгенликде уянганымда, аш юйню ичи жарыкъ, бурунума нартюх ундан этилген жылы халыу ийис келди. Терк окъуна бет-къол жуууп, къартлагъа барсам, ала да, харип, кийинирге кюреше, жол кёл алып.

Къазақъстанда таула Кавказдача жууукъдан къарап кёрюнмейдиле. Болсада Алатау а жерни бек деменгили къуршоууду. Танг атханы бла кюнню чыкыгъаны тенг болады. Кюнню батланы бла кёзюню байланганы да бек терк болады. Барысы да къолларын-бетлерин чайкъап, Маггерий да бизни бла, столну тегерегине олтурдукъ. Биягъы халыула бла къалмукъ чай салдыла. Бек суюноп ашадыкъ. Сора, саулай юйдегини адамларына ыразылыгъыбызны билдирип, алгъыш эте, малларыбызны

сюрюп кетдик. Кишиси-тишиси демей, юйден чыгып, ашырдыла. Сау кьаллыкь Матгерий, бизни бир кьауум жерге дери кеси ашырып, тюш алагьа Жамбулгьа жетериксиз деп, таукеллендирип, юйюне кетди.

Кертиси бла, Матгерий айтханча, кюн ортагьа колхозну кьонакь юйюне жетдик. Ногьай юйню таный кёре эдим. Мал жьяр, адам солур жер да алакат эркин, кирсиз. Кьонакь юйню иелери да бизге бек жарыкь тубеделе.

Эрттенликде, аш кьайгьылы бола да турмай, малланы аллыбызгьа этип, ашыгьып, базаргьа, биринчи болмасакь да, заманында жетдик. Базар кьарап-кьарагьынчы малдан толду. Туюе, эриши эринлери салынып, ышныр эте, атла, байталла пырх-чырх эте, гынттыларын излей, ийнекле бираз шош, эчкиле чибинлеп, жигейчиклерин кьымылдата, аякьларын жерге-жерге урадыла. Кьойла уа, кьызыу кюн боллугьун билдирип, бирге жокку болуп, башларын энишге ийип, мыккылдыла.

Элде «делдал» деген сёзну аз-аз эшите туруучу эдик. Ма энди аны да кеси кёзюбюз бла кёрдюк. Делдал, малны иесине багьасын соруп, ол багьаны базар багьа бла келишдирип, алыучуну бла сатыучуну ыразылыкьларын билгенден сора, кьол тутушдуруп, алыучуну ахчасын сатыучугьа бере туруп, кесине да юлюш чыгьарады, кьыйынын кьайтарады. Ол эрте заманладан келген адетди. Малны уа алыучуну кьолуна тутурады. Арада сокьурануу, даулаш, кёлкьалды болмайды. Делдалны (посредникни) иши олду.

Бизни делдалыбыз бир алтмышжыллыкь, гырхы, айтханындан таймагьан, тири, ёзбекли кьартчыкьды. Юч-тёрт сагьатны ичинде малланы сатып, башыбызгьа бош этди да:

– Ха, инди сиз хам разы, мен ям разы, – деп, саламлашып, базар ичине ташайды.

Маллагьа, ахчагьа да Ногьай жууаплыды. Иелери бла да ол чот этерикди. Тёре алайды.

Базардан бир ёр жол бла ёрлеп, кенг орамгьа чыкьдыкь. Кьосбай, мени таба бурулуп:

– Кел, жаш, кел. Бу башчы эркеч кибики. Бу болмаса, биз ажашып кетерикбиз. Кел, ёт аллыма, – деп кьысады, Ногьайны таягьы бла кёргозте.

Мен а тёгерекге-башха кьараргьа сюеме. Келебиз. Ногьай алда, биз аны ызындан. Юйлени кьабыргьаларында «Абай кёшеси», «Фурманов кёшеси», «Пушкин кёшеси» деген жазыулары окьургьа жетишдим. Кьосбай чал кьоймайды, ансы хар жазыуну да окьурукь эдим. Уллу орамлада асфальт орунуна жагьа ташла тизилип эдиле. Ол тёгерек ташланы юслери бла атлагьан да артыкь зауукь туююл эди. Биягьы Кьосбай:

– Жашым, аллынга кьара, аллынга, – деп тынгысыз болады.

Ара орамлагьа жете баргьан сайын, жазыула кёпден-кёп. Не десенг да, урушдан сора хар зат да иги жанына тюрлене тубиреген кезиу эди.

Кьартла! Зауаллы кьазакьлы кьартла! Жаннетде жатсынла. Ол тюз адамла манга бек сакь эдиле. Ким билсин, мени тас этериклерин Аллах эслеринеми салгьан болур эди, не билейим.

«Чайхана» деген жазыуу кёрюннген юйге жете келгенибизде, онг

жанында жолдан аркакъда бир акъ сакъаллы сары шинли чырайлы киши жарыкъ ауазы бла адамлагъа айланып къыстау, солуу алмай сёлешгенин эследим. Адамла уа, таулула, шум болуп, ол сёлешген адамны ауузуна къарайдыла. Аны къатында уа эшек жегилген арба. Арбаны къюбюрюнде будай салам. Саламны юсюнде кийиз хурттак. Кийиз хурттакны юсюнде юч къол тирмен. Баям, ол аланы сатхан эте болур эди. Ол кезиучюкде къартла чайхананы эшигинден ары къарагъанлары, мени да чайхана таба атлагъаным, биреу, сермеп билегимден тутуп:

– Пойдем, пойдем в комендатуру, – деди.

Комендатура деген жан алгъыч сёзню эшитгенлей окъуна, амалсыз болуп, алгъа атладым. Артха туракъларгъа умут этгенимде:

– Вы нарушате режим спецкомендатуры, – дегенинде уа, кесими тарт-соз этдирмей, аллында тебиредим.

Билегими уа иерге унамайды. Бир узун, арыкъ кеси уа. Татарча чалып сёлешеди. Биз жашау этерге къюрешген «Теспе» деген элде да бир кёп сабийли татарлы юйюр болуучу эди. Халы, сёлешгени, аякъ атлашы окъуна татарлыгъа ушай эди.

Тутулуп бара, ол адамны айтханларындан эсимде къалгъаны эки назму тизгин болду:

«Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,

Онглу сёлешмейд, онгсузну жакълап».

Комендатураны ишчиси: «Иди, иди быстрее!» – деп, алгъа тюрте келеди. Ол ёхтем сюелген, сары шинли, ушагъыулу кишини ауузуна къарап, аны айтханларына асыры эслери кетгенден, жыйылгъанла мени НКВД-ны адамындан къорууларгъа да болур эдиле, алай ала бизни эслемедиле. Ол а мени сюрюп келип, отоугъа атып, арсарсыз аллымдан кирит этип кетди. Отоуда бир агъач тапчан кибик, бир шинтик. Терезеде темир чалдиш. Терезе аллында эски стол. Стол юсюнде шакъы орун, къатында ручка. Къабыргъада агъач раманы ичинде терезе мияла бла жабылып, В. Молотов къол салгъан кёчгюнчюлени эркинликлерини юсюнден указ тагъылып эди. Юч класс бла жарым окъугъанлыкъгъа, указы ангыларгъа къюрешдим. Адыргы орусчам анга жарады. Аны да кёчгюнчю немислилени сабийлеринден юйреннген эдик. «Кёчгюнчюле, 16 жыллары толгъандан сора, спецкомендатураны эркинликсиз беш къычырымдан ары барыргъа эркин туююдюле. Бу указгъа тийишлиликде хар ай сайын он кюнден бир кере къол салып турургъа борчлудула. Алайсыз жууапха тартыллыкъдыла», – деп жазыла эди указда. Алай манга 16 жыл болмагъаны себепли, къол салмайма. Комендант а сюйгенича этерге боллукъ эди. Аны себепли абаданла жаш къауумну, бютюнда къызланы, элден тышына, шахаргъа, нёгерсиз, комендантдан эркинликсиз иймеучю эдиле.

Комендатураны адамы, бир сагъат тенгли бирден къайтып келип, манга соруу эте башлады. Мени уа бир тюрлю бир документим жокъ. Былай ёсюмюне къарагъанда, оналтыжыллыкъ дерге да боллукъ болур эди. Алай ол манга соруу дер кибик, соруу эталмады. Орусча соргъанын жарты-къурту ангылагъан кибик этгенлигиме, толу жууап къайтарал-

май, тауча, къзакъча да айтама. Аны ангылап, ол да татарча, къзакъча сорурга кюрешди. Мен ангылагъандан, мени ары жыйганына сокъуранган окъуна этген болур эди. Ахырында документи жокъ, ким болгъанын иги билмей, кесини башын, мени башымы да аурутуп, протокол жазалмагъанында, таматаны кабинетине алып келди. Тамата къзакълы болгъанын кѳргенимде, кѳлюм иги болуп, татарлыны да сан этмей:

– Ассалам алейкум агъа! – деп, бир эрттеден таныгъан адамым бла саламлашханча, жарыкъ саламлашдым.

– Алейкум ассалам жигит (жаш)! – деп, ол да саламымы бек адетли алды. Татарлы да турады, къуругъан турукъ кибик, сюелип.

Мени сѳзюмю бѳлмей, иги тынгылагъандан сора, баям, жаны ауруду манга. Ишчисине:

– Чайханагъа бар да, бу жашны нѳгерлерине тюбеп кел! – деди. Хар затны къошмай, къоратмай айтханыма ийнанып: – Энди санга законсузлукъ болмасын. Бизни ишчиледе чачын кес десе, башын кесиучюле да болуучудула, – деди.

Сора, къолумдагъы къалын китапны кѳрюп, къолун узатды. Китапны ачханында, манга насыпха болгъанча, 17-чи бетинде 1885 жылда Абай илмуну юсюнден жазгъан «Жасымда гъылым бар деп эскермедим» деген назмусу чыгып къалды. Ол такъыйкъада татарлы солууун да кючден ала:

– Чайханада аллай адам жокъду, – деди, сир къатып.

– Жарайды, бара бер жумушунга, – деп, аны эркин этди кетерге. Комендант а китапны манга узатып: – Окъучу, – деп, столунда ишчи къагъытларын да бир жанына тюртюп, манга къарап тохтады.

Китапха къарамай, назмуну тѳрт тизгинин кѳлюмден айтдым:

«Жасымда гъылым бар деп эскермедим,
Пайдасын кѳре тура тексермедим.
Ер жетген сонг, тюспеди уысыма,
Къолуму мезгилинден кеш сермедим».

– Энтга бир назму окъу, – дегенинде, 120 жыл мындан алгъа къзакъ закийни Абай ана тилине кѳчюрген М. Лермонтовну «Терекни сыфаты» («Терек») деген назмусун окъудум:

Асау Терек, долданып, бурсанып,
Тауды тилип жол салгъан, тасты жарып.
Арыстандынг жалындай буйра толкъын,
Айдахардай, бюктелип, жюз толгъанып».

Ол ийман ахлусу, муслийман комендантны аты Тюзелбай эди. Анга ол атны атагъан билип атагъанды. Анга ол заманда бир къыркъ жылдан кѳп бола болмаз эди. Айтды:

– Сен, шахаргъа биринчи кере келген адам, колхозугъузну къонакъ юйюн табып баралмазса. Былайдан ары иги кесек жол жюрюрге керекди.

Көресе, кечди. Андан эсе, иги къарындашчыгъым кибик, къоркъмай-юркмей, ол бюгюн кѳрген отоуунгда къал. Сен къол да салмайса, тутмакъда туйюлсе, тамбла нѳгерлеринги да табарбыз. Къоркъгъан иш этме, аллынгдан киритни этдирип, чыракъны жандыртып къоярма, – деп, жюрегими жерине келтирип, бир къаршы адамымча, кѳлюмю жапсарып, мени татарлы жашха аманат этип кетди.

«Сау къаллыкъ Османкъул Абайны китабы сени бир затынга жарар деп бош айтмагъан кѳре эдим», – дейме кеси кесиме. Ахшыдан мархабат дегенлей, ол айтханча болгъан эди. Кече узуну китапны окъудум.

Эрттенликде дежурна милиционер, келип, камераны эшигин ачды. Не этерими, къайры барырымы билмей, орамда сюелеме. Къарасам, бизни колхозну «ГАЗ 51» маркалы жюк машинасы келе. Мен а ол бизни излей келген сунуп, къууандым. Хоу бирда, чархлары ташла бла сырылгъан Пушкин орамда ѳрге-ѳрге секире, озуп барады. Кѳп сагъыш эте турмай, ызындан жетип, арт бортуна тагъылып, ол сыйдам жолгъа чыккъынчы, кесими машинаны кюбюрюне атдым. Шофер мени эсле-меди. Энди, иги, тюз жолгъа чыгъып, машинасын къызындырып келеди. Анда-санда акъырын, башымы кѳтюрюп, къонакъ юй таба бара болурму деп къарайма. Бираз баргъандан сора, оюлгъан межгитни аллы бла «Ровное» таба бурулду машина. Ол заманда Баймахан бизни излемегенин ангылап, къонакъ юй да бир жанында къалып баргъанын кѳрюп, секирип турдум да, тюппе-тюз уллу жолда жел этдирип, баралгъаныча баргъан машинаны кабинасын суху къакъдым. Машина, суу толкъунлада къайыкъ чайкъалгъанча, чайкъала келип, ауаргъа аздан къалып, тохтады. Баймахан, кабинадан къоян кибик чартлап чыгъып, тили тутулгъан адамча, манга къарап, иги кесек турду. Сора, тил битип:

– Ай, къазакълы болмай, кѳчгюнчю болгъанынг насыбынг ансы, баш токъмагъынги тѳммегинден юздюрюп эдим! – деди.

Мен да турама, сын таш кибик, машинаны ичинде сюелип, этген терслигиме сокъуранып. Къолумда уа биягъы Абайны китабы. Билеме, энди туйген а этерик туйюлдю. Бир кесек эс жыйгъандан сора, орусча да, къазакъча да, ѳзбекча да ата-анамы тойдуруп, кюлалгъаныча аяусуз кюлдю:

– Тюш бери, къуруп къалмазлыкъ, колхоз дагъыда табар эди машина, экибизни да ѳлтюрюп къоя эдинг да! Къайдан чыккъдынг, хайырсыз? Къартла бла къойланы базаргъа сюрюп кетген хапарыгъыз бар эди да? Къайдадыла акъсакъалла уа?

– Билмейме.

– Ол дегенинг? Къалай билмейсе? Малланы уа сатханмысыз?

– Сатхан эдик.

– Къачан?

– Тюнене.

– Бир биригизден не заманда айырылгъан эдигиз?

– Тюнене, кюн ортадан ауа. Мен тюрмеден къачып келеме. Мени комендантны болушлукъчулары тутханда, ала чайханагъа кирип бара эдиле.

– Ыхы. Бу китабынг а неди? Тюрмеде китапламы юлешедиле? – деп

кюлдю.

Юйден чыкыгъанлы бери болгъан ишлени, минчакъ санагъанча, тизип айтдым Баймаханнга. Ол а китапда араб алфавитни кёрюп, аман айтханына сокъуранып, Аллахдан кечгинлик тиледи. Жол азыгъын ашамагъан кёре эдим, агъач буштугъу бла бир шеша айран, бир базар гыржын (лаваш), тюш азыгъын чыгъарып берди. Кертиси бла, бек ач эдим. Мен ашап бошагъынчы, ауузундан бир жангыз сёз чыгъармады, тынгылап турду. Андан:

– Къачхынчы! – деп, масхара этип, кюлдю. – Къачхынчы дегенни тенг жашларынга эшитдирме ансы, атынга алай атап окъуна къоярла, тейри.

Мени жапсарылгъанымы кёрюп:

– Ярабий, къартла къайда болурла? Ала, эшеклерин къоюп кетмейбиз деп, къыйналмагъай эдиле?

– Аллахды билген. Ала мени къоюп кетерик туююлдюле.

– Къайтдыкъ артха!

Пахтайлагъа келсек – дуния гузаба.

– «Аманат жаш къарачайлыны тас этгенбиз, энди не айтып барлыкъбыз? Эки уллу киши къойладан жангыз бирин ажашдырмагъанбыз. Адам а къайры кетди? Не болду?» – деп, не аш ашаргъа унамайдыла, не олгуруп тынчаймайдыла, – деп тарыкъдыла Пахтай бла ой бийчеси, бизге жолда тюбеп.

Арбазгъа кирип баргъаныбызда, ата-аналары ахыратдан къобуп келгенча, къууандыла, мени кёргенлеринде, къартла.

Олсагъатдан: «Ауулгъа, ауулгъа!» – деп, сермеп, артмакъларын да инбашларына атып: «Эшеклени да энди келген базарчыладан иерсиз», – деп, ашыгъып кетдик барыбыз да, Пахтай да бизни бла, колхоз правленни эл советини юйюню аллына келип тохтадыкъ. Адам – кёп, хар кимни бирер жарсыуу, машинадан этеклерибизни къагъа, керилип-созулуп тюшдюк да, келип, адамлагъа къошулгъаныбызлай, беш жашы урушха кетген таулу къарт къатын – Анага келип, колхозну таматасына тарыгъу эте. Барыбыз да шум болуп тынгылайбыз.

– Пирсидатиль, аурунг алайым, – деп башлагъан эди Анага сёзюн. – Тёрт жашымы да къазауатха ашыргъан эдим да, ючюсюнден алыкъа хапарыбыз жокъду. Аталары мында ауушханды. Тамата къызым да «Энгбек» деген элдеди. Баш иеси урушдан къайтмай къалды, беш сабийлиди. Кичи къызым мында колхозда ишлейди. Жангыз къызчыгъы барды. Аны атасын да Кавказда нецислили ёлтюргендиле. Ма муну къаршы къарындашы, – деп, мени кёргозтдю, билегиме тийип.

Председатель Майлыкъл, мени къатына чакъырып:

– Кемпирни (ыннаны) айтханы кертимиди? – деп сорду.

– Кеппе-кертиди.

– Анага, не тилегенинги айт, – деди Майлыкъл.

– Аллахакъына, комендантла жашымы ийселе, сизни да къыйнарыкъ туююл эдик. Не этейик биз жарлыла, биз харипле. Ачдан къыйналабыз. Сауаргъа малыбыз жокъ. Аллахдан къайтсын къазакълы къоншуларыбызгъа, айран, сют да бередила, акъ керекли

этмейдиле, сау кьаллыкьла. Бир кесек будайчыкъ берсегиз эди, – деп, тарыгыуун бошады.

Турадыла адамла тынгылап, Майлыкьулну жууабын эшитирге ашыгып.

– Анага харип, мен не этейим. Ма алайда тракторуна от алдыралмай кюрешген Токтай да, аскерде бир бутун юздюрюп келген Пахтай да, колхозчулагъа жукьу бермей, будайны планын толтуралмай, кечекюн демей, ат белинде айланган Майлыкьул да, барыбыз да – жарлы, – дегенде, барысы да харх этип кюлдюле. Сора айтды:

– Анага, тамбла районнга Михайловскагъа барлыкьма да, жашынгы санга келирге эркин этдирirme. Суйсегиз а, сиз ары барырыз.

Майлыкьул, олсагъатдан бухгалтерни чакьыртып:

– Анагагъа бир пуд будай жазып бер, – деди.

Ол Майлыкьул деген, кертиси бла, кьурау хунери уллу, жаш-кьарт демей, ишлеген адамгъа, кьчгюнчулеге окьуна тюз кьзден кьарагъан ахшы адам эди.

Ол биз жашагъан элде Абдыкьадыр молладан бла бизден сора юйюнде Кьураны болгъан адам жокь эди. Председатель Майлыкьул бир-бирде, атын орамда тагып, бизге жашырын келип, Иясын сураны окьуп кете эди.

Малкьарны саулай тау эллерини башларын кьара булутла басхан кюн, малла ёкюрюп, итле улугъан кюн, кьартла бла сабийле, анала бла башсыз кьатынла уруш аулакьларында аталарын, кьарындашларын тапмай таралгъан кюн, таулу элдеде нарт кьопхан кюн, анам сау заманында кьумачдан тикген сумка бла Аллахны сыйлы келама, Кьуран-Керимни боюнума тагып, Кьзакьстанны Жамбул областыны Свердлов атлы районуну Теспе деген элине дери 20 сутка баргъан эдим. Майлыкьул суйюп окьуучу анамы Кьураны уа 140 жыл мындан алгъа Татарстанны Кьзан шахарында зарфха урулгъанды.

Сора Баймахан, жыйылгъанлагъа жууугъуракь келип, мени комендант кьалай тутханын, кьзакьлы таматаны хайырындан кьачып кетгеними, машинаны аударургъа аздан кьалгъанын айтып, алайдагыланы дагыда бир кере кюлдюрдю.

Кеч бола, адамла юйлерине кете тебирегенлеринде, Майлыкьул, сабыр болугъуз дегенча, кьолун кьюрюп:

– Комендант-момендантны билмейме, кьарачайлыла да ишлерге-ашаргъа, жашаргъа керекдиле. Аланы да Аллах жаратханды. Мен аланы учу-кьыйыры кьюрюмеген Кьзакьстан аулакьларына ишге жолну ёнчелеп иерик тьуйюлме. Барсынла кеслери суйген, кьолларындан келген ишге, баш кечиндирсинле. Мал кютсюнле, сабан сюрсюнле, – деп, сен а не айтаса дегенча, эл советни председателине, Кенжебекге кьарады. Ол да:

– Кьчгюнчулени Тьуймекент (Буденовка) базарындан тьймазгъа деп комендант бла келишимле этгенбиз, – деп, кьууандырды.

Аны бла эки таматаны да ингирик «заседаниялары» бошалды.

1947 жыл Жамбул областьда кьыш бек сууукь болгъан эди. Колхозда малчыладан кьалгъанла ишлеген окьуна этмей эдиле. Бир-бир

кюнледе сууукълукъ 45–50 градусха жетгенди. Бютюнда «Къумда» къауданда кечинген къойла, эчкиле, ууакъ аякълы мал кѣп къырылгъанды деген хапар жайылды. Жаз башында биягъы манга жол чыкъды. Ким биледи, таянчагъым болмагъаны ючюнню сюре болур эдиле арыбери. Баймахан, тынгылауукъ Аманкъул, мен, «Къумда» колхозну сау къалгъан малларыны санларын билип, правленни оноууна кѣре, ёлген малланы да санларын тохташдырып, терилерин машинагъа жюклеп келтирирге керек эдик. Кюн жылынып. жер эрисе уа, машина бараллыкъ туююл эди. Чархлары къумгъа батылып къаллыкъдыла. Аны себепли женгил къымылдаргъа керек болду. Ашхамда, биринчи къой къошха жетип, анда кече къалдыкъ. Къош а Кавказда таулу полицаила немислилеге тутдуруп ийген бек айырма билимли жашларыбызны ёлюклерин ёгюз арбагъа жюклеп, Нальчикден Акътопуракъгъа келтиргенде, айтханыбызча, эки аягъын да юшютген Жулабланы Шаманны къошу эди. Жангы юйдегили болгъан Шаман юй бийчеси бла бирге колхозну 500-ден артыкъ ана къоюн кюте эдиле. Аны сюрююнде артыкъ кѣп мал къырылмагъан эди.

Экинчи кюн юч къой къошха да жетип, эчки сюрюуден къалгъанкъулгъанларын санап, ёлген къойланы терилерин машинагъа жюклеп, Къумлада машинабыз батмай, «Тюймекент» деген элни къаты бла озуп баргъаныбызлай, бир атлы ызыбыздан болду. Жолну болумуна кѣре, машина къырын келеди. Уллу жолгъа чыкъгъынчы, биз анга жетдирмей кеталлыкъ туююлбюз. Атлы, атына къамичи жетдире: «Тохтагъыз, тохтагъыз!» – деп къычырады. Ат иерге жарашмай, эки жанына ауа келгенине кѣре, эсирген адамгъа ушайды. Машинаны бир сол жанына, бирде онг жанына ётеди. Аты бир алапат ат, туююнде тыйдырмайды. Баймахан да пагонлуланы суймеучю эди. Иги кесек жолну къоратхынчы, кѣрмегенча, эшитмегенча этип барды. Мен а, машинаны къубюрюнде къой терилени ичине батылып, бѣркюмю къулакъларын энишге этип, сакъал туююме къысып келеме. Жаланда къой териледен губула кирирле этиме деп къоркъама. Алай да болмагъан эди. Баям, губула да сууукъдан къырылгъан болур эдиле. Сора, Баймаханны тѣзюмю жетмей, машинаны женгил тохтатып, хыны ауазы бла:

– Жигит, санга не болгъанды? – деп сорду.

Ол комендатураны ишчиси къазакълы эли. Тили бюлдюрдю эте:

– Къарашай, къарашай, – дей эди.

Баймахан ариу айтып кюрешеди. Ол а къулагъына да алмайды. Баймахан кабинаны эшигин ачханлай, комендант керохуна узалыргъа умут этди. Аманкъул колхозну парторгу уа, не кабинадан башын тышына окъуна къаратмайды, не сѣзге къошулмайды. Баймахан хар нени ангылагъан, болмагъанча тири адам эди. Комендант экинчи кере керохуна узалгъанында уа, Баймахан аны, тартып, атдан алып, бузлагъан жерге уруп, керохун сыйырды. Манга да мин башына, машинагъа, деп башы бла кѣргюзтдю. Комендантха атыны жюген билеклигинден тутдуруп, машинасына от алдырып кетди.

Базынуулугъуна бла пагонларында жулдузланы жылтырагъанларына кѣре, комендантны къуллугъу да аман болмаз эди.

Биз ол эсирген НКВД-чыны хатасындан, район арагъа барып, комендатураны табып, керохну жети патрону бла келтирип бергенибизге къагъыт этдирдик, 30 къычырым артыкъ айландыкъ. Тарыгъыуну да экибизни атыбыздан жаздыкъ. Манга уа киши эсин бурмады, район ара комендатурада окъуна кимсе деп да сормадыла. Тынгылауукъ Аманкъула, ма ол тынгылауу бла ач да, сууукъ да болуп, кече ортасы бола, элге жетгинчи олтура эди машинаны кабинасында, кесин ким эсе да бир сунуп.

Сюргонде кѣчгюнчюлеге властьланы жанындан болушлукъ жокъ эди. Жандауурлукъ, болушлукъ болгъан эсе, энчи, эсли, тюз ниетли къазакълы, къыргъызылы къарындашларыбыздан болгъанды. Кесибиз тирнек этерге кюрешгенбиз, ишлерге, окъургъа къармашханбыз, бир бирибизге сый-намыс бергенбиз. Бир насыбыбыз, тилибизни, динибизни бирлиги, жууукълугъу да бек болушханды. «Ийнек аягъы бузоу ѳлтюрмез», – деп, къзагагъы, къыргъызы бла жарашып жашагъанбыз. Биз жашагъан элде сау къалгъанлагъа, сабийлеге, къарыусузлагъа эс тапдырыр, кѣз-къулакъ болур, жашау ызгъа салыр, таянчакъ болур адам болмагъаны себепли, жаш къауум, суйсек-суймесек да, ол жерли эсли адамлагъа тагъыла эдик, Алада уа бар эдиле, жаш къауум аман бетли болмасын, тюз жолгъа тюзелсин деген, тюз ниетли башчыла.

Бир-эки къарындаш болуучу эдиле да, ала да биз сагъыннган ахшы ниетледен кенг, кимни тарысы кѣп болса, аны чѣплеучо тауугъу болуп, эки бетлиле айтханнга къарс уруучуладан эдиле. Эр киши, тиширыу болсун, хатасыз адамланы НКВД-гъа ѳтюрюк тил этип, жалгъан шагъатха сюелиучюледен эдиле. Ала билимлери, адамлыкълары жокъ, эки динден бирин тутмагъан иймансызла, сомахилли буттукъла эдиле. Аланы ол халлерин сезгенден сора, къзакълыла аланы ахырда жукъгъа санамагъандыла. Туруучу эдиле, жегилип къысталгъан ѳгюзле киби.

1943–1946 жыллада къарачайлылагъа бла малкъарлылагъа (тауула-лагъа) сталинчи геноцид сынатхан кѣчгюнчюлюк азапны кеси кѣзю бла кѣрмеген, кеси башында сынамагъан адамгъа сѣз бла айтып ангылатхан къыйынды.

Ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, зорлукъ, артыкълыкъ, уруу-тѳююу, ѳлюм, ѳлтюрюлюу – барысын да сынагъандыла.

Мени нѳгерлеримден артха туракълауума чырмау болгъан а таулу ауаз, таулу базыныулукъ бла эшитилген, таулу ѳхтемлик бла айтылгъан сарын эди. Ол сѳлеше тургъан адамны ауазы кѣкден келген сунар эдинг. Ол ауаз мени ангымы, эсими кесине тартып, бир башха дунягъа алып кетди. Ол ауаз Отарланы Саидни ауазына ушай эди. Ким билсин, ала жаш заманларында бир бирлерин таныгъан окъуна эте болур эдиле.

Биринчи кере партагъа олтуртхан, биринчи кере элиб танытхан, биринчи кере башымы сылагъан устазым, сюргонде, узакъ Къзахстанда эсеме тошдю.

Саид орта бойлу, бетинден нѳрю тѳгюлген, чырайлы, ариу тилли, ариу къылыкълы жаш болуучу эди. Басханчы таулуланы юслеринде ненча иги хал, адет-намыс бар эсе да, ол затла фахмулу поэтни-устазы юсюнде болгъанын кѳрюп, эллилерибиз уллу ыспас эте, махтау салыу-

чулары бюгюн да эсимдеди. Чынтты устазны сёзю да, кёз кырамы да оюмлу, суйдюмлю эди.

Къарачайлысы-малкъарлысы да, сюргюнде зарауатлыкъ сынай тургъанлагъа уллу Жамбул шахарны ара орамында тохтап, къоркъмай, юркмей, буюкъмай, адамланы жүреклерин жапсара, тирнек этерге, ишлерге, жашау этерге чакъыра эди ол уста сёлешген адам.

Сталинни, Берияны, Сусловну, Кумеховну эм башхаланы къаргышлыкъ ишлерин халкъгъа туура этерге базынган «Къарачайны къадау ташы – Къарачайны халкъ жырчысы», Совет Союзну жазычуларыны Союзуну члени, «Урунууну Къызыл Байрагъыны» ордени бла саугъаланган Семенланы жырчы Смайыл болургъа боллугъун, Саидден сора, къарап жазычу кёрмеген, алыкъа тёртюнчю классны окъуна бошамагъан, Смайыл кеси айтханлай, «суудан къумгъа тюшген чабакъ», сюргюнде айланган жаш адам къайдан биллик эдим?

Ол кёре эдим, таулуланы тегерегине жыйып, хар назму тизгинин, тикгинчи сыбапхадан чыгъаргъанча, чыгъарып айтып тургъан. Ол кюн алай болгъанын эки назму тизгинден окъуна билебиз:

Тюзлюк – тутмакъда, насып – туманда,
Онглу сёлешмейд, онгсузну жакълап.
Биз – суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солуу жетмейин, жерни тырнакълап.

Къатдыр белинги, ой, жарлы миллет,
Этейик къумда жашау кечинмек.
Боюнсагъа жекгенди къадар,
Аны тартмайын жокъду мадар.

Тюзлюкню жакъчысы Семенланы Смайылны жыр-назму хазнасын 50 жылны ичинде тунчукъдуруп, тонагъанлай, миндеп кюрешгенлени жолларын кесип, къарачай-малкъар тилде китапла этип, зарфха урдуруп, окъуучу къауумгъа жетдирген жазычулагъа: Къараланы Асиятха, Къазийланы Назифагъа, Лайпанланы Билялгъа эм башхалагъа чексиз махтау!

1948 жыл август айда Жетибайда бишлакъ сыкъгъан заводха къарындашым бла бирге сют элтип бардыкъ. Ызыбызгъа келе, Османкъулгъа тюбеп къалдыкъ. Ол бизни къоймай юйюне элтди да, тюз да ата къарындашыбызча, къонакъ этди, сыйлады. Къазакъ къарындашларыбыз не заманда да туз-гыржыннга бек чомартдыла, кеси кесинги тап жүрют ансы.

Сора ушакъны биягъы школдан башлады.
– Къарындашчыгъым, окъургъа суюмисе?
– Айхайда, суюме, суймей а!

Устаз, арсарсыз къолуна ручкасын, дефтерин чыгъарып, кимге эсе да кыагъыт жазды. Къарындашым да, ышарып, манга кёз кысыды. Сора Османкъул бизге жууугъуракъ олтуруп айтды:

– Ма бу мен берген кыагъытны, эки-юч кюнден къалдырмай, Бу-

дёнвокада интернатны директору Лайпанланы Алийге элтип бер. Къолунгда эл советден ёксюздю деген справканг болсун. Ол бек къолай адамды. Августда болуучу устазланы кенгешлеринде районда тюбеп, Алий Каримовичге сени юсюнгден айтханма, болушурукъду. Мен айтханны этип барып, иги жашча, окъуу-билим алыргъа ашыкъ, жаным. Абай айтханны окъугъанса да? Билиминг болса, кишиге жалынчакъ болмазса. Боюн болса, боюнса табылмаймыды? Санга бизни интернатда да табыллыкъ эди жер. Алай Будёновка сахар маталлы элди. («Ёмюрде бу Буденныйден къутулалмай къалдыкъ», – дейме ичимден). Анда орусла, чеченлиле, ингушлула, къазакълыла жашайдыла. Школлада къарачайлы устазла да бардыла. Кесинг билгенден, Будёновка сизни элден узакъ туююлдо. Солуу кюн юйюнге барып окъуна къайтырыкъса.

«Ассалам алейкум, Алий агъа. Ол хапарын айтхан жашны санга иеме. Болушуругъунга ишексизме. Сизге хурмет бла, Жылкъыбаев Османкъул. 1948 ж. Август», – деп жазыла эди ол иги адамны къагъытында.

1948 жылда 25-чи августда, къолумда ёксюздю деп эл советден алгъан, къазакъча жазылгъан справкамдан сора бир тюрлю бир документим жокъ, Будёновкада интернат–школгъа келдим. Школ аллында менден сора да таулула бар. Алий Каримович аладан бешеуленни: Ахметланы Хусейни, Ахметланы Байдыматны, Сарыланы Османны, Бжиланы Солтанны – школгъа, мени уа интернатха алдырды. Бешибиз да бир классда окъурукъбуз. Ала жууукъ элдеде жашагъанлары себепли, юйлеринден журюп окъурукъ эдиле.

Класс журналгъа тукъум атларыбызны кеси къолу бла жазды.

Экинчи кюн Къазакъстанны Жамбул областында Свердлов районуну Буденовка элинде интернатны директору Лайпанланы Абдул-Керимни жашы Алий, справканы да иги тынгылы орусча жарашдыртып, мыннга эл советни мухурун салдырып кел деп, эки кюннге юйге жиберди. Интернатда туруп ючюн а, ёксюздю деген справка керек эди.

Кавказда, Акътопуракъда жашаучу заманыбызда, барчыгъа-келчиге айланган, Мырзабек деп бир киши болуучу эди. Хужурукъ фашистле келгенде, акъылдан ажашханла той этгенлеринде, биз, сабийле окъуна, ала этген ишлерин жаратмай, алайгъа барабыз. Жанатайланы Ахматчыгъа барыбыздан да гитчечик: «Мырзабек, сен а не этесе, харип, сени адамлагъа къошхан совет власть туююлмюдю?» – дейди, иги эшитдирип окъуна. Ол а: «Кет былайдан, къуру, ёсмезлик, эки чабырымы совет плас ючюн тепсей тауусханма да», – деп мирчиледи Ахматчыкъгъа. Улуу, гитче – барыбыз да харх этип кюлдук.

Къабарты-Малкъар АССР немис-фашист ууучлаучуладан ариуланганда, ёзге тийишли адам табылмай, кючден къол сала билген Мырзабекни эл советге председатель этген эдиле. Кёчгюнчюлюкге дери окъуна адамыча адамларыбыз бири къалмай урушха кетип, элибиз тюп бола тура эди. Бюгюн да турады тюп болуп. Мырзабекни къатыны таулу болгъаны ючюн, 1944 жылда 8-чи мартда кеси ыразылыгъы бла, юйюрюнден айырылмай, Къазакъстаннга сюрюлген эди. Узун сёзню къысхасы, ол эл советни мухурун, властьны органларына бермей, алып баргъанын адамла биле эдиле. Бизникиле, аны эшитип, справка алып

келирге мени атлы этип ийдиле. Тёрт да элни юсю бла, Ынтымакъ, Юштёбе, Къаракъум, Кенгес деген элледен сора, Къумбелге барыргъа керек эди. Сау кюн жолоучу болургъа керекди. Кюн ортада Къумбелге жетдим. Сурай барып, Мырзабекни табып, келген жумушуму айтдым. Хоу бирда, Мырзабек, гяурдан туугъан: «Совет блас мени Сибирге мухур берипми иерик эди, жашчыкъ, бош, керексиз къыйналгъанса, харип», – деп, бир жанына бурулуп кетди. Не этерик эдим? Баргъаныма да бек аман сокъурана, атым да, кесим да арып, ач, суусап да болуп, эринлерим къургъакъсып, кече къарангысы бола, атымы арт айылын да тас этип, аманни кебинден юйге жетдим. Ол да, кимни тарысы кёп болса, аны тауугъу болуучуладан эди.

Экинчи кюн эрттенликде, кишиге да сормай, эл советни председатели Кенжебекге барып, ишни болушун ангылатханымда, аузундан жангыз бир сёз чыгъармай, къагъытчысын чакъырып, бир угъай, эки справка жаздырып, къол салып, мухурун басып берди, сау къаллыкъ. Бири – ёксюздю деген справка, экинчиси уа – Жамбул областны Свердлов атлы районуну Теспе деген элинде жашайды деген справка. Мырзабек а манга къазакълы тенгли бир хатер этмегенди. Кавказгъа къайтханда, мухурну тийишли органлагъа келтирип бергенди. Алай аны ючюн анга киши ыспас этмегенди, ол мухур а кишиге керек болмагъанды.

Эрттенликде дежурный къонгуроу къагъып, классха киргенибизлей, орус тилден окъутхан корейли къыз Наталья Григорьевна дерсни башлагъанлай, биреу келип, мени тышына чакъырды да, тамбла комендатурагъа келирсе деп, къолума повестка тутдуруп кетди.

Айсулуу бла мен ал партада олтуруучубуз. Жингириги бла тюртюп, ол адам нек келгенин билирге суюноп, къоймайды. Устаз, эслеп къоюп, аны тыйгъанлыкъгъа, дагъыда кёзю-къашы бла билдиреди. Переменагъа чыгъаргъа къонгуроу болуп, окъуучула бир бирге ал бермей, тышына къуюлдула. Айсулуу мени къолумдан повестканы сермеп алып:

– Фу, ол жаш мени агъам майор Бейсовну болушлукъчусуду. Къоркъма! Ол, комендант болгъанлыкъгъа, кёчгюнчюлеге бек игиди, ийнанмай эсенг, Османлагъа сор, – деди.

Мен да андан сора артыкъ бек къайгъы этмедим.

Экинчи кюн завучдан эркинлик алып, Дихандагъы комендатураны арбазына киргенимде, Мудар алайда суюлип. Ол манга повестка берип кетген жаш терезеден къарапмы кёрдю, мени ичине чакъырды. Мударны кёргеними суюмедим, саламлашхан да этмей, кёрмегенча этип, жаш болгъан отоугъа кирип кетдим. Повестканы бергенлей, барып, таматагъа билдирди. Ичине кирип саламлашханымлай окъуна, Айсулуу айтханны кёзюм бла кёрдюм. Олтур деп, шинтикни кёргюзтюп, Мударны чакъыртды да:

– Бу жашны таныймыса? – деп сорду.

– Таныймай а, таныйма, Азретни.

– Тукъум аты уа неди.

– Жолабов.

– Атасыны аты уа?

- Тапуш.
- Ол а къайдады?
- Тутхандыла.
- Нек тутхандыла?
- Да аны уа мен къайдан билейим. НКВД знайт.

Бейсов, не документинг барды, кёргюзт дегенча, манга кьолун узатды. Комсомол билетими бла Кенжебек берген справканы кёргюзтдюм. Мени тукьум атым, Мудар айтханча, Жолабов угъай, Жулабов, атым Азрет угъай. Юзейир, атамы аты, Тапуш угъай, Алий деп жазылып эди.

Комендант, ашыкьмай, столну кюбюрчегинден Мударны тарыгьыу кьагьытын чыгъарып, кеси да къарап тургъанлай, манга окьутду. Ол Кавказда окьуна ётюрюк айтып, НКВД-гъа тил этип, адамланы тутдуруп, кеси уа жалгъан шагъатха жюрюгенин абаданладан кёп кере эшите тургъаным себепли, аны тарыгьыууна сейир этерча тьойюл эди.

«Была бий, бай тукьумдан чыкьгъан, совет властны жаулары, кулакла болгъандыла. Бу жаш совет школда окьургъа эркинлиги жокьду. Мында да, кишиден эркинлиги болмай, Жамбул шахаргъа окьуна барып къайтады», – деп жаза эди Мудар. Ол кеси тарыгьыу жазалмазлыгьы сёлешген сёзюнден окьуна белгили эди. Заявленияны кимге эсе да жаздыргъан эди ансы.

Бейсов Мударгъа:

– Бу сен айтханла, жазгъанларынг керти окьуна болсала да, Сталинни: «Атасыны терслиги ючюн жашын жууапха тартыргъа жарамайды», – дегенин билмеймисе? Ол сен тарыгьып келип, адамланы башын аурутхан жаш бу тьойюлдю. Муну андан тукьум аты, кесини аты, атасыны аты да башхады. Бу жаш комсомолду, иги окьуйду. Къылыгьы игиди. Муну школдан къыстаргъа кишини эркинлиги жокьду, – деп, менден жашырын школну директору Хасенов берген характеристиканы окьуду. – Сен а, – деди, – абадан адам, уруш къыйынлыгьындан къутулуп, билим алыргъа итинген жаш кьауумгъа болушурну орунуна, быллай кирли, жараусуз ишле бла кюрешесе! Бу жолдан сора быллай сылыкь ниет бла мени аллыма келсенг, эшитмедим деме, ахшы киши. Сиз туугъан жеригизден ма сеничаланы хатасындан къысталгъансыз. Бар жолунга! – деп хыны-бусту этип, кабинетинден къыстады.

– Сен а, – деди, – иги жаш кибик, бу характеристикангда айтылгъаныча, билим алыргъа кюреш. «Окьуу – билим шауданы, билим – ёмюр чырагьы». – дегенин унутма, – деп, ариу айтып, ашырды.

Элден чыкьгъан жерде Мудар мени сакьлап тура кёре эдим. Мен, тюз аны къатына жетгенлей, терк-терк атлап, озуп кетдим. «Биз жууукьлабыз, айтырыгьым барды», – деп кюрешди, тохтамай, кетип къалдым.

Къайтып келе, Талас кёпюр кьулагьында Османлагъа тьубедим. Айсулуу да ала бла, беш-алты окьуучу. Болгъан ишни айтханымда, барысы да бирча кюлдюле. Интернатха келгенимде, Сапыу, кимден эшитген эсе да, тынгьсыз болуп, арбазда сюелип тура эди да, кьоймай юйлерине элтип, хар нени да билип, сыйлап ашырды.

Ма алай, тынч, ырахат 8-чи классда окьуй тургъаныбызлай, окь-

уучуланы кийим, аш-суу, отун бла жалчыталмайбыз деген сылтау бла, кыш тышгенлей, интернатны жабып кьойдула. «Жарлыны ашы аллына келсе, буруну кьанар» деп болду. Тюймкенти бла Теспени арасы жети кычырымды. Жайгыда кьолтугьума жетген суудан кирип ётерге да болады. Кышхыда уа кьара суу бузламайды. Суусуз жер бла барсанга, он кычырымды. Аны себепли, жюрюп окьургьа онг болмай, орамда кьалдым. Окьургьа уа керекди. Бютюнда Мударны тарыгьыуундан сора уа: «Эришмеген эр болмаз», – дейдиле.

Солуу кюн юйге бара тургьанымлай, ат бла бир элли тиширыу Гюлбала ызымдан жетди. Ол кюз артында кызычкьларын орусча да окьутур умут бла Тюймекентде бир жууукьларыны бош тургьан юйюн учузуракь сатып алгьан хапары чыкьгьан эди. Атыны башын тартып: «Кел, мин!», – деп, кьаты болду. Гитчелигимден окьуна атха минерге бек суйгенлигиме, тиширыу бла атха минип ким кёргенди. Нек арсар болуп тургьаным сизди. «Мин дейме да», – деп, бир жууукь адамымча, хыны этди. Не этерик эдим амалым алай болса, миндим. Алаша семиз эди да, сауурусу уа бир сыйдам, жылы. Жолда бара, интернатны жапханларыны юйдегилеге билдирирге келгеними айтдым. Ол эсли тиширыу, не амал да этип, жартылай кьоймай, 10-чу классны бошаргьа кереклисин айтды. Элни кыйырына жетгенлей, секирип атдан тышдюм. Кесибиз жашагьан орамгьа айланганымлай, Гюлбала да, атдан тышюп:

– Бу атха мине бар да, иги жаш кибик, баргьанлай, суу ичир, аш сал. Ат иерин а терлегени кьуругьунчу алма, онг бар эсе, бир дорба жем да бер, – деп, эр кишича юйретди. – Юйюгюзде абаданладан адам бар эсе, бусагьатчыкьдан келип манга жолукьсунла. Мен сатып алгьан юйде бир гитчерек отоу бош турады. Анда турургьа боллукьса, – деди, атны жюген билекликлерин тутдуруп, – кесинг а эрттенликде эртте былайда бол, дерс башлангынчы жетерча.

Юйге келип, интернатны жапханларыны айтханымда, бек жарсыдыла. Алай Гюлбаланы хапарын айтханымда уа, Шаман, секирип туруп, Гюлбала бла жылына бир кьой, эки центнер акь будай ун, анга кёре кьатыкьгьа жау-бишлакь дегенча башха затла да ийип турургьа жарашып келди. Ол жыллада, бирсилеге кёре, биз бек иги жашай эдик. Беш жюз кьой болгьан сюрюу бизни оноубуздача эди. Сютю, териси, тёлюсю да биз суйгенча тергеле эди. Акь будайыбыз асыры кёпден, гюйреге кьуя эдик. Жаланда тирменнге элтгенде кьуюучу эдик машоклагьа. Аллахны ахшылыгьындан, алты адамгьа ишчи кюн жазылгьаны бла кьазакьлы кьарындашларыбыз бла шуёхлукьда жашагьаныбызны, кесибизни ариу, тап жюрютгенибизни, ислам динни жорукьларына кёре жашагьаныбызны хайырындан, хар не да элпек эди юйюбюзде.

Баш кюн эрттенликде айтхан жерибизде тубешип, Тюймекентге кьайтдыкь. Тышден сора жатхан жерими, китапларымы келтирип, ол кюн окьуна отоуда тохтадым. Юйдегиле манга кёп «жюк» жюклеп ийдиле: адепни, адетни унутмай, кесинги тап жюрют, намыс эр кишиге, тиширыугьа да бирча керекди. Иги окьу, кьарачайлыла бла байламлыкь жюрютгенлей, барып-келип тур, кьайда да тыгон деген затха жанлама. Кьайсы бирин санагьын, кёп затны аманат этип ийген эдиле.

Колхозну жаз жайлыгы Талас черекни бери жанында болуучу эди. Май айдан башлап, октябрь айны аягына дери къарындашым Азрет колхозну тууар фермасында битеу сауулгъан сютню энди Тьюмекентни сют заводуна ташып турду. Ол Гюлбалагъа хар кюн сайын бир челек сют, бир-бирде сют баш да келтиреди. Гюлбала 2–3 кюнден бир кере жау чайкъай эди. Шахар маталлы орус элде жашагъан адамгъа уа ол бек улуу болушлукъ эди.

Бир ыйыкъдан интернатны окъуучуларын эл школгъа кечюрдюле. Окъуп башладыкъ. Орус тилден бла орус литературадан – Лайпанланы Алий, физикадан – Кипкеланы Къарачыкъ, математикадан Тотуркъулланы Магомет окъутады. Окъуучула да къатыш, кёбюсю къзакълыла, оруслула эдиле.

Элде аладан сора да правлен тийресинде жерчиликде, малчылыкъда урунган, иш кёллю, оноугъа къошулгъан къарачайлы жашла кёп эдиле. Биз жанындан а жаланда бир басханчы юйор бар эди. Чеченлиле хазна ишлемегендиле колхозда окъуна. Сатыу-алыу бла кюрешгендиле.

Къарачайлы къарындашларыбызны араларында (Мени аккамы анасы да къарачайлы тиширыу болгъанды, Дудаладан) мен бек ёхтемленип тургъанма, жангызлыкъ сынамай. Уллусу-гитчеси да эркелетип тургъандыла. Туз-гыржынларын, ариу сёзлерин кыызгъанмагъандыла. Эгечлерибиз Тотуркъулланы Апалачха, Кипкеланы Сапуугъа (Чыпчыкъланы кыызлары) эм башхалагъа жаннетли болугъуз дегенлей турама.

Бир Аллах, бир Аллахдан сора ол къарачайлы къарындашларыбызны къанат тюплеринде сау-эсен бешибиз да бирсилеча эркинлигибиз бла 10-чу классны бошاپ, аттестатла алдыкъ.

Къзакъ халкъда быллай нарт сёз барды:

*Игиге этген игилик,
Ёмюрде эсден кетмейди.
Аманнга этген игилик
Бир кюннге да жетмейди.*

Айтханыбызча, 10-чу классны бошاپ, окъуубузну андан ары жалгъашдырып умут бла ара шахар Алма-Атагъа тебирегенибизде, комендатураланы эшиклеринде къара киритле къалауур болуп, 1955-чи жылда кёчгюнчю халкълагъа «тейри эшиги» ачыла башлагъанды. Сюр-гюнде болгъанла, Республиканы ичинде адамла къайры барабыз деселе да, эркинлик берилген эди.

КПСС-ни XX съездинде Н. С. Хрущев ачыкъ этген Сталин адамлагъа азап чекдирирге, кыйнау амалланы хайырланьыргъа эркин этген телеграммада былай айтыла эди:

«ЦК ВПК(б) поясняет, что применение методов физического воздействия в практике НКВД, начиная с 1938 года, было разрешено ЦК ВПК(б)»...

Ата журт уруш бла тенг, кёчгюнчюлюк азабын тартхан къарачай-малкъар миллет, керти окъуна, Семенланы Смайыл айтханлай, беллерин къатдырып, къум тюзледе тири, иш кёллю болуп, кечинмеклик этген

угъай эсенг, жашларыбыз, кызыларыбыз Социалист Урунуу Жигитлери деген атлагъа тийишли болгъан эдиле. Къазакъстан, Къыргъызстан, Ёзбекистан Республикалары башчыларындан махтау, аперимлик алгъандыла. Къазакъстанны ол заманда ара шахары Алма-Ата да бийик билим берген институтлары барысында да, университетде да окъугъандыла таулула. Аланы араларындан алимле, жазыгучула, журналистле, юристле, инженерле, врачла, агрономла, тюрюл–тюрюл усталыкълагъа юйренген жашларыбыз, кызыларыбыз, кыралларына, халкъларына кертичи адамла болуп чыкъгъандыла. Таулула, сюрюн кыйынлыгына хорлатмай, заман толкъунларында бирсиледен тири окъуна жоюзгендиле.

1943 жылда ноябрьни ахырында КПСС-ни Ставрополь крайкомуну биринчи секретары Михаил Сулов къууанчлы халда былай дегенди: «Биз къарачайлылары тау аууздан кыстадыкъ. Энди андан аланы духларын да къурутургъа керекди...»

1956 жыл февраль айда КПСС-ни XX съезди болгъанды. Кюз артында къарачай халкъны келечилери, КПСС-ни президиумуну члени Суловха тюбер умут этип, Москвагъа баргъандыла. Ол а, алагъа тюберге унамай, телефон бла: «Бош айланмагъыз. Закон кеси кесин терслерик туйюлдю. Къарачайлыла Кавказгъа бир заманда да къайтарыллыкъ туйюлдюле, – деп, дагыда былай къошханды: – Тохтатыгъыз, ахыры, къоюгъуз бу бийик инстанциялагъа тарыкъгъаныгъызны!...»

1956 жылдан башлап, динибизни, тилибизни, адет-тёрелерибизни тас этмей, сау къалгъанларыбыз 13 жылдан сора Кавказгъа къайта башлагъан эдик. Не медет, «Насыпсызны оноун кыйынлы этер», – деп, 1956 жылда 18-чи декабрьде КЪАССР-ни Министрлерини Совети бла КПСС-ни Къабарты обкому биригип, халкъгъа туура этилмеген бюросуну оноуна кёре, таулулары, кыйлары юлешгенча, юлешип, сормай-ормай, кеслерине тап болурча, 200 адамдан 2000 адамгъа дери эл-элlege юлеширге деп тохташдырылгъанды.

Алай бла, Къабарты АССР-ни КПСС-ини обкомуну биринчи секретары Тимбора Мальбахов бизни жерсиз, юйсюз къояды. «С. Буденный» атлы Акътопуракъ элни бирикдирген элле: Джуунгуну, Тызгы, Жора, Гюдюргю, Кёкташ, Огъары Акътопуракъ, Къала, Бетдургъу – барысы да бош тура эдиле.

Акътопуракъчылагъа обкомну бюросуну «къаргъышы» жетип, башха ауузлагъа, къабарты элlege чачылдыла. Жаланда Хушто-Сыртда, ол тыгъырыкъда, 1500 адам чакълы бирге жангы эл къурадыла. Амалсыздан кёкташчыла, анда юйле ишлеп, жашаргъа таукел болдула. Бир къауум жылладан а Хушто-Сыртны Чегем тарында эм узакъ элде, Булунгуда, «Къалабеклары С.» атлы колхоз бла бирикдирдиле. Бу оноу колхозну председатели Акъкъызлары Шарапайны тилегине, Уллубашлары Исмайлыны Мальбахов бла келишимлерине кёре этилгенди. Дагыда бир эки-юч жылдан а, биягъы Хушто-Сыртны Булунгудан башха этип, элге башчыла айырдыла. Аны бла иш къайры тюзелирик эди. Чаты башы, Къая артын Яникойгъа, Жуунгуну, Тызгыны, жараулу жерлени булунгучула сыйырдыла.

Кёкташха барып жашаргъа жаланда Гочаланы Бораны жашы Паша

базынган эди да, аны да КПСС-ни Чегем райкомуну биринчи секретары, Социалист Урунууну жигити Мусарби Ахметов, кеси энчи барып, Пашаны ууакъ сабийлери бла жюз жылдан артыкъ болгъан анасын Кёкташдан Бахсан ауузуна, Быллымгъа кыстагъан эди.

Мальбахов айтхан болса, жангыз бир таулу эл болургъа керек туююл эди. Ол таулуланы черкес элlege юлешип, малкъар деген атны ахыр да унутдурургъа кюрешгенди. 1942 жылда тамата жашын немис-фашист ууучлаучула илишаннга салып ёлтюрген жюзжыллыкъ Сослуйгъа, сюр-гюнде 13 жыл туруп, ата-бабаларыны жерлерине сау-эсен къайтхан анагъа, туудукълары бла алайда жашаргъа эркин этмеген эдиле Къабарты АССР-ни обкомуну КПСС-ини жууаплы къулдукчулары.

Гочаланы Бораны жашы Пашаны анасы Сослуй Хушто-Сыртда ауушханды. Жашы бла кеси уа Быллымда ёлгендиле. Паша да, терслиги болмай, тюп болуп кетген таулу кишилени къауумуна къошулгъанды.

НКВД-ны аскери тау эллени тюп этгенли, 67 жыл бола турады, къарачыгъыз, бюгюн ала не халдедиле:

Оюлгъан юйле, тоналгъан тау элле,
Къаран къалып сабанла, тарай желле,
Къара кийген къалала, сын ташла,
Таш тынгылау – жилямукъла иелле.

Жокълаусуз къалгъан къабырла,
Къуругъан, суугъан тыпырла.
Ёчюлгенд барысы, кёмюлгенд от,
Бир кымылдагъан тири жан жокъ.

Жашау суюген жигер халкъым,
Игилени санында келгенд атынг.
Бетингде жокъду къара табынг,
Ёгеле уа билмейдиле аны хакъын.

Жеринги жан-жанындан миндейдиле,
Тюзлюкге бугъоу салып, иймейдиле,
Туугъан жерде ырбыннга тыйгъандыла,
Къынкъ дегенни арбазында бууадыла.

АРГЪЫНЛАНЫ АРАСЫНДА

Сабий жылланы эсгерип

1945 жыл, төртюнчю классны бошагъанлай, жай каникуллада бош айланмаз ючюн, эки къарачай жашчыкъ – нёгерим бла мен, эки айны къазакълылада (ала кеслерине къазакъ – дейдиле ансы, къазах демейдиле) къой кютерге бардыкъ. Хакъыбызгъа бирер къозулу къой бердиле.

Къазакълыла жашау халларына кёре эки къауумгъа юлешинедиле. Бирлерине юйсюнле дейдиле. Ала, элдеде тохташып, юй-журт салып, сабан сюрюп, бахча этип, мирзеу, башха битимле ёсдюрюп жашайдыла. Таулада мал кютюп, бурун заманладача, не кереклерин да малдан алгъан хайыр бла жаба жашагъанлагъа уа аргъынла дейдиле. Ала, юй-журт ишлемей, бир жерден башхасына кёчюп жашай эдиле. Сабийлери школгъа жүрюмей, журтлада (юрталада) дерс алып, школну заочно бошап, институтлагъа киргендиле. Аргъынланы билимли, окъуулу адамлары аз туююлдюле. Къазакъ халкъны уллу поэтлерини, жазычуларыны, алимлерини кёбюсю аргъынладан чыкъгъандыла. Ала кеслерин юйсюнледен бийикге салып, алагъа къатышханланы уа учузуракъ этгенлери да андан болур эди.

Аргъынланы бет сыфатларында, кеслерин жюрютюу халларында да кавказлылагъа ушагъан ышанлары кёбюрек тюбейдиле, бирси къазакълыладан эсе. Ол а аланы таулада жашагъанлары бла байламлы болур эди деп келеди кёломе.

Къазакълыла кеслери бла бирге ишлеген жаш адамны, юйюрлерини адамларындан бирича кёрюп, кеслерине жууушдуруп, кеслери ашагъандан ашатып, кеслери бла бир жерде жатдырып, алай иги къарай эдиле.

Мен, онекижыллыкъ жашчыкъ, къой кютерге баргъан юйюрде эки къызчыкъ ёсе эдиле. Бирини аты – Айгюл, экинчисини уа – Гюлжан. Ала эрттен-ингир да мени бла къой кютерге барып туруучу эдиле.

Бир жол а къызчыкъладан бири – Айгюл къыйын ауруйду. Анга, баям, безгек тийген болур эди. Фрунзеге барып, андан дарманла алып келип, аны сау этедиле. Алай аны акъылы, психикасы да тюрленнгеннге ушайды. Кеси уа, кишиге тынгыламай, талай кюн турду. Не атасы, не анасы, не къарындашы, не эгечи айтханнга къулакъ салмады. Мен эрттен бла къой кютерге кетсем, ол ызымдан чабып келе эди.

Къызчыкъны атасы бла анасы, ариу айтып, аны къой кютерге ийип турдула. Сора тас болуп иш къалыр деп, къоркъуп, артда къойланы кеслери кютюп, Айгюлню къош тегерегинде неда суу боюнунда булжутсун деп, мени ол жумушдан эркин этдиле. Ала тургъан жерде ариу тау суучукъ, ташдан-ташха секире, уллу Чюй черегине къошула эди. Аны аты уа Къакъбаташ эди.

Суучукъну ичинде ууакъ жаныуарчыкъла бла чабакъла кёп бол-

гъанлары себепли, сабийлеге сейир-тамаша кёрюнюп, алайда ойнап, заманларын оздуругъа тап эди.

Жай кюнле къыздырып, жауунла да болмай, кырдык да къуруп баргъан кезиуледе, аргъынла, хапчукларын да тюелеге жюклеп, малланы да сюрюп, отлау табылыр жерлеге кёчюучю эдиле. Атлыладан бир ненчасы, кыргъыз таулагъа барып, сыртлада мал кютерча игирек кырдыгы болгъан тюзюрек жерлени кёрюп келедиле. Тамата уа, барыбызны да жыйып, тамбла кёчерибизни билдиреди. Къартла, тиширыула, сабийле, Фрунзеден узакъ болмай, Чюй сууну къатында тохтарыкъларын да айтады.

Эрттен бла, аланы барысын да тюелеге миндирип, жолгъа чыгъардыла, малчыла уа, малланы сюрюп, кыргъыз Ала-Тауну сыртларына тебиредиле. Ол кюн барыбыз да суу боюнуна келдик. Ингирде кёй союп, аны биширип, ашай тургъаныбызлай, сууну ортасы табадан: «О, муслиyman, о, муслиyman!» – деген кычырыкъ эшитилди.

Чабышып алайгъа бардыкъ. Къарасакъ, бир чеченли бичен жюкленнген арбасы бла сууну теренине жетгенлей, ёгюзюн, арбасын да суу алып баргъанын кёрюп, бир къауум жаш мычымай ары секирип, ёгюзлени, арбаны да суудан чыгъардыкъ. Чеченли уллу ыспас этип, жолуна кетди. Биз да, къайтып келип, эрттен бла кёйланы Чюй суудан ётдюрюр сагъышда, жукъларгъа жатдыкъ.

Танг жарыгъанлай, кёйланы суугъа урдукъ. Кёбюсю, эркечлени ызларындан жюзюп, жагъагъа чыкъдыла. Бир къауумлары уа, суудан чыгъар дыгаласда ызларына айланып, тюз баргъанланы да терсине бурдула. Бир талайыбыз суугъа кирип, юч-тёрт сагъатны кюреше кетип, минг бла тёрт жюз кёйну Чюй суудан ётдюрдюк. Эки кёюбузну да суугъа алдырдыкъ. Тюеле, атла, тууарла кыйналмай ётдюле. Адам ачыгъаны болмай, жагъагъа чыкъдыкъ. Фрунзеге жыйырма километр жетмей, журтла (юртала) салып, къартланы, тиширыулары, сабийлени да тынчайтып, алагъа бир ненча саулукъ ийнек да кёюп, къалгъан малланы сюрюп, Фрунзени ичи бла ётюп, эки кюнден кыргъыз таулагъа чыкъдыкъ.

Ариу талада, суху келген тау сууну къатында, ингир ала юрталаны жарашдырдыкъ. Арып келген малла жатып солуйдула. Эрттен бла тауланы кёююнунда мени нёгерим Чотчаланы Асхат бла мен малла кютюп тебиредик. Бийик къаяда бир тап дорбунчукъда салам мулжар этип, кече ёрге басхыч бла чыгып, алай жата эдик. Дорбунчукъну ичинде шауданчыкъ да бар эди. Ары чыгып, басхычны ёрге алып кёйсакъ, алайгъа киши да миналмай эди.

Бир кече, жукълай башлагъаныбызлай, дорбунчугъубузгъа ташла келип тийдиле. Къарасакъ, тюрюнде – атлы, иер салыннган да эки ат. Къазакълыла:

– Тюшюгюз да, атлагъа минигиз, кёйла алыргъа барабыз, – дедиле.

Бизни уа аз да хапарыбыз жокъ эди кёйла урларгъа барлыгъыбыздан. Алты атлы болуп, таула ичинде жолсуз жолла бла бара кетип, танг атаргъа терен къолда агъачха жетдик. Кишиге кёрюнмей, кечге

дери алайда турдукъ. Сора, эки сагыат барып, кьойчу кьошха жуу-укълашдыкъ. Алайда нёгерлерибиз, алты атны да жюгенлерин бизге тутдуруп, аргъынла таба кетдиле. Бир сагыатдан сора экишер кьойну тик энишге тартып келдиле. Дагъыда экиси, барып, тёрт кьой келтирдиле.

Хар атха экишер кьой атып, биягъы терен кьолда агъачха жетдик. Бир кьойну союп, шишлик этип, ашаялгъаныбызны ашап, кьалгъан этин да алып, кечгиде жолгъа чыгъып, танг атаргъа кьошубузгъа келдик.

Биз а, бир кесек теке кьалкъыу этип, урланган кьойланы да сюрюуге кьошуп, малларыбызны кютерге чыкъдыкъ. Ол кюн окъуна, кьыргъызлыла келип, тас болгъан кьойларын изледиле. Бизге соргъанларында, кёрмегенбиз дедик. Не амалыбыз бар эди башха тюрлю айтыргъа. Хар ингир сайын бирин союп, урланган кьойланы сегизтогъуз кюнню ичинде барын да къапдыла.

Бир жол кьыргъызлыла кьой сюрюуню аргъынла тургъан таланы ичи бла ёрге таугъа сюрюп бара эдиле. Къазакълыла мал урларгъа адыргы этгенлерин сезип, кьыргъызлыла да сакъ болдула. Аргъынла итлерин кьыргъызлыланы итлерине юсгюртюп, талашдырдыла. Кьыргъызлыла итлени айырыргъа чапханларында, аланы эки кьойларын кеслериникилеге кьошдула. Аргъынла мал урлагъанны жигитликге санай эдиле.

Бир жол а атла бла юч кюнню барып, эки тюени сюрюп келдиле. Аланы излей келгенлени уа чай ичерге кьошха чакъырдыла. Ол кезиуде тюелени таша жерге элтип, жерге жатдырып, ал бутларындан къаты байладыла. Излей келгенле кетгенден сора, бошладыла. Сора, кёп да тутмай, союп, юлешдиле.

Биз анда тургъан эки айны ичинде юсюбюз жыртылып, тышына чыгъалмазча болдукъ. Биринден алып, бирине жамай, амалсызгъа къалдыкъ. Заманыбыз жетгинчи, кетер акъылгъа кирдик. Аргъынла аны эслеп, сакъ болдула. Бир кюн а, малланы отлаугъа чыгъарып, суу боюну бла энишге къачдыкъ. Къарасакъ, юч атлы кьууулуп келгенлерин кёрдюк. Суу боюнунда бир уллу ташны тюбюне кирип, букъдукъ. Атлыла, бизни кёрмей, иги кесек энишге барып, артха къайтдыла.

Ингир ала таудан тюшюп, бир элчикге келип, кьыргъыз юйню арбазына кирдик. Арыгъан да этгенбиз, ачбыз. Къарт къатын бла къарт киши чыкъдыла. Суусап тиледик. Айран сакълайбыз. Къарт къатын суу келтирди. Чёмючню ауузума салып, бир кесек тутуп, сууун тёкдюм. Ач болгъаныбызны ангылап, юйге кийирип, аллыбызгъа аш салдыла. Тойгъандан сора, алагъа кёп алгъыш айтдыкъ. Эски жууургъан бердиле да, барып, бичен тюбюнде жатдыкъ.

Эрттен бла къартланы талай жумушларын этдик: биченлерин къаладыкъ, картофларын къаздыкъ, нартюхлерин жыйып, чардакъгъа чыгъардыкъ. Юч кюнден сора жолубузгъа тебиредик. Къартла юйде болгъан загларындан бизге киерге жарагъанларын да бердиле. Кьыргъызлы киши бизни уллу жолгъа дери ашырды. Фрунзеге баргъан бир машинаны тахтатып, анга минип кетдик. Къарт а жилий къалды. Аланы

тёрт сабийлери болуп, барысы да гитчелей ёлгенлерин айтхан эдиле.

Машина бизни Фрунзеде милицияны арбазына элтип тюшюрдю, сора таматагъа элтдиле. Биз хапарыбызны айтхандан сора, ол:

– Быланы, адамлары келгинчи, столовада ашатып туругъуз, – деп буйрукъ берди.

Кече узуну тагъач шинтикледе жатып, милицияны арбазында юч кюн турдукъ. Тёртюнчю кюн шахаргъа чыгъып, айлана тургъаныбызлай, мында къалгъан аргъын къатынладан бирине тюбедик. Асхатны да, мени да кёргенлей, чабып келип, экибизни да къучакълады, сора милициягъа барып, бизни алып кетди. Ала тургъан жерге келгенлей, барысы да къууанып тюбедиле. Артыкъ да Айгюл (ауругъан къызчыкъ) бек къууана эди. Бизни кийиндирген да этдиле. Тамата аргъын чакъырып, былай айтды:

– Сиз атлагъа минип барыгъыз да, комбайн бла мирзеу чала тургъанладан будай келтиригиз.

Экинчи кюн ючеулен болуп, ары атландыкъ. Айгюл да бизни бла эди. Комбайнчыла ашаргъа кетген кезиуде, юч машокну толтуруп, будай къуйдукъ. Ала кеслери айтхан эдиле алыгъыз деп. Алагъа жюклеп, будайны алып келдик.

Биз а энди юйге кетер акъылдабыз. Аны сезип, аргъынла бизни булжутуп, тыяргъа кюрешириклерин да биле эдик. Эрттен азыкдан сора къачдыкъ. Эки километр чакълы баргъаныбызлай, бизни къуууп келген эки атлыны эследик. Терк окъуна кендир ёсген бахчагъа ташайдыкъ. Атлыла, бизни излеп табалмагъанларындан сора, БЧК-ны (Большой Чуйский канал) кёпюрюм сакъладыла. Биз да, кесибизни эслетмей, Чюй илипинни энишге жанына кетип, андан жюзюп ётдюк. Аны теренлиги юч метр, эни уа онтёрт метр эди. Алай бла, юйге жыйышдыкъ.

Эки айны бизден хапарлары болмагъан жууукъ-тенг, биз Каабадан къайтханча, тансыкълап тюбедиле. Анам талай кюнню къатындан иймей турду. Бир айдан сора, аргъынла келип, мени бир кесек заманнга алагъа иерин тиледиле. Анда ол ауруп, сау болгъан къызчыкъ (Айгюл) жилип турады деп. Анам унамагъандан сора, къызчыкъны бери келтирейик, бир ауукъ заманны сизде турсун дедиле. Анам аны да унамады. Аргъынланы уа таулу хычинле бла сыйлап, алай ашыргъан эди. Урлап кетерле деп, мени уа кёз туурасындан узакъ иймеди.

КЪЫЙЫНЛЫКЪ ЖОЛНУ АХЫРЫ

*Анама – Шауайланы Харунну кызы
Татчаланы Шахидатха атайма*

Жылыны бу кезиюу кыачан да алдаулу болуучуду. Кюн жылтырагъанлыкыгъа, алыкъа аны кыарыуу азды. Сууукъ желчик, ёз эркинлигин кыолгъа алып, кыабышдырады. Жаз башыны келиуюу адыргылыды. Бу халда жер жылыныргъа кыореше, жангы кырдык да анда -мында кёгереди. Буз, кыар да алыкъын эрип бошагъынчы, жашау суюген кырдык да, жанкыозла да кыардан кыутулгъан жерни жасайдыла, ариулукъну, кыууанчны да биргелерине келтире. Жангы жашау ариу нюрю, ийиси бла тёгерекни толтурады. Ол жангы кыонакыча, иги белгича, жанынгы ийнакылайды.

Бюгюн да жаз башыны аллай бир кюнюдо. Чегем ауузунда, Уллу Элни тёбен жанындан муштухул келген суху атлыла кыаланы жаны бла Кыулийланы юйле таба кетдиле. Арабий, адаммы излейдиле, уугъамы бара болурла дей, ныгъышдагы кыартла да, сархош болуп, ызларындан кыарап иги кесек турдула. Былайтын озгъан салам бермей бир да кетмегенди. Бу озгъанла уа, кимле эселе да, атларын анда кыоюп, мужураларын да имбашларына атып, бир кесекден Битикледен ёрге тебиредиле. Ала алайтын, тар жаяу жолчукъ бла бир бири ызларындан тизилип, суу боюнуна бла Жулу кыаягъа тенг кыарай, ёрге - Лыкыарги таба, жол алдыла. Кийик уугъа баргъанлары баям эди. Алай, кимле болурла, не жерледен келгендиле дей, ныгъышчы кыартла атлыла узакыгъа кетгинчиннге дери, сейир эте, ызларындан кыарап турдула.

Ныгъышны сау кюнню бош этмеген, кёпню кёрген кыартла Огъары Чегемде бу жолгъу кыонакыланы не адамла болгъанларын билмей, сагъышлы олтура эдиле. Бу ныгъышны мурдор ташын салгъанланы атларын айталлыкъ бусагъатда угъай, бир ёмюр мындан алгъада окыуна адам болмаз эди.

Уллу Элде ныгъыш жыйылгъан жер кюнлю, жылы жерди. Доннгатны артындан чыгып келген кюн биринчи таякычгыын, Башилик кыаядан энишге бошлай, ныгъышха жетдиргенди. Нек эсе да, Жылгы суучукъну боюнунда, тюз элни ортасында, ол жерчик биринчи жылыныргъа керек сунгандыла. Алайы кёплени таныгъан, аланы кыууанчларына кыууанган, жарсыуларына жарсыгъан жерчикди. Кёп ёмюрлени ичинде игилени ызлары кыалгъан жерчик хар кимни да эсин кесине тартады.

Бу элни хурметли адамлары кёп болгъандыла. Бийик тауланы этегинде орналгъан элни таурухларыча эскиди аны тарыхы. Анда жашагъан юйюрле элни аллында ёсдоргендиле жигит жашларын, ариу кыызларын. Эл ныгъышда бергенди алагъа тийишли багъаны. Чегем ауузуну адамы кесини намысын, бурундан келген алаамат адетлерин да бийикде тутта билгенди.

Чегем тарындан чыкыгъан игиле аламат фахмулары бла сейир этдиргендиле халкъланы. Уллу Элде туугъандыла Шауайланы Дауут хажи, Шахмурзаланы Саид, Къулийланы Къайсын. Аланы дуня адабиятына тенг болгъан чыгъармаларына бийик багъа берилгенди, ишлери кѣп ёмюрлеге халкъыбызны ёмюрлюк хазнасыды. Уллу, гитче халкъ да ёхтемленирча устала...

Эрттенлик таулада кечирек атады. Бийик тѣппелери кѣкге жете тургъан къаяла, танг къарангысына бѣлене, бир кесек тынчайыргъа суйюучюдюле. Алай жаз башында чыпчыкъны алдап, жырын тыяргъа уа къыйыныракъ болур. Ариу ёнлю чыпчыкъны жыры къуюла, тѣгерекге жан салып къояды. Аны ызындан бузоула аналарын излеп ёкюре, тауукъла да, тауукъ орунда чююлдей, тышына бошланыргъа ашыгъадыла. Эрттенликде эртте къопханла ол ишлеге эс бурадыла. Танг да иги жарыгъандан сора, биринчи кюн таякъла, къаяланы башларын жарыта, тѣгерекни андан да жарыкъ, айбат эте, къууандырадыла.

Уллу Элни огъары жанында, Булунгугъа кирген жерчикде эртте, бурун заманладан бери Кам эл орналыпды. Аны тѣгерекинде кѣп элле болгъандыла. Аланы хар биринде бир ненча тукъум жашагъанды. Башында Битикледен огъары барып, Лыкъаргиден башлап, ол тѣгерекни алып, энишге - чучхурлагъа дери, бир да къалмай элле, къошла къууралгъандыла. Аланы бюгюнлюкге жокъ болгъанларыны сылтауу – халкъны туугъан жерлеринден кѣчюрюу эди. Эртте, Леуан шыйыхны айтханы толгъанды. Ол сау ёмюр чакълы заман алгъа, бир тау сыртны къагында тургъанлай, кесини нѣгерлери бла ушакъда алай айтхан эди. Ол зыгъырлы, ташлы тау сыртчыкъны ауана жанында кѣзге иги илинмеген бир гитче гыйы ташчыкъны кѣргюзтпо: « Ма бу таш энишге тюшер заманнга, бу жерледе кѣп элле къурурукъдула», - деген эди. Аны къатында тургъан нѣгерлерини кѣбюсю аны сѣзлерин эслерине алып, анга сагъыш этерге да суймеген эдиле. Кимни да ол ууахтыда аллай затха къыйнаргъа кереклиси жокъ эди. Тынч, ишлерин этип айланган адамлагъа бир къайгы да керек болмагъанды. Алай къадар кѣргюзтген, жашау ызы бла элтирге буюрулгъан ишле уа этилирге керек болур эдиле.

Адамла тууа, аланы иги ишлерине къууана, жашла ёсдюре, дуняларын къоюп кетгенлени жумушларын толтурта баргъанды жашау, Малкъарны Беш да Тау Элинде. Хар бири да кесини жумушун билгенди, не тюрлю иш да адетге кѣре толтурулгъанды. Хар тѣлю ариу таурухларын, жигитлеге этилген жырларын да келир тѣлюлеге саугъагъа къоя бургъанды жашауну чархын. Намыслы къартланы сейирлик хапарлары тѣлюден - тѣлюге ёте, бюгюннгю жашауну алтын хазнасыды, юйретну амаллары уа аны баш ёзегиди.

Кертиди, тауда жашау тынч болмагъанады. Акъсакъ Тимурну заманында жунчугъан халкъ къыйналып тирилгенди. Ары дери да, андан сора да халкъны тынчлыгъын бузгъан кѣп зат тюбегенди. Къырал сынагъан Октябрь революцияны, урушланы санасакъ, кѣп замансыз жоюлгъан жигитлени атларын жарсый айтабыз. Кесими къыралымды, юйюмдо деген

инсан бир да уллу кёллю болмагъанды, эски жашауну тамыры бла кьуру-туп, жарлы халкыгъа эркинликни, жарык жашауну келтирирге.

Тюзлюк эм мамырлыкъ ючюн замансыз жан берген айтхылыкъ жигитлени атларын, аланы ишлерин унутмайдыла. Аланы атларын орамлагъа, шахарлагъа, колхозлагъа атагъандыла. Ол таулу халкыны тарыхыны энчи бетиди. Ала этген ишлери бла халкыны жашаун иги жанына тюрлендирирге суйгендиле. Иги умутлары ючюн аллай жигитле жан, кьан да аямагъандыла...

Уллу Элни кыйырында Байгорун деген жер Шауайланы от жагъалары орналгъан жер болгъанды. Шауайланы Дауут хажини, Махай бла Осман деген жашлары бир арбазда эки уллу юй ишлеп жашагъандыла. Заманга кёре, Махай ишлеген тюрлю-башлы уллу юй эди. Башы акъ кьанжал бла жабылгъан, кьабыргъалары ариу акъ тыгыр бла сюртюлген. Кьолу уста болгъаныны хайыры бла ишлегенди Махай аллай юйню. Алай, ол замандагъы жашау политика аны огъурамагъанлай, юйню сыйырыргъа да базынмагъанлай, кёп кыйнагъанды. Белгили атасы, Дауут хажи окъуна кьууанмагъан эди жашыны кыйынына. Дуния былай тюрленген заманда, бу сени жауунг болуп кьалмагъа эди деп тынгылатхан эди Махайны. Дауут хажи Тюркде, башха арап кьыраллада жумуш бла айлана, бир ненча жылны ичинде юйюне кьайтып келирге онгу болмай тургъанды. Махай хажи уа юйню ол кетген заманда ишлегенди.

Жыйырманчы ёмюрню отузунчу жыллары кюйсюз жылла болгъандыла. Колхозла кьуралып, эллени оноуларын жер-жерли Советлеге бергенде, кьуллукъчула кёп тюрлю жамауат жумушла бла элlege барып айлангандыла. Кьонакъ юйле болмагъаны себелли, башында айтып кетгенимча, Махайны юйю сыйырмагъандан сора, элге келген не тюрлю кьонакъ болса да, аны ары ийгендиле. Ненча кюн турургъа керек эсе, анча кюнню анда тутхандыла. Ол кьыралгъа кьуллукъ этген адамлагъа кьонакъ юй болуп кьалгъан эди. Нек эсе да, анда жашагъан адамла кыйнала болурла деп, киши кьайгырмагъанды. Бир ненча кере юйню кьыралны керегине сыйырабыз деп тохтагъандыла. Элде жашагъан колхозчуладан комиссия кьурагъандыла. Ол комиссиягъа башчылыкъ Къаракъызланы Жибирил этгенди. Комиссияны санына Агайланы Махара, Къажарланы Къарабаш эм башха колхозчула киргендиле. Областан келген оноуну Жер-жерли Совет кьабыл кёрюп, юйню дорх этип алып, кьыралгъа ётдюребиз дегенде, Махара бла Къарабаш кьатларына кьоймагъандыла. Биз, Аллахдан кьоркьмай, Махай хажини юйю чачаллыкъ туйюлбюз, аны азабы уллу боллукъду. Он бармагъыны кыйыны бла ишленген журтланы сыйырыргъа кимни иши барды деп суюлгендиле. Не уа келген кьонакъланы бизни эски гытыларыбызгъа келтирликсиз дегендиле. Махай болмаса, киши жол, межгит да ишлемегенди. Ол кюйдюрген тыгыр бла хайырланады эл кесини тизгинин кьяяргъа. Аллай тюз адамны кыйыны кишиге да хайыр боллукъ туйюлдю, ол гюняхны да биз, Аллахдан кьоркьмай, жаныбызгъа алаллыкъ туйюлбюз деп суюлгендиле...

Байгорун деген жерден озуп, кёпюрден ётюр бара, жауундан сора,

Чегем суу къутуруп келгенине эсими бурдум. Кёппорден сол бир жанлыракъ суу боюнунда чабакъчыланы кёргениме сейир окъуна этдим.

Не эте болурла бюгюн а была деригим келип, къарап бир кесек турдум. Жауундан сора суу кир, чабакъ да къалай тутарыкъ болурла деп сейир эте, жол бла ёрге бара, Камны жолу бла энишге ашыгъып келген жашчыкъланы кёрдюм. Жашла суу боюнуна чабакъ тутхан таякъчыкъларын да имбашларына салып барадыла. Бир кесек къарап туруп, сабийлеге, бу кир сууда чабакъ тутаргъа боллукъмуду деп сордум. Чабакъны таза суудан эсе, быллай сууда тутхан тынчды дей, суу боюнуна муштухул чабып кетдиле. Мен да, жолуму андан ары къората, Акъ къаядан келген Къардан сууну боюну таба кетдим. Жагъадагъы ташны къатында да бир кесек солугъандан сора, сууну ётпю, ёрге, Намаз таш болгъан жерге жол алдым. Тюртю тереклени жаны бла баргъан жолчукъ шинжили бутакъчыкълагъа илине ётерчады. Аланы ариу ийислери башынгы айландырады. Тёшден ары болгъанлай, Намаз ташха жетерге аз къала, тюз да «Къарындаш таш» болгъан сыртха жетгенлей, тегерекни тансыкълап къарадым. Аны юсюнден айтылгъан таурухланы эсима тюшоре, былайгъа ненча аламат адам насыбын сынай келген болур деген акъыл бла тегерегинде да бир кесек айландым. Сора, къатында солургъа олтургъанлай, кёз аллынга келген ариулукъ битеу эсинги алып къоярча ахырзаман кёрюндю. Чегем черегини онг жаныны ариу сураты акъылынгы бийлеп къоярча аламатды. Ётмюш къолдан башлап, ёрге, Булунгуну огъары жанына дери болгъан ариулукъну айтып-айталмазчады. Доннгат къаяны ауанасында олтуруп, бу тамашалыкъгъа къарагъан, аны адамларын, аланы этген ишлерин эсгергени бир да уллу насыпха санадым. Бу жерлени хапарлары уа узакъ ёмюрлеге кетеди. Иги, аман да кёп ишле болгъандыла, мен башында айтханымча. Аладан бири эсима келип, башыма сагъышла салды. Ол а бир ненча ёмюр мындан алгъа болунган ишди. Айтып кетгенимча, Уллу Элни тегерегинде кёп гитче элчикле болгъандыла. Хар элни да кесини тукъум от жагъалары. Бир бирлерине не жууукъ жашагъан эселе да, бир тукъум кесини элинден-жеринден башха жашаргъа суймегенди. Кам деген элде да Жазаладан сора юч-тёрт тукъум жашап болгъанды. Жазалары барысы да бирге жыйылып, бир бирлерине къайгъыра, кеслерини тийрелерин къурап, алай жашау этгендиле. Мал ёсдюргендиле, жер бла кюрешгендиле, аламат жашлары, ариу къызлары да кёп болгъандыла. Жашауларын жарсытхан, къуандыргъан затла да бола тургъандыла...

Жайны къызыу кезиую эди. Тегерек ариу чагъып, шууулдайды. Бир ненча кюнню тохтамай жаугъан жауундан сора табийгъат жашнап, жаннет бахчасы киби ктёгюлген къалын кырдык, омакъ гюлле къатыш, ахырзаман айбат болгъанды. Зинки хурала таба кетген жолчукъ ёр болгъанлыкъгъа, аны баш тёппеси къолан кюйюз кибикиди. Бу ёзенчикде къаллай торлю гюлле, дарман хансла ёседиле! Биченликни къалынлыкъы къуандырады. Гюллени ариулукълары уа кимни эсин да кеслерине бурдура булжутурукъдула. Къызыл, акъ, сарычыкъла. Бири узунуна созулуп, бири ёречик къонгуросыманлыкъык, башхасы сары суу бетли, узун сапчыгъыны бек башында къол аязынга къуюлургъа хазырча, минчакъчыкъла сыманлы сейирликле,

бирлери уа, ариулукуларына кыуаннганча, кюнню таягына эришгенча, сап-сары чалдиуло омакчыкыла. Арлагыракыда, жипи кыатында, юч-тёрт кыарышха бийик кетген кём-кёк ариучукъ, узун, аз базыгыракъ сабына базынып, желге бетчигин эркин сала, ары-бери чайкыалады. Ол жарсымайды кёп затха, кесин башхаладан бек эркелетгенчады. Кыалай аламатды бу кыадар ариу гюлно бир жерчикде ёсгенлери.

Тёгерекни ариулугуна суйюне, жетижыллыкъ Кыаплан, сабийча кесин булжута угъай, сейир эте, олтуруп бир кесекчик солургъа суйюп, кырдыкны ариу кыолан куйюзюнде жатайым деп, эшекден тюшюп, ханс ичине кирди. Аякылары бла топуракыны мылы салкыынлыгына батыла, тёгерегине кыуанып кыарай, эшегин да отларгъа бошлап, сюелип бир кесек турду.

Арлакыда ёсген дугъума ийис тёгерекни алгъанды. Анга кыуана, сабий жашчыкъ да, кесин эркелете, кырдыкга батылды. Кюннге куйген бетчигин хансны салкынына кысып, аны ариу ийисине тынгылады. Бир талайны кырдык ичинде батылып, анда тёгерек бурула, ариу гюллеге кесин эркелетди. Сора, сыртындан жагып, кёкге, аны тазалыгына бла узакылыгына кыарай, сабийча, кыуанчын жашырмай кюлдю. Арлакыда отлай тургъан эшек бир жерге да кетмегенин кёргенде, сагышы, эси да ариу гёбелекчиклени гюлден-гюлге кыона, дагыда бирсине дери учуп, кыанатчыкыларын кыагъа тургъанларына кыуана, эркин жашауну иелери была болурла дей, бир загла шыбырдады. Бусагыатда ол бу ууахтыны хычыуунлугу бошалмаса сюе эди. Кырдык юсюнде ары-бери бурула, барыр жерине артыкъ ашыкмай, кесин булжута, гюлледен келген бал ийисге кыуана тургъан жашны бир кыаты кыолла билмей тургъанлай кыаты кыысдыла. Ала аны бек ачгтыдыла, солууун тыйдыла. Бир кесекден эс жыйып, тёгерегине кыарагъанында, ол танымагъан эки киши аны кыолларын, аякыларын да кыаты байлап, ат боюнуна салып, агъачны теренине кирип кетдиле. Кыаплан кыычырып, жиляп да кюрешди. Ол кыарт аппасы, Бызанкга жумушха ийгенлерин да айтды, алай ала аны жарсыууна бермедиле. Ол кюрексинип жиляды, юйюрю бла болмаса, башха жерде жашаргъа суймегенин жиляп да, кыычырып да айтыргъа кюрешди ...

Ала, агъач ичи бла жол алып, кыайры эсе да кёп заманны бардыла. Кече, кюн, дагыда кече. Кыапланны кыолу, аягы кыысылгъанлай турду, арада кеси керегине барыргъа эркин этген болмаса, башха заманда кыымылдар онгу жокъду. Кюннге бир неда эки кере суучукъ бла гыржын беремдиле. Алай бла ала ючюнчю кюнню ингирине бир танымагъан жерде, элни кыйырында, бийик терекледен иги да кёрюмеген бир юйге келип тохтадыла. Атдан тюшгенден сора, аны кереклерин да тешип, аланы алайдан биреу алып кетди. Келгенлени уа бир кыарт кыатын юйге чакыырды. Юйге кирген жерде жашчыкыны кыолун-аягыын бошладыла. Къоркыгъандан не этерге билмеген сабийни ич отоугъа кийирдиле. Ол кеслери болгъан отоу бла кирип, бир кыарангы отоучукъ эди. Анга кыолун-бетин жуудурдула. Бир кесекден кыарт кыатын табакъ бла исси как келтирип, ол ангыламагъан тилде аша деди. Уллу агъач чёмюч бла жылы сютню да, какны да эски шинтикни юсюне салды. Анча заманны ырмах да, ач да болуп келген сабий кыуанып ашады, сютню да ичди. Ол, кеслерини ийнеклерини сютюча, ариу ийис

этген, татлы сют эди. Ашап бошагъандан сора жашны жукъу хорлап башлады. Отоугъа кийиргенде, анда эски тапчан бла шинтик болгъанын кѳрген эди. Сора, тынчынлай, барып тапчанга жатып, терен жукъугъа батды.

Аны бери келтиргенле, бир ненча кюнню иги багъып, солутургъа оноу этдиле. Къапланны сабийлиги уа ол кюн бошалды, аны къадарыны ачы бетлерини кюнлери узакъгъа созуллугъу баям болду. Энди жашчыкъны оноун сабийлени марап, къайдан болса урлап, аны бла байыкъгъан саудюгерчиле этерикдиле...

Ненча адамны насыбын алгъандыла, ненча къадарны бузгъандыла, ненча жанны жойгъандыла быллай мынафыкъла. Жарсыугъа, аллай амал бла, кеслерин жашауну иелерине санап, кѳп жерледе кѳпле байыкълангандыла. Адамланы урлап, жесирликге сатханла Малкъарны узакъ тау эллерине келип, юйюнден арлакъгъа чыкъгъан сабийни, уллуракъны да болсун, къолун-аягъын байлап, алып кетген бла бошалмагъанды. Ол адамсызлыкъ иш битеу дуняда да жюрюген иш болгъанды. Саулай Хазар тенгиз боюнун, Европаны, Жууукъ Востокну, Тюркню эм башха къыралланы, Орта Азияны, Дагъыстанны жерлеринде, эртге заманладан бери белгили жесирле сатылгъан базарла окъуна болгъанды. Дагъыстанга, Кавказны къайсы жеринден да жесирликге алгъанланы келтирип болгъандыла. Аланы Эндирей, Кизляр, Дербент шахарланы жесирле сатхан базарларында сатхандыла. Андан ары уа хар бирин кесини жолу бла ашыргъандыла. Кѳбюсюн тенгиз бла Къырым айрыкамгъа, андан ары уа Тюркге эм башха къыраллагъа ийгендиле. Ол жерледен бек аз адам башына эркин болуп къутулгъанды. Аланы къадарлары жарсыулу болгъанды. Бизге жетген эски малкъар жырлагъа кѳре, Татаркъанны жырында ол ишлени юсюнден айтылгъанды. Ол Батъыланы жигит Татаркъан, элини адамын жаланаякъла сюрюп кетгенлерин жауурун къалакъгъа къарап кѳрген эди. Андан сора, ызларындан къуууп, алай жетгенди. Къыйынлыкъгъа тюшюп апчыгъан халкъын, къызыу сермеш этип, алай къутхаргъанды. Татаркъанны ол жигитлиги ючюн этилген жыргъа уа ненча ёмюрню тынгылайды халкъ.

Аллай адамсызлыкъ ишлени адепсизле этгендиле. Ол къарангылыкъны заманы эди. Кѳп ёмюрлени ичинде келген жарсыулу ишле кѳплени жилихандыла. Жюрюген таурухлагъа кѳре, Акъсакъ Тимурну тамата жашын да алайлыкъ бла урлагъандыла деген хапар болгъанды. Ол аны кѳп излегенди, тапмагъанды. Жылла озгъандыла. Бир жол уруш бла айланган жерлеринден биринде аш-азыкълары тауусулгъанда, Тимур бир алтын табакъны сатар оноу этгенди. Ол ёзюрлерине мынга багъа бичаллыкъ адамлагъа соругъуз да, бу табакъны багъасына ненча адамны кечиндириге боллугъун билигиз деп буюргъанды. Аны жумушчулары кѳп айланадыла, кѳп оюмла да эшитедиле.

Тимур аскерлери бла тургъан жерден узакъ болмагъанлай, бир бай киши жашагъанды. Аны мюлкъю-ырысхысы да болгъанды. Иги атлары да бар эди. Атланы игисин «къара» жылкъычысыны оноуу бла алып болгъанды. Ол бир заманда да терс оноу этмеген акъыллы жаш эди. Малны тюз къарагъанлай ангълагъанды къайсыны къаллай кемчилиги болгъанын.

Башчыны ёзюрлери соргъан адамларындан эшитген оюмланы барысын да келип Тимургъа билдиргендиле. Ол, сагъышлана, барысына да

кезиу кьарай, бир адам кьоймай соргъанмысыз деди.

- Жангыз бир бай кишини агчысына сормагъанбыз ансы, кьалгъанлагъа барысына да соргъанбыз, - деп жууапладыла ёзюрле.

- Барыгъыз да, анга да соруугъуз, - деп буюрду. – Ала, барып, аны оюмун да сордула.

Жаш табакъны кёргенде, бир кесек кьарап туруп, кьолунда тегерек да айландырды, сора, аны кьатындан кетерирге скойгенча: «Муну багъасы бир адамны да тойдурлукъ туююлдо», - деди. Аны жууабын ёзюрлери келип Тимургъа айтханда, ол аны жашы болгъанын ангылап, жюреги жылынды, умутха бата, кеси кьалыргъа ашыкъды. Кёп жылланы жашауун жарты этген кьыйынлыкъ бюгон бошалгъанын билди. Аллай жууапны аны жашы берлигин ангылады. Саулай дунияны жарымын кьыйынлыкъда тутхан Тимур, тамата жашына тюбеген заманда уллу Аллахны бирлигине ыспас эте, жюрегин тыялмай жилиды. . .

Къаплан уянганда, кюн ёрге келип тура эди. Къарангы отоудан тыншчыкъ чыгъып, босагъа юсюнде алаша агъач шинтикчикге олтурду. Иги ашагъаны, солугъаны сабий жашчыкъгъа жарагъанды. Алай бу танымагъан арбаз, анда айланган адамла аны кьоркьутадыла. Тегерегине кьарай кетип, анасын излеп жилиды. Аны алайлыгъын кёрген кьартыракъ киши, кьатына келип, башчыгъын сылады, ол ангыламагъан тилде бир загла айтды. Сора, биягъы кьарт кьатын келип, жашны отоугъа кийирди да, эшикни киритин этип кетди. Кёп да турмай, ол тауукъ этчиги бла уллу чёмючде исси шорпа бла нартох халыула келтирип, биягъы эски шинтикни юсюне салды. Ол да не зат эсе да бир зат айта эди. Жашчыкъны уа аладан кьоркьгъаны бир жанындан, юйюне тансыкълыгъы экинчи жанындан кьыйнайды. Кьарт кьатын, кетмегенлей, аны ашарын сакълап турду. Къаплан, ашыкъмай, бергенлерин ашап бошады. Ызындан исси дугъума чай бла уллу бал туз гырт берди. Алай бла Къапланнга Уллу Дюгерни эллеринден биринде, эл кьыйырында бир юйде букьдурулуп бир талай заманны турургъа тюшдю. Аны ашына кьарагъандыла, кюннге бир-эки кере хауагъа да чыгъаргъандыла.

Эшикде болгъан заманында жашчыкъ, тегерегине кьарап, жолну кьайры баргъанын эследи. Алай, агъач ичи бла бери кьаллай бир заманны келгенлери эсине тюшсе, ол, кьачалса да, юйюне ажашмай жеталмазлыгъын сабий акьылчыгъы бла окьуна иги ангылагъанды. Анасын кёрюрге, элине, арбазына, эгечлерине бла кьарындашларына тансыкълыгъы бек кьыйнайды жюрекчигин. Аны жумуш бла кьарт Бызанкга иер кюнню аллында, ол жатхандан сора анасы кёнчекчигини жылтыргъан жерлерине жамаучукъла да салып, сёгюлген жерчиклерин да тигип, жуууп жатхан эди. Эрттенликге, аз мылыракъ болгъанына да кьарамай, кийдирип ийген эди. Жукьусу иги аязмагъан Къаплан бир кесек сууукьсурагъан да этип, алай жылынган эди кюн тийгенден сора. Бюгон жашчыкъ, анасыны кьол ызын излегенча, жамаучукьну кьолу бла сылай, жилимукъларын тыялмай, кёлекчигини женги бла бетчигин сыйпады.

Юйде турганладан бири, аны халын кёрюп, бир кесекни узакъдан кьарап турду, сора, бир затны эсине тюшюргенча, алайдан муштухул юй артына кетди. Ким биледи, жарсыу не болгъанын билмеген адам ол заман-

да не затны юсюнден сагъыш этди? Бир аз заманчыкъгъа окъуна, кесини сабийи ол къыйынлыкъгъа тюшсе не этерем деген болурму эди?..

Жашчыкъны ач этмедиле. Бир ненча кюнден жолгъа чыгъарыкълары билгенлерича ангылатдыла. Эрттенликде эртте эшикни ачып, кийин деп кёргюзтдюле. Ол, эски быстырчыкъларын къолуна алып, бир кесек төгерегине къарап турду. Анасы тикген келекчигин, жамагъан кенчекчигин да къоюнуна къысып тынгылады. Ол адамны кезюне да бир къарады, дагъыда, кезчюклерин энишге ийип, ол айтханны этди. Ол адам, аны артыкъ жапсара турмай, къолундан тутуп, тышына чыгъарды. Бир кесекден, бир зат унутханча, артха кирип, бир затны юсюнден ким бла эсе да къаты даулашды. Анасыны кекюрегине къысылыр заманчыгъында селешир, ойнар онгу болмагъаны, аны бир аманлыкъчыны сакълагъанча сакълагъанлары бек къоркъутханды. Къарангы отоуда тутханлары уа дуниядан окъуна тюнютгенди.

Жылы төшекден къопхан сабий, сууукъсурап, амалсыз болду. Эрттенлик жауунчугъ а къыстауду. Жашны сууукъ аш юйге элттип, бир затчыкъ къапдырдыла. Аягъында эски чабырчыкълары жалан аякъларын жылытмайдыла. Аны ючюн болур эди, Къапланны сууукъ къалтырауукъ алды. Анга да къарамай, жауун бир кесек тохташханлай, ат арба къурап, аны да биргесине алып, агъачда аны урлагъанладан бири ары олтуртду. Юсюне бир эски жабыуну жабаргъа болушду. Былайгъа жат деп, кезю бла кёргюзтдю. Амалы болмагъан сабий аны айтханына бой салды...

Ингир къарангысына дери, тохтамай, агъач къыйыры жол бла баргъанлай турдула. Къаплан жукълагъан, уянган да эте, эски жабыу тюбюне къысылгъанлай барды. Ингирге дери кюн къалын шулпу этгенлей турду. Энди, тохтап, бир кесек солуюкъ деген заманнга жауун да тохтап, кек да ачылып тебиреди. Жашчыкъ арбаны юсюнде жабыу тюбюнде жатып, кекге къарады. Ол кек кесини Кам элини кегюне бир бек ушагъанын бир адамгъа айтырыгъы окъуна келди. Аны ары келтирген адамны жанына бурулуп къарады. Алай аллай затла аны къулагъына кирмей эди. Не болур эди аны къайгысы, жашчыкъ бир зат ангыламады. Жаланда бу мени къайры элте болур деген соруу сабийни къоркъутады. Бу анда не ючюн туююшген болур деген акъыл да тынчлыгъын алгъанды. Къаплан адамны халына къарай, аны башы да уллу сагъышда болгъанын кёрдю. Аны тыншчыкъ жатып тургъандан сора башха этериги жокъду. Ол да кеси сагъышында тынгылайды. Бир кесекден сабийге бишген эт бла гыржын туурам берди. Кеси да ашаргъа олтурду. Кюнню узунуна андан сора киши зат ашамагъан эди. Кече агъачда салкъынды. Къаплан да ашчыгъын жабыу тюбюнден башчыгъын азчыкъ чыгъарып, алай къапды. Бир кесекден жолдан энишге, агъач ичи таба энип, суу келтирди. Ала экиси ичдиле, кечени къарангысына къарай, тынчайдыла. Кюнню узунуна жауун тюбюнде жибиген жабыу Къапланны санларын сууукъсуратады. Алай болгъанлыкъгъа, аны ол къайгысына болушур амал жокъ. Ол, ашап бошагъандан сора, жукъларгъа кюрешди. Аны къалтырыгъанын кёрген киши, бир эски жамычы кесекни къайдан эсе да чыгъарып, юсюне жапды, кеси да алайда къалды.

Кече агъачда къалыргъа Къапланны къысха ёмюрчюгюнде бир кере да тюшмегенди. Киши жукълагъандан сора да, ол, сагъайып, агъачны тауушуна тынгылап, жукълаялмай турду. Кечегиде чыпчыкъланы тунукъ тауушлары, жаныуарланы тюрлю къычырыкълары бек сейирди. Башчыгъын да жамычы тюбюнден азчыкъ чыгъарып, ол жулдузлагъа, айгъа къарады. Салкъын кечеги аяз бетчигин сылай, кеси да билмей, терен жукъугъа батды.

Ол уянганда, кюн ёрге кетип тура эди. Тёгерегине къарагъанда, ол тохтагъан жерлеринден узакъгъа кетгенин ангылады. Аны элттип баргъан адам бир затны юсюнден терен сагъышда барады. Аны уянганын кёргенинде, бир кесек заманнга тохтады, кеси жумушларына ийди, ашаргъа да бир затчыкъла берди. Берген ашын, арбада бара, акъырын-акъырын ашады, суу да ичди.

Кюн тюшден атлай, бир элге жетдиле. Элге кирип, сол жанындагъы тар орамчыкъ бла бир кесек барып, бир гитче, эски юйчюкню къатында тохтадыла. Киши къынгырына кетген агъач къабакъны къакъды. Аны ачхан адамгъа бир затла айтхандан сора, арбазны ичине кирип кетди. Иги кесек мычыгъандан сора андан эки жаш бла чыгъып хапарлашдыла. Ала къабакъдан тышына чыкъдыла, киши уа жашчыкъны ары кийирди. Кёп заманны атламай, жатып тургъанына аякъчыкълары жукълап, къыйналып атлады. Ала барысы да бир къарангы отоугъа кирдиле. Келгенин къонакъча кёрмедиле, бирлери уа, тышына чакъырып, не затны юсюнден эсе да къаты-къаты даулашды.

Жашчыкъ, айтхан жерлерине тыншыкъ олтуруп, төгерегине къарады. Жолда сууукъдан къыйналгъан, жылы зат къапмагъан, арыгъан сабий берген ашчыкъларын терк окъуна ашады, сора, төгерегине да къарамай, аркъасын таяндыргъан жеринде къалкъыды. Аны келтирген адам, къонакъбайлары бла анга къарап, жукъ да айтмай, кёп заманны турдула. Ким биледи, ала жарсыгъанмы огъесе аны хайырындан тюшерик ырысхыгъа къууаннганданмы къарай эдиле? Юйдегиледен биреу жашчыкъны башына бир гитчерек жастыкъчыкъны салып, юсюне да жабыу атып, тургъан жеринде къойду. Эрттенликде эртте жашчыкъны уятдыла. Жукъусундан иги аязмагъан сабийге аягъына жылы чындайла бердиле. Чай ичгенден сора, биягъы киши бла жолгъа атланыр къайгъыгъа кирдиле. Арбаны тюбюне къургъакъ салам салдыла, эски суу жабыуну аллай къургъакъ жабыугъа алышындырдыла. Киши арбагъа мин деп, кёзю бла кёргюзтдю. Жашчыкъ, къоркъгъандан, айтханын этмей къояргъа амалы болмай, арбагъа минди. Мени былай айланнганымы анам кёрсе, не айтыр эди деген акъыл башчыгъына келип, төгерегине мудах къарады.

Жолгъа чыкъдыла. Кенг жол алгъа элни ичи бла, ызындан бийик, алаша төшлеге ётдю. Къыйыры, ахыры болмагъан бир тюрлю жерле. Узакъгъа, аллынга къарасанг, бийик таула онг жанындан узакъгъа, солгъа кетедиле. Аланы башлары булутха кирипдиле. Кеслери уа Камдагъы таулагъа бир бек ушагъан, къар башлы пелиуанла. Киши жашчыкъгъа жат деп, къолу бла кёргюзтдю. Къапланны жатарыгъы, жукъларыгъы келмегенликге, аны суйдомсюз бетинден къоркъуп, айтханын этди. Былай төгерекге

къараргъа тынч окъуна эди. Сууукъсурап башлагъанына кёре, заман ингирге жууукъ болгъанын ангылады.

Ала жолдан иги бир жанлыракъ барып тохтадыла, бир затчыкъ къапдыла. Жашчыкъны тургъан жеринден къобарып, ары-бери атларгъа къойду, кеси керегине да ийди. Жолну узунуна адам ауазын эшитмеген Къаплан, хар затха эригиуло, мудах къарады. Киши атны арбадан бошлап, атны бир кесекге солургъа къойду. Отлау алапат болмагъанлыкъгъа, аякъларына кишен салынып, арлакъ-берлакъ кетип жубанады. Ол уллу, ариу къара атды. Мудах, къара кёзлери уа жашчыкъны къоркъутмазча къарайдыла. Жубанаотлай, арбагъа жууугъуракъ келип тохтады. Жашчыкъ да ат аны къатына келгенине къууанды. Ол анга уллу, сёдегейине кетген мылыракъ кёзлери бла къарап кёп турду. Нек эсе да аны онг кёзюнден жилимукъчукъ агъа эди. Башын ёрге бла энишге эте, отларгъа да артыкъ итинмейди. Къапланны эсине къоншуда жашагъан Зулкъарнейни аты тышдю. Ол бек жууаш ат эди. Зулкъарней къошдан келсе, жашчыкъла ол атны къатына барып, аны сыларгъа бек суююучо эдиле. Бусагъатда аны да алай этериги келди. Атны иеси анга эс бурмагъанын кёргенде, ол акъырын атны къатына барды. Бир кесек, бир атлам арлакъда къарап туруп, къолчугъу бла аны жилимугъун сыйпады, мангылайын сылады. Ат, аны жаратханча, башын жашчыкъны имбашына салды, кесин анга ышыды. Жашчыгъ а аны къулагъына Къаракъанат деп, акъырынчыкъ шыбырдады. Къоншу Зулкъарнейни атыны аты алай эди. Анга къысылды, юйге тансыкълыгъын айтырыгъы келди. Уллу, ариу ат аны бусагъатда жангыз нёгери болуп къалды. Кёп заманны ичинде адам бла сёлешмеген сабий къууанды. Аны жесирликге элтген атха да уллу нёгерине ышанганча болду.

Киши аны алай этгенин кёргенде, сейир этип къарап тургъан болмаса, зат айтмады, тиймеди. Жашчыкъ да, шыбырдап, анга хапарчыкъ айта, мангылайын сылай, иги кесек турду. Иесини анга къарагъанын кёргенде да, кесини жангы нёгерини къатындан кетмеди. Гитче къолчуклары бла аны жилимугъун сылай, аны бир зат ачытып жилягъан суна, дагъыда къулагъына бир затчыкъла шыбырдады. Киши анга жеринге кир да жат деп кёргозтдю. Къаплан жатхандан сора да, ат келип, аны къатында суюлди. Башын анга узатды. Жашчыкъ, кишиден къоркъа, анга къолчугъун узатып, ариу айтды. Кёп заманны ичинде кеси ауазын эшитмеген сабий къууанды, кесин тыялмай, къолген да этди.

Аны бла иги да ойнагъандан сора, ол тыншыкъ жукълады. Тышонде узакъ Камны, Къаракъанат деген атны кёрдю. Атасы бла анасы уа анга, кёпюрно ары жанындан къазауат этип, къолларын булгъап чакъыра эдиле...

Кечени бир заманында жашчыкъ сескенип уянды. Анасы тышонде не айтып къычыргъанын ол эсине не кюрешди эсе да тышоралмады. Кимни эсе да солугъанын эшитди. Къарангыда башын жабыу тыбюнден чыгъарыргъа къоркъуп, иги кесек заманны турду. Сора жабыуну къыйырын азчыкъ ачып къарагъанда, Къаракъанат арбаны къатында суюлип тургъанын кёрдю. Ол былайгъа къалай келгенин ангыламады. Аны иеси жукълап эди. Атны кёргенде, жашчыкъ бек къууанды. Къолчугъун жабыу тыбюнден акъырын чыгъарып, анга узатды. Ол да, къатына келип, аны ийисгеди, кесин анга ышыды. Аны уллу кёзлери бир затдан къоркъгъанча, жашчыкъ-

гъа жарсыулу къарадыла. Къарангы кечеде, ала, терен кёллеча, бир тюрлю жылтырайдыла. Жашчыкъ да атны мангылайын сылай иги кесек заманны турду, жаланда танг атады деген заманда жукъугъа кирди.

Экинчи кюн да бир тохтамай бардыла. Ашаргъа окъуна тохтамадыла. Бир затчыкъланы къолуна берип, экиси да бара-бара къапдыла. Кече белинден иги да озгъандан сора, барыр жерлерине жетип, алайда тохтап, тюшдюле. Асыры къарангыдан, кёзню кёзге урсанг, жукъ кёрюнмейди. Ала бир уллу къабакъланы аллына келдиле. Жашчыкъ да, киши да алайда иги кесек сөөлдиле. Къаплан тегерегине къарады, зат кёрмеді. Къаракъанатны кёрюрмем деп, дагъыда ары-бери да бир бурулду, алай не медет...

Бир кесек сакълагъандан сора, биреу эшикни ачды. Аланы юйге кийирди. Терк окъуна жау чыракъланы жандырып, суусап бердиле. Узакъ жолда ырмах болгъанларын кёрюп, жашчыкъны тынчайтыргъа элтдиле, киши бла уа ушакъ эте къалды...

Къаплан аланы сёзлеринден бир зат да ангыламаса да, хар бирини бетин кёре эди. Ала да сабийни къарагъанына эс бурмай болмадыла. Жашчыкъны акъылына кёре, ала барысы да бир-бирлери бла ёчешип, туюшоуп болмаса сёлешмейдиле. Кеслерини да бир огъурсуз эди кёзлери. Оноуларын этгенден сора, сыйланып, хар бири да солургъа кетдиле.

Эрттенликде эртте киши къопмады. Танг ага башлар заманда жаууп башлагъан жауун, къатыдан-къаты жаугъан болмаса, тохтар акъылы жокъду. Арып келгенле да ашыкъмайдыла къобаргъа. Кюн тюшге жетер заманнга дери солудула. Андан сора къобуп, атларын да алмай, жаяулай жумушларына кетдиле. Жауун энди аз шулпу этген болмаса, башха кючу къалмагъанды. Алай юйде, эшикде да хауа ауур мылылыгъын сакълайды. Узакъда, чегет жанында, анда-мында туманчыкъла кёрюнедиле...

Къаплан тургъан юйде эки жаш бла бир ненча тиширыу айланадыла. Ала аны аллындан бегитип къоймадыла, алай былайчыкъда олтур деп, туруп жерин кёргозтдюле. Ала анга аман болмадыла, къартыракъ тиширыу къатына келип, бир затла да айтып, башындан окъуна сылады. Сора, иги кесекни жашчыкъгъа къарап туруп, башын булгъап, кёзлеринден жиямукъларын сыйпады. Тиширыуладан жашыракълары уа анга алма къатханла келтирип берди. Ол да жашчыкъгъа бир затла айтды...

Жашчыкъ аланы бир бирлери бла сёлешгенлерине иги тынгылагъанда, кёп ангылагъан сёзле эшите эди. Селешгенде, бир бирлерине Нарын-Къала деген атны да теркирек айтханча кёрюндю. Ол не болгъанын сабий ангыларгъа амалы жокъ эди, алай эсинде уа къалды.

Ала къатханланы Къаплан бир заманда да ашамагъанды, ол аны не болгъанын билген окъуна этмей эди. Ала бек татлы, чайнап турсанг, чайырча, бошалмай иги кесекни ауузунда тургъан татыулу ашарыкъдыла.

Тиширыула жашчыкъдан бир затла да сорадыла. Аланы айтхан сёзлерин ол къачан эсе да эшитгенча болуп, алагъа кёпге дери къарап турду. Ол ненча заманны ичинде сёлешмегенди не кюлмегенди. Бюгюн а къайдан биллик эди бу юйде жашагъан адамла, ашларын анга ашагып, бир-эки кюнден элттип сатарыкъларын? Бусагъатда жылы юйде солуп, къарынчыгъы

да тоюп, тыншчыкъ турады. Ол Дагъыстанны Дербент шахарыны Нарын-Къала деген жеринде болгъанын билмейди. Кече-кюн да тохтамай, аны бу шахарны базарында багъаракъ сатар мурат бла келтирген саудюгерчи, бек ышана эди байыгъыргъа. Аны базарда малны, харекетни сатханча сатып, юйюн, сабийлерин андан да иги жашатыргъа эди умуту. Бу юйде жумуш эте айланган тиширыула кеслери элтип сатмагъанлыкыгъа, ала да аллай къыйынлыкъны юсю бла къолларына тюшген ахчадан, ырысхыдан бир да артха турмайдыла. Аланы - кереклерин табып, юйлеринде тынч жашагъан тиширыулану, айтхан ариу сёзлери да жарлы сабийчикни алдагъанлыкыгъа, Аллахны аллында адамлыкъ борчларыны жууабы ауур эди...

Экинчи күн эрттенликде эртте жашчыкъны хыны уятдыла. Ол аллай затлагъа юйрене келгенликге, бюгюн, къоркъа-къоркъа, терк окъуна быстырчыкъларын кийип, кесини хазырлыкчыгъын кёргюзтдю. Аны агъачда эки ол танымагъан адам алып кетгенли, тохтамай къайры эсе да элтедиле. Хар жолгъа чыкъгъандан, ол юйюнден узакъдан-узакъгъа кетгенин англайды. Аны бла бирге, анасыны жылыууна къысылыргъа термилиую болмазлыкъ умутладан бири болуп барады.

Аны хазырлыгъын кёрген тиширыуладан бири, элтип, бетин-къолун жуудурду. Сора, олтуртуп, ашатды. Сабий танг эрттен ашайлмагъанын кёргенде, башын булгъап, кеси къолу бла къоймай ашатды. Жашчыгъ а энтта ненча заманны ашар онгу болмай турлугъундан бир зат да билмейди. Ол адам да бир зат къапхандан сора, жашчыкъны Къаракъанатны боюнуна алып, жолуна тебиреди. Аны эсине биягъы Камда къоншуларыны аты тюшдю. Къалай суйюучю эди барып аны боюнундан, мангылайындан сыларгъа. Къардан суудан челек бла алып келип, анга ичирирге...

Иги кесек заманны ала шахарны ичи бла бардыла. Жашчыкъ кёрген жерлеге ушамагъан бир тюрлю жер эди былайлары. Бийик къалала, таш бла сырылгъан жолла, уллу ариу юйле. Ала да кёбюсюне ташдан ишленипдиле. Юйлени тегереги бла бийик хунала, аллай бийик, агъач къабакъла. Шахар кеси да бек уллу эди. Аны ичинде кёп межгитле, минарала бардыла. Бир кесек баргъандан сора, ол муаэдзинни намазгъа чакъыргъан уазын да эшитди. Бюгюннге дери ол бек узакъдан эшитилгенча кёрюне эди. Ала бир кесекден нек эсе да тохтадыла. Нени юсюнден эсе да сагъыш эте, тегерегине къарап иги кесек турду. Къапланны арбадан тюшюрюп, арлакыгъа кетип да бир турду...

Ол заманда жашчыкъ Къаракъанатны къатына жанлады, биягъы башын, мангылайын сылады, къулагына да бир затла шыбырдады, къу-чакълады. Ат анга суйюндю, башын аны билекчигине ышыды. Ол адам а анга бир тюрлю, шургулу къарап кёп заманны турду. Сора, не болса ол болсун дегенча, биягъы Къаракъанатха минип, жоллары бла кетдиле. Атлы къайры эсе да ашыгъа эди. Не къайгысы бар эди, аны Къаплан билир амалы жокъ эди. Алай аны не къайгысы болса да, ол, сёзсюз, кюпсюз ишле болур эдиле. Бу уа, арбаны алайда къююп, жашчыкъны ат боюнуна алып, жолну сол жанындагъы къаланы жаны бла суу боюну таба кетди.

Кюн тюше бир уллу базар болган жерге жетдиле. Адам болмагъанча кёп. Барысы да базарны тышында атларын тагып, алай кире эдиле. Бу да, кючден жер табып, алайда атын такъды. Сора, жашчыкъны да къолундан

тутуп, къабакъладан ары болду. Каплан, бюгюн болмаса, быллай жерге бир да келмегенди, быллай бир адамны бир жерде кёрмегенди. Ала барысы да бир тюрлю кийинип эдиле. Киши кишиге къарамай, муштухул айланадыла. Кёбюсюню къолунда жюклери, бирлери уа юслеринде да узун, омакъ кийимлери бла, акъырын-акъырын хапар айта, тегерекге да къарай, таныгъанлары бла хурметли саламлаша айланадыла.

Къапланлары да, базарны теренине кетип, узун тапкала болгъан жерге келдиле. Нек эсе да, ол тапкалада адамла бирлери сюелип, бирлери олтуруп турадыла. Жашчыкъ аланы алай нек тургъанларын билмеди. Сейир этип, алагъа къарай тургъанлай, киши кесин да алайгъа сюеди. Жашчыкъ ангыламагъан тилде бир зат айтды. Не заманда да жашчыкъ андан къоркъгъан этгенди, бюгюн да кесини амалын билип, аны ачыуландырмача, алайда сюелип къалды.

Кюн бата тебиреген заманда ол бир къара шинли, эриши адамны алайгъа алып келди. Ала экиси да кеп хапар айтдыла. Жашчыкъ таба да къарай, не затны юсюнден эсе да кеп селешдиле, ахырында бир бири къолларын тутдула. Аланы алай этгенлерин жашчыкъ къарап кёрюп турду, алай болгъан ишни магъанасын а ангыламады. Бир кесек замандан аны къатына келип да бир загла айтдыла, андан сора, жашны къолундан тутуп, базарны баш жанына тебиредиле.

Адам адамгъа къарагъан жокъ эди. Базар чачыла, адамла аздан-аз болуп барадыла. Бир кесек баргъанлай, халжарча бир жерде тохтадыла. Алайда ол къара киши алагъа эки ариу агны кёргюзтдю. Киши аланы тегерегине айланды, дагыда бир загланы юсюнден селешдиле. Бир бири акъылларын билгенден сора, киши атланы жоугенлеринден алып, алайдан кетер къайгыгъа кирди. Ол къара, эриши киши уа Къапланны къолундан тутуп, базардан чыкъгъан жол таба тебиреди. Жашчыкъ не болгъанын ангыламады, бек къоркъду. Кишиге къарап, жияп тебиреди. Ол а, аллыкъларын алгъандан сора, аны унутуп къойгъанча бурулуп да къарамайды, атларыны да жоугенлеринден тутуп, Къаракъанат болгъан жерге тебиреди. Къаплан къаты къычырып жияды. Андан болушлукъ излеп къычырды. Алай аны танымагъанча, киши къарагъан да этмеди.

Аны къоркъгъанын ангылагъан киши алайда болгъан ишге жукъ айтмай, къарап турду. Ол адамны къатылыгына кеси да бек сейир этди. Базарда адамла азыракъ болгъаны себепли, сабийни къычырыгына эс бурмагъан адам къалмады. Аны уа къулагына да кирмеди. Не этерин билмеген сабий ол эриши, къара кишини кёзюне къарады. Аны къарамында да жокъ эди жылыу. Алай къачып, къайры кетерин билмеген Къаплан, кесини жарлылыгъын ангылагъанча, башчыгъын энишге ийип, тынгылады. Аны ол заманда анасы къалай тура болур эди? Жашы базарлада сагылып, бир къолдан бирси къолгъа тюшгенин билсе не этер эди? Арыгъан, ач да болгъан жарлы сабийчик Дагъыстанны Дербент шахарыны жесирле сагыучу базарыны бир жеринде сюелип, жашауу андан ары энтта не къыйынлыкълагъа тюберигин билмегенине уа ол не этсин? Анасы аны билмегени окъуна иги болур эди...

Къара киши, бир кесекден Къапланны имбашына къолун салып, ол ангыламагъан тилде бир зат айтды. Имбашын да, аркъачыгъын да сылап,

къолчугъундан тутду. Амалы болмагъан сабий кесини жашауун энди башха, танымагъан адамны къолуна берирге борчлу болду.

Базардан чыкъгъандан сора, ала иги кесекни жаяу бардыла. Бир заманда да кёрмеген бир сейирлик уллу къалала, кёп адам. Гитче, уллу да къатыш юйлени ортасы бла кёп бардыла. Сора, бийик таш хуналары ётгенден сора, бир да узакъгъа кетген, къыйырын не къарап кюрешсенг да кёралмагъан сууну кёрдю жаш. Ол суу тохтап тургъан кибикди. Кеси да ариу, кёксюлдюм жашил кёрюндю. Аллай ариулукъну Къаплан бир да кёрмеген эди. Кам элинде не кёп суула бар эселе да, ала терк баргъан, кенгине кетмеген тау суула эдиле. Узакъ Чегемден бери жетгинчи не кёрген эсе да, мынга ушагъан деменгилик бир жерде да жокъду. Аны алай сейир этип къарагъанын эслеген киши, бир кесекни сюелип, анга къараргъа къойду. Къаплан а, къараялгъанын къарагъандан сора, анга бурулуп: «Уллу суу», - деди. Киши башын да булгъап, жашчыкъны аны къатына келтирди. Жашчыкъны сейири андан да уллу эди. Не ючюн десенг, суу тохтамай, толкъун-толкъун болуп, кесин жагъагъа ургъанлай турады. Ол анга тиериги келди. Кеси аллына барып тиерге базынмай, ол кишиге къарады. Ол да, аны умутчугъун ангъылагъанча, биргесине суугъа жууукъ барды. Къоркъуп, жашчыкъ бир кесек да къарап турду, сора, ийилип къолчукларынын жууама дегенлей, сууну толкъуну уруп, аякчыкларынын жибитди. Ол аны бек къоркъутду, артха къачырды. Аны ангълап, киши аягъындан чарыкларынын да, чындайларынын да тешерге болушду, энди кир суугъа деп кёргозтдю. Жашчыкъ жууукъ барыргъа базынмады, киши уа, къолундан тутуп, арлакъгъа элтди. Ол заманда да толкъун аны аякларынын иги да жибитип, артха кетди. Суугъуракъ суу эс тапдырды.

Кюнню узунуна къызыудан къыйналгъан сабий бир тюрлю сериуюнлюк, женгилик сынады. Былайда аны къарындашчыклары кёрселе къалай сюерик эди, ала бла бирге жууунуругъу келди, алагъа тансыкълыгъы журегин къысды. Ала Къардан сууда, ташладан кёлчюк этип жууунуучулары эсине тюшдю. Ол затланы эсине тюшюре тургъан сабий жашчыкъны уллу, гитчерек толкъунчукла уа кёп кере аякчыкларынын жибитип кетдиле. Ол аланы ангъылаялгъан да этмей, башы сагъышха кетип турду.

Чегемдеги элинден къаллай бир узакъгъа кетгенин Къаплан ол заманда ангъылагъан эди. Дуния башында быллай жерле болгъанларынын юсюнден ол жомакъда да эшитмегенди. Иги сууукъсурагъандан сора, жашчыкъ суудан чыкъды. Аякларынын батаргъа кетип баргъан кюнню ахыр таякларына салып жылытды. Сора, чындайларынын, суу болгъан чарыкчыкларынын да кийип, кишини къолундан тутуп, алайдан ашыгъып кетдиле.

Ол киши жашчыкъ аз ангъылагъан тилде бир зат сорду. Аны сорууу не зат эсе да, ол билген зат эди. Аны айтхан сёзлерини магъанасын эсине тюшюрюп кюрешди, сора кишини кёзюне соруулу къарап да бир турду, алай зат айтмады. Арта, келишдире кетип, ол андан уллу сууну юсюнден соргъанын ангъылады.

Ала иги кесекни барып, бир уллу юйню къабакларынын аллында тохтадыла. Киши эшикке тагъылып тургъан темир тогъай бла къакъды. Терк окъуна аны бир жаш адам ачып, аланы ичине ийди. Ары киргенден сора эшикни къадауун къаты этип, къайры эсе да кетди.

Ала уллу, кенг, гюлле ёсген арбазгъа кирдиле. Алайда кенгине ёсген,

кысха, кенг чапыраклы терек, аны тюбюнде узун шинтик. Ала алайда олтура турмай, арбазны теренинде ариу юйге кирдиле. Алларына чыкыгъан шапагъа бир зат айтып, киши ич отоугъа кирип кетди. Шапа уа, жашчыкыны бетин-кьолун жуудуруп, аякъларында суу чарыкъларын, чындайларын да алышындырды. Къапланны бир гитчерек отоугъа элтип, аллына жылы гыржын бла эт шорпа салып, чыгып кетди. Кюнню узунуна ашы-суу болмагъан сабий терк окъуна ашап башлады. Ол юйюнден кетгенли, анга бергенлерин ашаргъа юйренгенди. Анасынача, аны-муну суймейме дерге аны амалы жокъ. Ашап бошагъандан сора, къалай жукълап къалгъанын кеси да ангыламады...

Уянганында, кюн да ёрге кётюрюлюп, кеси да тапчанда жатып тура эди. Тёгерегине къарап, адам кёрмегенден сора, къоркъаракъ да болуп, терк окъуна кьопду. Къайры барырын, не этерин билмей, шинтикге олтурду. Бир кесекден ол тургъан отоугъа кирген киши бир зат сорду. Жашчыкъ, аны айтханын ангыламай, кёзюне къоркъуп къарады. Ол киши уа, аны къоркъгъанына жарсыгъанча, тыш отоугъа чыгъарды да, иегиси кьолан жабыгулу тапчаннга олтурду. Сора бери келген заманларында эшиклени ачхан жаш келип, аны эшикге терек тюбюне чакъырды. Алайда узун шинтикге олтурду, аллына аш келтирип, кеси да къатында къалды. Хуна асыры бийикден, эшикте не болгъанындан хапары жокъ эди. Бусагъатда бир мадар болса эди, ол уллу суугъа бек суйюп къарарыкъ эди, алай къайда? Бу бийик къабакыны ачып, бир жерге кетер амал болмазлыгына жашчыкъ арбазгъа атлагъан заманда окъуна ангылагъанды. Къачып, жол табып, бир жерге баралмазлыгын, сабий болгъанлыкыгъа, аны да иги биледи...

Мында, бу ариу гюллю арбазы болгъан юйде, Къаплан бир ай чаклы турду. Юсюне, башына да къарадыла, ашы да аман туюнюлду. Кёбюсюне юйде турады, арбазгъа чыгъаргъа тюшсе, биргесине эшик ачыучу жаш бла бирге чыгыучуду. Ол жаш, башха жумушларындан сора, уллу арбазда ёсген ариу гюллеге къарайды. Аланы кесип, тёгереклерин тазалайды. Суу къуюп, топурагын жумушатады. Жашчыкъ анга болушургъа бек суйгенди. Аны тёгерегинде айлана, гюллени ариу ийислерине къууанып, кесини туугъан жерини ариу талаларын эсине тюшюрюп, ариу гюлню чакыгъан копалын анасыны бети бла тенг этериги келе эди. Узакъ Чегемни Кам элинде тауладан ургъан аязча таза эди мында гюлле ёсген тахтала. Алача эркин эдиле, табийгъатны саулагъа къууанч келтирген гюллери да. Ала хар кимни да жашауун ариу этер ючюн ёсгендиле. Бир-бир адамла этген аман ишле аладан узакъ болгъанлыкыгъа, аллай адамла да къууангандыла быллай ариулукугъа. Кеслерини жарыкъ сыфатларын, кюнню жарыгына ушагъан ариулукуларын жыргъа, жулдузгъа ушатхандыла, башха затны къошаргъа суймей. Алагъа къонган бал чибиннге да кеслерини бек багъалы, татлы кесекциклерин къызгъанмай берген ариу затчыкыла да аланы къууанчларыны келечилерине санагъандыла...

Бир ай озгъандан сора, ары тюрлю-тюрлю къонакъла келдиле. Къара киши бла кечге дери кёп хапар айтып, атларына минип кетдиле. Аллай къонакъла, хапарла, ёчешле энди жашчыкыны къоркъутхан окъуна этедиле.

Аллай тюбешиледен сора ол жолгъа чыгъычууду, жашауу да тюрлене, аны бек къоркъуучууду. Бу жол да алай болурму деген къоркъуу барды. Кече узуну кёзюне жукъу кирмеди. Эрттенликде, энди жукълайым дегенлей, эшик ачычуу жаш кирип, жангы кийимле да берип, къоп да, кийин деди.

Къаплан, къобуп, кийинип башлады. Эшик ачычуу жаш аны къатындан кетмей сакълады. Жашчыкъны башын а къайры элтирик болурла, кимге берлик болурла деген сагъышла бийлеп къалдыла. Кийинип бошагъандан сора ашатдыла. Ол бергенлерин къоймай ашады. Муну аллында ачдан къыйналгъаны эсине тюшюп, кесин бир аман затха хазырлагъанча, кишиге да къарамады. Былагъа ышаныргъа болмазлыгъын ол энди иги ангылайды. Ашагъаны, солугъаны да жашны бетин-кебин сакълап, анга энтта керекли оноула этер ючюн болгъанын а къайдан биллик эди жетижыллыкъ сабий?

Къабакъдан тышында аланы бир атлы сакълап тура эди. Къара киши да, кесини атына минип, жашчыкъны ат боюнуна алды. Танг ариуду, тапды, жолгъа чыкыгъанда, орамда алыкъа адам кёрюнмейди. Аны ючюн атла саулай жолну алып барадыла. Узакъда уллу сууну къыйыры да ариу кёк алада кёрюнеди. Аны юсюнде аз белгили чарс бир да ариуду. Сууну неда тенгизни кёклюгюне кесини акылыгъын къошуп сюзюлген ууахты, дуняны жарыгъына къууанган адамны жюрегин жырлатырыкъчады. Алай аны ючюн а адам башына эркин болургъа кереклиси баямды. Бюгюнню кюнде Къапланнга аллай жумуш болмазлыкъ затды. Ол дуняны тамашалыгъын юйюнде сезере суйгенди, жюреги бла аланы излегенди.

Шахарны орамларын, ариу юйлерин бюгюн ол туура кёрдю. Аланы кими узун, кими бир орамдан башха орамгъа къынгыр айланып чыкыгъанлары да бар. Къаллай адамла ишлегендиле быллай журтланы, омак юйлени, къалаланы, межгитлени?..

Таула ичинде Кам элчикни тегерегинде да кёп ариу ишленген затла бардыла. Андагъы Малкъарукъланы къалалары, кешенеле, Битикледе къаяны эрини бла баргъан басхыч. Ала ариу туйюлмюдюле? Хау, хар жерни кесини сейир затлары. Алай бу жерледе къалала кёпдюле. Жолда бара-бара, тегереги бегитилген, къыйыры-чеги болмагъан къаланы ол кесини Чегеминде кёрмегенди. Нарын-Къала деп мынга айта болурла деди кеси кесине. Хар кюн сайын ол алгъа эшитмеген бир сейирлик таууш келе эди. Ол Къаплан ангыламагъан - азан тауушду. Бюгюн, эрттенликде эртте бара туруп, ол таууш эшитилди. Жашчыкъ аны къалайдан келгенин энди ангылады. Азан таууш, къара киши жашагъан жерден узакъ болмагъан межгитни минарасындан келгенин билди...

Эрттенликде ургъан салкъын аяз бир кесек сууукъсуратады. Алай тенгизни кёксюлдюм тюрсюню узакъгъа, кёкге дери жетип, аны бла бир болуп къалгъанча ариулугъу сейирге къалдырады. Жашчыкъ алыкъа бир жерде да кёрмеген зат эди тенгизни ариу кёклюгю, кёкню къыйыры жерде башланып, ары кесине жол къурагъанча, тазалыгъына ёхтемленгенча кетгени...

Эрттенликде эртте атлыла тенгиз таба жол тутуп баргъанларын жашчыкъ энди ангылады. Тенгиз жууукъдан-жууукъ бола барады, алай сары

тангда быллай жортуул неге керек болганын ангыламайды. Зат сорурга амалы болмагъан сабий тыншчыкъ тегерегине къарагъандан сора башха амалы жокъду. Къадарына бой салмазгъа анга киши къоймазлыгъын да биледи. Аны алгъыннгы иелери, башхагъа берип кетгенине бюгюн да не этерге билмейди, алай аны, бир заманланы заманында юйюне къайтып, ата-сын-анасын кёрлюк умуту хар заманда да биргесинеди. . .

Тенгизни жагъасы бла атлыла ёрге кюн тюшге дери терк баргъанларын тохтатмадыла. Уллу сууну жагъасы кеп тюрлюдю. Бирде чынгылгъа кетген жерлеринден къоркъгъан окъуна этерсе, бирде уа сыйдам, юзмезли жерле. Кюнню къызыуу къыйнагъан жашчыкъ, онгу болса, суйюп окъуна жууунурукъ эди. Алай ол къайгыны ол сагъатда Къапландан сора киши этмейди. Атлыла, кеп селешип да къорешмей, муштухул барадыла.

Кюн тюшден озаргъа, тенгизни жагъасында кемеле сюелген ариу жерлеге жетдиле. Алайда кеп ариу кемеле, адамла да аз туйюлдюле. Хар бирини кеси жумушу. Атлыла бир жанлыракъ болдула. Къаплан аланы сакълагъан адамлары болганын ангылады. Энди бир башхалагъа бермеге эдиле деген акъыл жашчыкъны бек къоркъутду. Къатларында сюелген атлыны кезюне тынгысыз къарады. Аны къайгысын киши этмегенин ангылады. Аланы ишлери башха болганы ачыкъды. Бир сагъатдан азыракъ заман озгъанлай, былагъа къонакъгъа келген кишилени жашчыкъ тюз кёргенлей таныды. Ала да муштухулдула. Ала, жашчыкъны алып келген эки атлы бла бир жанына кетип, хапарлашдыла. Сора, кемени тар басхычындан тюшген бир узун кийимли кишини къатына барып, аны айтханына тынгылап иги кесек турдула. Жашчыкъны къолу бла кёргюзтюп, ала андан айырылдыла. Къара киши уа, къоюнунда келтирген Къапланны, атдан да тюшмей, ол кишиге узатды. Жашчыкъны къоркъгъаны, аны алагъа жалынып къарагъаны, къычырыкъ этип жилягъаны, къоркъуп абызырагъаны бир адамны да эсин бурдурмады. Аны алай жарсыгъанына узун кийимли адам, бир зат да айтмай, къарап турду. Жилягъан сабийни атдан тюшюрюп, бери кир деп, къолу бла кеме таба кёргюзтдю. Жашчыкъны амалы болмай, тар басхычха минди. Кесин бу тузакъдан бошлар ючюн, суугъа секирипми къалайым деген акъыл башына келди. Аны ангылагъанча, узун кийимли киши да жашчыкъгъа бек сакъ къарады. Этер амалы болмагъан сабий аны айтханына бой салды, барысы да кемеге кирдиле. . .

Узун, къарангы эди кемени ичи. Аны къолундан тутуп бир кесек баргъанлай, онг жанындан бир эшикни ачып, гитче жарыкъ отоугъа кийирди. Аны тегерек, гитче терезесинден ургъан жарыкъ, къарангыдан кирген жашчыкъны кезлерин къаматды. Къызыуу кюнню таякълары да тездюрмезча къыздырадыла. Отоуда эки тапчан болганын эследи. Терезе къатында гитче тёртгюл столчукъ. Жашчыкъ олсагъатда эследи, терезе ортасына дери суугъа батылып турганын. Тенгизни сууу, толкунчуклары да быллайдан да туура кёрюннгенлери анга энди алай ариу кёрюмедице. Уллу суу энди аны къууандырмайды. Къапланны сейир этип къарагъанын кёрген адам тынгылап турду. Сора анга къолу бла тегерек челекча бир орунну кёргюзтдю да, аны не этеригине къарамай, гоппаннга суу къуюп, анга узатды. Жашчыкъ кезюне къарап да бир турду, алай эртгенли бери жолоучулукъда къыйналгъан сабий суусапны суйюп ичди. Былайгъа олтур деп, тапчанны

кѣргюзтдю. Олтурганлай, арыгъаны, жарсыгъаны да къыйнагъан сабийни жукъу хорлады...

Кѣпмю, азмы озду заман - билмеди. Алай кѣзлерин кючден ачып къарагъанда, отоуну ичи къаппа-къарангы эди. Кеси да бир тюрлю чайкъала, кѣзю-башы да аны бла бирге тѣгерек айланганча, жанын бир къарыусузлукъ алгъанды. Отоуда кесинден сора киши болмагъанын жашчыкъ бир кесекден ангылады. Кючден туруп, эшикни ачаргъа кюрешди, алай ол къаты бегитилип эди. Жерине амалсыз болуп ауду. Жукъуму эди, огъесе башыны ауругъанымы эди, халын ангылаялмагъан амалсызлыкъда тангы атды. Эшикни бир арыкъ жаш ачды да, анга тышына чыкъ деди. Кѣзю-башы айланнгандан, жашчыкъ ѳрге да къобалмады. Сора ол жаш аны кююнуну алып, алгъа къарангы отоугъа, ызы бла кемени баш жанына элтди. Сууукъ аяз жашчыкъны къалтыратды, алай башы тѣгерек айланнганы уа бир кесек селейгенди. Жаш аны бир кенг шинтикге олтуртду. Къаплан тѣгерегин тенгиз къуршалагъанын жаланда ол сагъатда эследи. Не эл, не сахар кѣрюнмейди. Ала, къайда эсе да узакъда къалгъандыла. Тѣгереси суу, узагъыракъда уа аны алаша туманчыкъ басады. Жел ургъанлай, кеме да къыйырсыз тенгизде тас болуп къаллыкъчады. Бу ариулукъ нек эсе да Къапланны къууандырмады. Аны санын, жанын да бирча юшютюп окъуна къойду. Аны алайгъа келтирген жаш бир жабыуну келтирип, сабийни юсюн жапды. Артха, кемеге кирип кетип, бир тюрлю ашарыкъ келтирип берди. Жашчыкъ аны кѣргенлей, кѣлю аман этип, кѣп къусду. Амалсыз болуп, къалтырап, эсин ташлап башлады. Аны ол халын кѣрген жаш биягъы кююнуну алып, кемеде жатхан жерине элтип жатдырды. Жашчыкъ биягъы бир тюрлю жукъугъа кирди.

Аны эси хар затны да ангылагъанлыкъгъа, кѣзюн ачаргъа къарыуу жокъ эди. Алай эте амалсыз болса, суучукъ уртай, кеме барлыкъ жерине келип тохтагъынчы, ол халда турду. Эси келген заманда ол Хазар тенгиз деген атны эшите эди. Ол не болгъанын а къайдан биллик эди? Жети жылдан атлагъан сабий къалай ангыларыкъ эди кесин Хазар тенгизде жюзюп баргъанын? Бу тенгиз бла кѣплени жесирликге урлап, Тюркню, Египетни эм Левант деген жерлени кемеле тохтагъан портларында сатып, не бир башха харегетлеге алышып байыкъгъанларын. Ненча ана билмей къалгъанды сабийлерини къадарларын. Ненча мынафыкъ саудюгерчи кѣп ахча санагъанды быллай жарлыланы малны сатханча сатып. Ненча къыйынлы кесини къадарына бой салгъанды, жесирликни атын жюрюте, аны къанлы жолунда бара, кесини адам болгъанын унута. Къапланны жолу да жер бла, тенгиз бла да аллай къанлы жолда баргъанды.

Жетер жерлирине жетгенлеринде, жаш анга кемеден тышына чыгъаргъа болушду. Биягъы кемеден тышына салынган тар баскыч сууну юсю бла барады. Алай Къаплан асыры къарыусуздан, бир да башха жерге къачып букъгъан акъылыны къатына да келтирмеди. Аягъы жерге басханлай, къайдан эсе да келген къарыуну сезди. Башы-саны да женгилирек болду. Суучукъ урларыгъы окъуна келди. Тѣгерегине къарады. Бийик къаяла, терен агъачла бла къуршаланган бир ариу жерлени эследи. Агъач-

ланы этеклери бла тенгизге дери жетген талала. Кюз келе турган заманы жууукь болгъанлыкьгъа, табийгъат болмагъанча ариу, къолан кюйюзча, гюлле къатыш жашил кырдык. Агъачны теренинденми, огъесе тенгизденми ургъан салкъын аязчыкъ тирилтип башлады. Жашчыкъ тегерегине къарагъанлай бир кесек турду. Бюгюн ол Иранны жерине келгенин айхайда билмейди. Дуняда аллай жер болгъанын окъуна къайдан биллик эди?

Тенгиз болмаса эди, ол кесин Чегемни Кам элинде сунарыкъ болур эди. Андача таула, башларында къар къырпакълары бла, Кавказны тауларына къалай ушайдыла. Жашчыкъ билмегенликге, бу таулагъа да, Минги тауну Элбрус деген тауну атына ушашдырып, Элбурс дейдиле. Къайсы ёмюрледе аталгъанды анга бу ат? Минги тауну бийигинде буруш-буруш ургъан желчамыдыла мындагъы боранла да? Иранда жашагъан фарси халкъ къурагъан цивилизация кёплеге юлгю болгъан жерде тура эди бюгюн Къаплан деген таулу жашчыкъ, юйюнден-жеринден айырылып, урланып, бири сатып, бири алып айлана. Фарси халкъны кёп алими, назмучусу дунягъа жарыкълыкь келтиргенди, кёплеге да юлгю болгъанды...

Омар Хайям, Низами, Руми жашап кетген къыралда, аланы сейирлик назму тизгинлери, илму трактатлары битеу дуня илмуну мурдорун белгилегенди. Омар Хайямны назму тизгинлерин окъуй, аллай адам жашагъан жерде бу жашчыкъгъа жетген къатылыкь болмазгъа керек эди дейсе.

Къудурет! Нек къууандыраса сен мынафыкъны,

Сейирлик къалаланы, хамамланы, ётмек этерик тирменлени да берип алагъа? – деген сёзле жазылгъан жерни юсюнде айланган аманлыкьчыланы акъылларына аллай таза сезим келсе эди, башха боллукь эди жашау.

Фарсини адабият жазмасы бла кюрешгенле, дунягъа белгили алимерини да мамырлыкьда жаратсынла этген ишлерибизни деген насийхатны алгъандыла. Математикадан, астрономиядан эм башха жаны бла не затха эс бургъан эселе да, аланы баш магъана берген илишанлары - этилген иш адам улусуна белгили болсун деген ниет болгъанды. Адам улусуну биригиюнде уа бузукь сагъыш этген адам тюбемей къалыргъа амалы бола болмаз. Бу иш да аладан бири болуп къалгъанды...

Алайды да Къаплан жангы жерден бир игилик сакъламады. Ол хар алышындыргъан жеринде башха иелени, башха адамланы кёргенди. Ала анга зат сормай, кеслерини оноуларына къаратып, аны уа тилсиз жолоучу этгендиле. Ким билсин бу жолланы ахыры къалайда тохтарыгъы, кимни кёргозтюрюгю, не бла бошаллыгъы да? Сабийни акъылы анга алыкьа жеталмайды. Ол окъуна иги болур, тегерегинде аны сакълагъан аллай бир къыйынлыкьны толусунлай ангыламай къалгъаны. Бусагъатда жашны бир атлам этерге эркин этмеген адамла, бу жол болмаса, бир заманда да кёрмеген тенгизни, кесини туугъан жериндеча бийик къаяланы, аны этегиндеги агъачны, жашил талаланы къатында тутадыла...

Фарсини халкъы жашагъан Иран деген къыралда, быллай табийгъат болумла къайсы жеринде былайды, деп айтыргъа жарамаз. Бу къыралны жерини кёбюсю зат ёсмеген къуу жерледиле. Кёп эллери, шахарлары къуу тюзледе орналыпдыла. Алай болгъанлыкьгъа, аны халкъы не тюрю бо-

лумлада да жашау этерге кюрешеди, сабий ёсдюреди. Дуниягъа белгили алимледиле бу халкъны хазнасы...

Хазар тенгизни жагъасында орналгъан шахарчыкъдан келген эки адам жашчыкъны биргелерине алып кетдиле. Узун кийимли киши ала бла кёп хапар айтмады. Ала Къапланны биргелерине элтирге тебирегенлеринде, жашчыкъ, ол арыкъ жашха бла узун кийимли кишиге кезиу-кезиу къарады. Алай, аладан жукъ тапмазын ангылай, башчыгъын да энишге ийип, ол жангы адамла кёргозтген жол бла тебиреди. Бусагъатда Къапланнга тегерекни ариулугъу эриши окъуна кёрюндю. Къызыу тийген кюн да бир кюйсюз эди. Жолда къыйналгъан сабий къайры, кимге барлыгъыны юсюнден сагъыш этер къарыуу жокъ эди. Ол кесин къадарны къолуна берип, айтханларын этип къалды. Ала тенгизни жагъасындан кетген кенг орам бла иги кесек барып, бир тар орамчыкъгъа бурулдула. Андан да агъач таба ёрге жол алып, узакъдан окъуна иги кёрюнген бир уллу юйню къатына келдиле. Юйню къатына жууукъ жете тургъанда, биреу къатларына келип, аны ары элтгенледен бирине бир затла шыбырдады. Аны айтханын жаратмагъанларын жашчыкъ да эследи. Алай, алайда сюелип турургъа къоймай, жоллары бла кетдиле...

Уллу юйню къабакъ эшиклерин ачдырыргъа кёп кюрешдиле. Кёп къагъып ачмагъанларындан сора, бир кесек сюелип турдула. Заман тюшден иги да озгъандан сора, юйден биреу чыкъды. Аланы алайда кёрюп, сейир этип, бир затла айтып, ичине кирип кетди. Андан да биреуню алып келип, эки киши бла да кёп сёлешдиле. Сёлешгенлери туююшге окъуна жете эди. Къаплан ол адамланы бир айтханларын да ангыламады. Ёчеш бошалгъандан сора жашчыкъны арбазгъа кийирдиле, аны келтиргенле уа къайры эсе да кетдиле.

Болунган иш сабийни бек къоркъутду. Ол жаппа-жангызлай арбазда сюелип кёп заманны турду. Уллу юйню арбазы да уллу эди. Тегереги жатмала, аланы тюплеринде къолан кюйюзле жайылыпдыла. Анда-мында уа ариу жастыкъчыкъла атылып. Арбазда тизгин къаты сакъланады. Жашчыкъ бу затлагъа арбазны бир къыйырында сюелгенлей, сейир этип къарады. Бир кесекден аны къатына къартыракъ киши келип, къыйырда жатмагъа элтди. Алайда олтур деп, кёзю бла кёргозтюп, юйге кирип кетди. Андан исси какъ бла жукъа гыржын келтирип, тепси юсюне салды. Тепсини жашчыкъны аллына тартды. Уллу пиалагъа шербет къуюп, ич деп берди. Ачдан, суусапдан къыйналгъан сабий тилетмеди. Терк окъуна шербетден ичип, берген ашларын ашады. Аны арыгъанын кёрген къарт, эки жастыкъны да бирге салып, былыйгъа таян деди. Алайсызлай да къарыуу болмагъан сабий, олсагъатлай терен жукъугъа батды.

Кёпмю жукълады, азмы - билмеди, алай уянганында, юсюнде да жылы жабыуу бла жатма тюбюнде тургъанын кёрдю. Жашчыкъны къобаргъа къарыуу жокъ эди. Тегерегине къарады, алай, адам кёрмегенден сора, биягъа жукъугъа батылды. Ингир ала уянып тургъанлай, къарт анга къоп да, биргеме кел деди. Аны айтханын этип, аны бла хамамгъа барды. Исси хамамда жашчыкъны жуундурдула, жангы быстырла кийдирдиле. Бир отоугъа кийирип, аллына аш салдыла. Жашчыкъ энди быллай юйледен, татыулу ашладан къоркъгъан окъуна этеди. Ол юйюнден кетгенли,

ненча юйню, адамны кёрдю. Ала бир бирлерин алышындыра, аны уа, керек болмагъан затныча, къайда болса кьоюп кетедиле. Бу адамладан бири да анга ие туююлдо. Бир кьолдан бирси кьолгъа тутдура, къайры жетмеди бу жарлы сабий?!

Бергенлерин ашады. Не этериклерин билмей, олтургъан жеринде сакълап турду. Сора анга жат да, солу деп буюрдула. Айтханларын этип, барып жатды. Бу жол жашчыкьны юй ичинде жатдырдыла. . .

Эртгенликде кьарт киши келип, аны уятды. Кьолун-бетин жуудуруп, ашаргъа элтди. Жашчыкь иги ашаргъа кюрешди. Быллай зат аны бла биринчи болмайды. Ол эртте кьобуп барыуну кыйынлыгъына тюшоннгенди. Бу юй да ол жашап кьаллыкь жер болмагъанын иги ангылайды. Алай бусагъатда, мындан ары не боллукь болур, кимге элттип берлик болурла деген сагъыш аны кьоркьутады.

Жашчыкьны экеулен биргелерине алып, жолгъа тебиредиле. Эртгенлик салкьын эди. Анга кийдирген кийимлери жылы болгъанлыкьгъа, сабий сууукьдан кьалтырап тебиреди. Тенгизден келген жел кьатыдан-кьаты урады. Бир кесекден жауунчукь да себелеп башлады. Аз-маз жибиген да этип, ала кёп адам жыйылгъан жерге келдиле. Ол жерни кёрген жашчыкь болмагъанча кьоркьуду. Муну аллында, быллай бир жерде, базарда, аны эки туу байталгъа алышып кетген эдиле. Ол базаргъа келтирген, атланы кёргенде, жашчыкьны терк окьуна унутхан эди. Аланы ызындан жиялгъанын ол бусагъатда эсине тюшюрюп, тегерегине кьарады, ызы бла уа ол экисине. Алай быланы кёзлеринде да кёрмеди ол ышаныулукь. Ала да хаух келген адамла эдиле.

Кьапланны келтирип, бир мюйюшге суюдиле. Бири аны кьатында суюелгенлей турду, бирси уа, арлакьгъа кетип, суюелген адамланы кьатына барып саламлашды. Ол адамлагъа, жашчыкьны да кьолу бла кёргюзтүп, хапар айтды. Ала да анга тюрслеп кьарадыла. Алай эте тургъанлай, алайгъа юч киши келдиле. Юслеринде да узун кийимлери, бетлери бир тюрлю кьара эди. Ала жашчыкьгъа ауузунгу ач дедиле. Ауузчугъун ачхандан сора аны тишлерине тийип кердюле. Андан кёзлерине, белине кьарадыла. Кёзюне кьарагъанда да, этине тийгенлери сайын да аны ачыгъа эдиле. Аланы алай эте тургъанларын кёрген экинчи киши да алайгъа ашыгъып жетди. Экиси бла келишип, юч да киши жашчыкьны да биргелерине алып, жолгъа тебиредиле. Жашчыкь аладан асыры кьоркьгъандан, жиялгъан окьуна этмеди. Кьалтырауукь тийип, жеринден тебалмай кьалды. Ала анга урушмадыла, ариу да айтмадыла. Аны келтирген экеулен кетгенден сора, амалы болмагъан сабий кыйынлы кюнюне бой салды. Кьоркьгъандан, амалсыздан да не этерин билмеген сабий элтген жерлерине барды.

Ала бир топуракьдан ишленнген эски юйчюкге келдиле. Келе келгенлей, анда жашагъанла алагъа суусап чыгъарып бердиле. Ала да, уллу юйдеча, жатгажа кирип, кюйюз юсюнде жастыкьлагъа олтурдула. Алларына аш салгъандан сора, ашыкьмай, хапар айта эдиле. Жашчыкьны да арлакьда олтуртдула. Аны кесин бир да кьоймайдыла. Жатаргъа элтгенде уа, аллындан кирит этдиле. Кёзюне, сабий болгъанлыкьгъа, жукьу

кирмеди. Энди, бу эриши адамла мени бла не этерикдиле деген акъыл тынчлыгъын алды.

Барысы да жукъугъа батылгъандан сора да, не мадар этейим жаньма деген акъыл бла эшикни акъырынчыкъ тюртюп кёрдю, алай ачалмады. Былайдан къачып кеталсам а, не этерикме деген окъуна къоркъутмады. Адамланы эришиликлери асыры апчътхандан, жашны андан башха затдан сора сагъыш этер мадары жокъ эди...

Къаплан эрттенликге дери уянмай жукълады. Кеси уяннгынчы, анга киши тиймеди. Уяннгандан сора тышына чыгъып олтурургъа да къойдула. Ол бир заманда да ашап кёрмеген татлы кегетле да бердиле. Жашчыкъ мында элинде-жеринде кёрмеген бир тюрлю терекле да кёрдю. Хар жерни адамы, битими, хазырлагъан ашлары да энчи болгъанына окъуна эс бурду. Ингирде, ушхууур ашай, жырлагъа да тынгылай, кечге дери олтурдула. Жырла айтхан заманда уа бир тюрлю тепсеуню тепсей эдиле. Узун кийимлери бла жашла тегерек айланганлай, къолларын да ары-бери бургъанлай турдула. Узун иничке къыл къобуз бла бир жарсыулу макъамны согъуп, бирлери тепсегенлей, бирсилери уа, тютюн да иче, жастыкъгъа таянып, анга къарс къагъа къарайдыла. Къаплан жашагъан жерде алай тепсемейдиле. Ол туугъан Чегеминдеги тюз тепсеуден ариу тепсеу болмагъан суннганды, алай, кёресе да, хар халкъны тою кесича барады. Аланы тойлары, тартыулары да аныкъылагъа ахыр да ушамайдыла, башхадыла.

Тойлары узакълагъа созулду. Жашчыкъгъа бар солу деп, эртте окъуна отоууна ийген эдиле, алгъынча, аллына да кирит салып кетдиле. Ол а къарангы отода, кёзоне жукъу кирмей кёпге дери турду. Энди къалкъыйым деген заманда адам тауушлагъа сагъайды. Была не эте болурла деген къоркъуу алды жашчыкъны. Бир кесекден эшикни ачып, кийимлеринги кий дедиле. Жашчыкъ асыры къоркъгъандан, муштухул кийинип башлады. Аны чакъырыргъа келген киши къатына келип, тапсыз кийген быстырына къарап, тап этди. Кесине да ариу айтып, башын сылады. Амалсыз сабий биле эди ала биягъы жолгъа чыкъгъанларын. Энди уа ким, къайры элтеди мени деген акъыл башын алып къалды.

Эшик сууукъ эди. Жел юфгюргенлей, санларынги бузлатады. Адамла уа, къазауат этип, бир уллу жаныуарлагъа жүклерин жыядыла. Аллай сейирлик затланы бир заманда да кёрмеген жаш сейир этип къарайды. Ол жаныуарла уллу затла эдиле. Кеслерине да жүк салгъан заманда ала жатып турадыла. Бек сейир этдирген а - аркъаларында эки уллу дуптурлары, уллу башлары, кенг ауузлары, уллу эриши тишлери бла къуруда бир зат чайнагъанлай турадыла. Ала тюеле болгъанларын а ол къайдан билсин?

Жашчыкъны да аладан бирлерине миндирдиле. Аны къатына ол тепсеген жашладан бири минди. Къалгъанла да, кеслерини тюелерине минип, жолгъа чыкъдыла. Узун аякълары, узун боюнлары, бармыды сизден сейир затла, деди жашчыкъ кеси кесине. Бу сейирлик тюеле да бир бирини ызындан туруп, керуан жол къурап тебиредиле. Аланы сыртында баргъан тынч эди. Узун-узун атлай, жолну иги къоратадыла. Кенг, жумушакъ сыртларында къайсы да тынч олтуруп барыргъа онг табады...

Къапланны къарангы кече къайда баргъанындан хапары жокъ эди, танг атаргъа уа тегереги къум тюз болгъанын кёрдю. Юслерине къалын жабыу

жабылыпды. Кюн тийгинчи, эрттен сууук жилигинге жетеди. Алай, кюн кыздырып, кызыу болгандан сора да ол жабыуну тешерге кыймадыла. Кызыу кюнню кюйсюз таякларындан да хар бири кесин аллай жабыу бла сакълайды.

Кече, кюн да барадыла. Узакъ жолну кыйыры-чеги жокъду. Иранны жеринден Бухарагъа дери ненча кюн бла кече барганны билген кыйынды. Жолну тюрлююгюн кѳрген, ангылагъан да кыйынды. Уллу чилле жолну Иран кыралдан Бухара Эмиратха дери бийик каялары болгъан кюйсюз, сууукъ жерлени кѳум тюзле алышындырадыла. Жолну узунлугъуна уа бир ненча кере тюбеген караван сарайлада тохтап, тюелени да солутуп, жолоучула кеслери да солуй, жолгъа алай чыкыгандыла. Бир-бир жерледе адам сейир этерча кѳум тюзлени ичинден чыкыгъан кѳуюланы кѳюрюге боллукъду. Жерни теренинден чыгъаргъан ичерик сууну багъасы бек уллу эди, бу жансыз юзmez тюзледе. Къаплан жашагъан жерлени суулары таза чыранладан келген, терк толкунлу череклени хапарларына мында киши ий-нанырыкъ да болмаз. Ненча ѳмюрню жюрюйдю бу жолла бла кѳум тюзледе жашагъан халкъла? Кыгъайдан башлап, узакъ Византиягъа, андан Сибирьге дери айланган халкъны тарыхы байды. Уллу Чилле жол бла айланган саудюгерчиле битеу дунияны культура тутуругъун алай айнытхандыла. Ала бир жерни жашау сынаун башха жерге кѳюре айлангандыла. Дунияда саулай жашаугъа къарамны ала алайлыкъ бла тюрлендиргендиле. Сѳз ючюн: кериуан жолла бла айланган жолоучула айланган жерлеринде къалала ишлегендиле, тарыхчыла, жырчыла, назмучула да кеслерини жумушлары бла кюрешгендиле. Аланы къоллары бла ишленген къалала, караван сарайла кѳп ѳмюрлени турадыла. Бюгюнлюкде ала озгъан заманланы шагъатлары болуп къалгандыла. Ол заманны алимлерини ѳлчемлерине таяннгандыла андан бери келген заманланы алимлери. Аланы жоллары бла барады бюгюн Къаплан, чегемли жашчыкъ. Юйюнден бек узакъда, жашауу жесирни жарсыулу къадарына бой сала.

Кѳп кече бла кюн келирге тюшгенди кериуан жыйыннга. Аллай кыйын жолланы кѳтюралмагъан сабий уллу азап чекгенди. Хажи айтханлай:

Кѳп кыйналдың, жаның къалып ахыргъа,
Атангы, анангы, Кам элинги эсинге сала,
Арбазыңда къолан ийнекте, акъ атха тансыкъ бола...

Къайры барганын билмеген узакъ жолда ненча адам тюшдю Къапланны эсине? Анга быллай къадар тюшюргенле этген ишлерине жашагъан заманларында жууаплы болурламы?

Ненча тангны жашыртын жиляй чыкъды жашчыкъ. Аланы санын энди кеси да ангылаялмай, санаялмай окъуна къалганды...

Кюнлени биринде, танг иги да атмагъан заманда, кериуан жолоучула солургъа тохтап, караван сарайгъа ушагъан бир жерге жетдиле. Кѳум тюзледе кюнню батханында, тангны атханында да бир энчилик барды. Кавказны тауларындача, кюн да тау артына кетип къалмайды. Быллай жерледе, тюппе-тюз сыйдам юзmezден сора зат болмагъан жерледе, кып-кызыл тѳгерек кюн кюнбатышда къалып къалады. Кечегиде окъуна аны алайлыгын

кёрюрге. Эрттенликде уа, ол къалай бола эсе да, кюнчыгъышдан кесини биринчи таякъларын кюнбатышха ашырыр. Алайлыкъ бла жангы кюнню башланнганын билирге болады. Эрттенлик аяз юзmez тюзледе, тауладача, салкъынды. Игирек кийинмесенг, сууукъдан амалсыз окъуна боласа. Ингирде уа, ол аяз кюндюз къыздыргъан юзmezни къызылулугъу бла кюйдюрюп окъуна къояр. Ол селейип, суууп да кечени къарыуу кете баргъаны сайын болады...

Алайды да, кериуан жыйын тохтагъан заман эрттен сууукъда бир кесек къыйналды. Былайда дагъыда бир ненча кериуан жыйын тохтап, андан сора да кёп адам жыйылгъан сунаса. Аланы келтирген тюеле да арлакъда солуйдула. Бирлери жатып, бирлерин ол сарайлада тагъыучу жерлеге такыгъанларын кёре. Юслериндеги ауур жүклени да хазна киши тешмегенди. Ала ол мазаллы жаныуарланы артыкъ къайгъылы этдирмегенчады. Кеслери аллына, саулай уллу кемелеча, бир тюрлю затла. Тынгылагъанлай, чайырларын да чайнай, боюнларын да узун созуп, эриши тишлерин ачып айланнган пелиуанла...

Аладан бир жанлыракъда, тегереги да бегитилген жерде, адамла кёпдюле. Ала жерге бир уллу чулгъамлы затланы жайып къарайдыла. Бирлери чатырла къуруп, аланы ичинде да сатыу-алыу ишлерин бардырадыла. Ол уллу, кенг арбазны огъары жанында барысындан да кёбюрек адам жыйылыпды. Къапланны къобарып, бетин, къолун да жуудуруп, юсюне аяулуракъ быстырчыкъларын да кийдирип элтедиле алайгъа. Жашчыкъ алайгъа жетгенде, аны бюгон да ким эсе да сайлап, алайдан башха жолла бла элтиригин ангылап, ары элтгенлени кёзлерине къоркъууун жашырмай къарады. Ала уа, билекчигинден къатыракъ тутуп, бир затха да эс бурмай, къарамлары бла къоркъута, жерине жетдирдиле. Бу базарны уллулугъун ол энди ачыгъыракъ кёрдю. Аны киби сатыллыкъ адамла кёпдюле. Аланы кими олтуруп, кими сюелип, жерден кёзлерин алмай, кеслерини ачы юлюшлерин сакълайдыла. Сатыллыкъланы жерлери энчиди. Аллары бла саудюгерчиле ары-бери ётедиле. Ала дунияны чархын биз айландырабыз, бу жангы тийип келген кюн да бизни ючюндю деп оюм этгенлерича, кеслерини къарыуларына, хуржунларына базыннган, жарсыудан, адамына термилиуден хапарлары болмагъан затладыла...

Къапланны да бир жерчикде тохтатдыла. Терен юзmezге аякъчыкълары батыла, бирси жесирле бла ол да кесини амалына боюн салды. Бир кесекден алайгъа бир талай адам келип сюелдиле. Башларында да быстырны бир тюрлю тегерек чулгъап, бетлери да къап-къарала, бир эриши кишиле. Аладан бири, мазаллы киши, аны кёзюне тюрслеп къарады. Анда, узакъ Ирандача, жашны тишине, этине, белине къарап къыйнамады. Къара чачын артха сылап, къолчугъундан тутду. Ол адамны сабийни кёзюнде жарсыуун кёрюрге адамлыгъы уа жетерик болурму эди? Анасыны къоюнундан тартып, сыйырылып келген сабийни тансыгъы аны иши болмагъаны кимге да баямды. Ол не ариу айтса да, не бла къууандырса да, жашчыкъны къыйынлыгъына болушурга келмегенди. Сегизинчи жылына бара тургъан сабий аны иги ангылагъанды. Бюгон ол энди жолу къайсы жанына буруллулугъуна жарсыгъанды ансы, башына бош этмезликлерин а уста билгенди.

Биргесине келгенле бла киши кёп сёлешди. Аны оноуна кёре, жаш-

чыкыны багысы жюз тюеге чыгырылды. Бюгон была туркменилиени жерлеринде сатыу этгенлерин, багысын алай уллугъа чыгыргъанларындан жашчыкыны хапары къайдан боллукъ эди?! Ол кесини насыпсызлыгы бла кеп адамны бай этгенин билмегенди.

Кюнбатышда жашагъан халкъланы сатыу-алыу этген жерлеринде сабийле, уллула да туюле бла, багылы чилле къумачла, ариу сауутла бла тенг сатыладыла. Адамны багысы мал бла, ахча бла ёнчеленгенде, жарсыугъа, жилиугъа былайда магъана берилмегенди.

Бу жол Къаплан, Бухарагъа жеталмай, къум тюзлени ортасында, узакъ жолланы бир жерлеринде тюбеген базарда, жангыдан башха къолгъа тюшдю. Камдан былайгъа дери къаллай жерлени келди, ненча адам бир къолдан башха къолгъа ётдюрдю? Мунуча мадарсыз адамланы хайырлары бла байыкыгъан къаллай юйлени кердю сабий? Алайда да бердиле Къапланны башха адамланы къолларына. Къолундан тутуп, алайдан чыгырып баргъан заманда да жүреги къоркыгъандан къысылгъан жашчыкъ артына айланып къарарыгы да келмеди. Ол эриши адамла, къоркыгъанына жарсымагъанла, аны кёзюне да къарамадыла. Тую юсюнде келген узакъ жолунда кеси керегине элтип, ашарыкчыкъ берген болмаса, аны барлыгына эс окъуна бурмай эдиле.

Уллу базарны къыйырына чыкыгынчы, анда сатылмагъанны табаргъа къыйын эди. Тюз къыйырында уллу туюе сюрюуле. Ала бек кепдюле. Жашчыкъ аланы да сатханларын ангылады. Орталарында айланган саудюгерчиле аланы тишлерине къарайдыла, жүнлерин къоллары бла уууп кёредиле. Алгъанларын бир жанлыракъ сюредиле. Сатыу этген уллу арбазны ичинде, хар бири да асыры къычырып сёлешгенден, даулашхандан бир къайгы болгъан сунараса. Аланы хар бирини кесини иши барды.

Туркменили киши нёгерлери бла кесини туюелери болгъан жерге келдиле. Жашчыкыны да кеси бла уллу туюе миндирип, жолгъа чыкдыла. Къум тюзню кенгинде бир къуюну къатында тохтап, туюеледен тюшдюле. Терк окъуна, жел чырмау салмазча, чатыр къурдула, тюбюне къолан жүн кюйюз жайдыла. Аны юсюне жастыкчыкыла атдыла. Бирлери къуюдан суу алдыла. Алайда отчукъ этип, эрттен чайгъа олтурдула. Туркменили киши Къапланны къатына олтурду. Ортагъа бишген эт салдыла, тегерек гыржынланы ууатып, анда-мында къаладыла. Чай къайнатып, пиалалагъа къуйдула. Исси чайны жашчыкыгъа узатды, ол киши, этден, гыржындан да юлюш чыгырып, аллына салды. Къолун кюйдюрмезча, былай тутуп ич деп, ангылатыргъа кюрешди. Жунчугъан сабий, ангылагъаныча эте, исси чай ичип, ашын да ашады.

Кюнню таяклары жерни энди къыздыра тебирегенди. Солургъа олтургъанла, къызыу ушакъ эте, къобаргъа ашыкъмайдыла. Туркменили киши, жашчыкъ бир кесек солусун деп, чатырны теренинде жерчик этдирди. Ол да башчыгын да жастыкыгъа салыр-салмаз жукълады. . .

Къапланны уятханда, керуан сюрюу кетерге хазыр болгъанын кердю. Жарты жукъулу сабийни туюени сыртына олтуртдула, юсюн къалын жабыу бла жапдыла. Чатырны терк жыйып, жолгъа чыкдыла.

Жашчыкъ тюени акъырын, узун атлауна эртте юйренгенди, аны сыртында да терен жукъугъа батды. Юйюнден кетгенли, сёзюн ангылагъан адам кёрмегенли анча заманны ичинде сабий, кесини кёргенин, билгенин айтыр амалы болмагъаны себепли, тынгыларгъа юйренип къалгъанды. Ол къадар адамны ичинде да бирини сёлешгенин да ангыламагъаны себепли, кеси тилин унутхан эсе да, хапары жокъ эди. Бу адамланы сёлешгенлерини уа ангылар кереги да жокъду. Ана тилинден аз башхалыгъы болгъан, бир да тынч эди ангыларгъа. Анга къууаныргъа, жарсыргъа да билмей къалды...

Кериуан жол аланы жангыдан Хазар (Каспий) тенгизни жагъасына келтирди. Уллу сууну кёрген жашчыкъ артхамы келе болурбуз деген умут бла тегерегине къарады. Бююннге дери аны ким алгъан эсе да, бу кишиден иги анга бири да болмагъанды. Ол аны артха - Кам элгеми элтирик болур, анасына, атасына, эгечлерине, къарындашларына?..

Хазар тенгизни жагъасына келгенлеринде, аланы сакълап тура эдиле. Кемеден тюшген жерчикден узакъ болмай экеуленнге тюбедиле. Ала бла хапар айта туруп жашчыкъны кёргюзтдюле. Экиси да тюрслеп къарадыла, бири уа, келип, аны кесине къысып, бир затла айтды. Жашчыкъ, андан къоркъуп, бир жанына турургъа да бир болду, алай, танымагъанладан не хата кёрлюгюн билмегенча, башчыгъын энишге ийип къойду. Жюрегини теренинде уа энди мени муну къолуна берлик болурла деген акъыл битеу этген умулларын унуттурду...

Кемеге миннгенден сора бир ненча кюнню тохтамай жюздюле. Кюнлени биринде, ингир алада Энзели деген сахаргъа жетдиле. Ол тенгиз боюнунда, кемеле тохтагъан уллу портду. Къаплан бу жол да кемеле келе бек къыйналды. Ашагъаны жарашмай, башы-кёзю тегерек айланганлай, жетерик жерине алай жетди.

Бу жерледе да кёп турмадыла. Былайда да, бир кесек солугъандан сора, жолгъа чыгъар амалны излей башладыла. Бир кесекден тюеле мажарып, ала бла жолларын къоратып тебиредиле. Тохтамай чайкъалгъан кемеден эсе, Къапланнга тюени юсюнде баргъан тынч кёрюндю.

Тереги, кырдыгы болгъан ариу жерле бир кесекден ташлы, сары топуракълы жерлеге алышындыла. Терекле бу жерледе да анда-мында кёрюнедиле. Кеслери да шинжили, алаша, кенг терекле. Баш жанлары жалпакъ ёсген, тюплеринде къалын ауана этген, гитче къалын чапыракълыла.

Ингир къарангыгъа дери быллай жерлени табиьгъат болумларына жашчыкъ сейир эте, къарай келди. Кесини узакъда къалгъан Чегеминде жылны бу заманында ёсген кырдыкны ичинде аны кибик жашчыкъ кёрюнмей окъуна къалыр эди. Таулары ариу, къутлу, ёсюмлю наратларын, къайынларын, башха битимлерин да несин айтаса. Ушхуурдан сора жашчыкъ жукълады. Кериуан сюрюу да бир кесек солугъандан сора, танг иги да белги бере башлагъынчы, жолгъа чыкъдыла. Кюн ачы къыздыргъандан эсе жол эрттенлик салкъында тынчды.

Къаплан эрттенликде унып къарагъанда, ала энтта да къуу, юзmez жолланы къыздырып бара эдиле. Анда ёсген зат алгъындан эсе иги да азды. Жол тюз, юзmezли, къайда тёшге чыгъара, бирде уа тик энишге окъуна

кетеди. Тюеле, сырларында жюклери басханын да сансыз эте, кеслерини чайырларын акырын чайнай, бир-бири ызларындан тизилип, кьайгысыз барадыла. Жолну не тюрлю булганыуу да аланы артыкь кьоркьутмайды. . .

Бир ненча кюнден ала, бир элни кьыйырындан азчыкь ётюп, уллу кьабакь аллына келип тохтадыла. Кюнню кьызыулугъу чёгюп, ингир кьарангысы хорлап бара эди. Тюелени юслеринде келген адамла барысы да тюшюп, жюклени арбазгъа ташыдыла. Жашчыкьны да ары кийирдиле. Андан арысында не болганын ол кёрмеди, алай тюеле, сора ол адамланы биринден кьалгъанлары кьайры эсе да кетдиле. Ол адам анга ариу айтып, юйге кийирди. Юйде жашагъанла да ариу кёрдюле. Бир ариу тиширыу келип кьучакьлагъан да этди. Узакь жолда кьыйналгъан сабийни юсюне, ашына кьарадыла, бир таза, уллу отоугъа кийирип жатдырдыла.

Сабий болгъанлыкьгъа, жашчыкь иги ангылагъанды кесини жарлылыгъын. Бу эшикден тышына чыкьгъанлыкьгъа, ол кесини жерин бир жерде да тапмагъанды. Ненча жерни юсю бла жетди ол былайгъа, бери келгинчи, ненча адамны алышындырды!

Кьаплан деген чегемли жашчыкь энди тюрк жерине тюшдю. Сёзсюздю, жашчыкь дуня башында аллай халкь, быллай жер барды деп билмегенди.

Заман баргъаны себепли, жашчыкь, анда жашагъан адамланы кёре, кьатларында тура, юйрене башлайды. Аны ары келтирген Саид, анга сёлешип, кесине кьысыучуду. Кьайры барса да, татлы ашарыкьла, иллеучукьла да келтириучюдю. Аны кьарт атасы Омар да, жашчыкьгъа ариу айта, башын сылай туруучуду. Бирде уа, биргесине алып, тышына чыгып да айлануучуду. Арбаздан тышына, узагъыракьгъа да барып, кьарт Омар кесини жумушларына жашчыкьны биргесине элтгенин ол бек жаратханды. . .

Келген жерине, тургъан адамларына тюзеле, жаш алагъа кесин суйдюргенди. Сабийге сабийча кьарай, огьурсузлукь этмегенлерин кёргенде, аланы кеси да суйгенди. Была жашагъан жер уллу эл болганын кьарт Омар бла айлана кетгенли кёрдю. Алай, Чегемде тауланы ичинде элича туююлдю. Мында юйле алашаракь, топуракь башлы, теренирек ишленипдиле. Арбазлары уллу, ташсыздыла. Адамлары уа эрттенликде, алыкьа иги да жарыгъынчыдан башлап, тохтамай бахчалада ишлейдиле. Кюн орта болгъанда, эшикде бир адамны да кёрмезсе. Ол заманнга ала бахчаларында ишлерин бошап, аланы сугъарып, кьызыуда юйге кьачадыла. Жаланда элдеги межгитге намазгъа баргъан болмаса, эшикде айланган жокьду. Ингир салкьында уа биягъы ишлерине кьайыгып, анда арыгъынчы кюрешедиле. Кенг бахчаланы кьыйырлары жокь сунарса. . .

Жашчыкь заман оза баргъаны сайын аланы тиллерине юйренди. Биринчи заманда ала айтхан сёзлени кёбюсюн кьалдырмай ангылай, аны элиндеча сёлешгенлерине сейир этип турду. Аз заманчыкьны ичинде ол кьарт Омар бла, аны жашы Саид бла да толу ушакь этип башлады. Саидни юйдегиси ариу Айкёзню да не жумушун да чапханлай этеди. Ол аны бек суйгенди. Айкёз ариу болганыча, кьылыгъы файгъампарны кьызына ушай, уллу адамлыгъы болгъан тиширыуду. Жашчыкьны жюреги бла суйюп, анга бек иги болады. Аны аллай халы жашчыкьны жюрек жара-

сын сылагъанды. Жетижыллыкъ сабий анасын эсине тюшюрсе, аны къалай ариу айтханын, жюрегине къысханыны юсюнден айтычу эди. Айкёз да жашчыкъны анасыча суйгенди.

Къарт Омар дин ахлусу, асыл адам, Къуранны окъуй, эфендилик этгенден сора да, иги иш артыкъ болмагъанын ангылай, Къапланны да Къуран окъургъа юйретди, атына да Хажи деп атады. Сабий акъылчыгъы бла Къуранда окъугъан сураланы кёлден айтыргъа терк юйренгенди. Аны магъанасы эсинде къалып, жюрекчиги тазалыкъгъа ачылырча, къарт Омар аятланы юсюнден Хажиге кёп хапар айтханды. Динни магъанасы аны жюрегине сингип, ийнандыра, ол хар жанны да тазалыкъгъа чакътырыргъа суйгенди. Акъыллы къарт бу сабий, бош, юйсюз атылып айланганладан болмагъанын сезе башлады. Бирде ол мудахлыгъын жашыралмай къалычуду. Аллай заманлада ол уллу къыйынлыкъ чегип, бу жерлеге бош жетмегенине ишекли боллугъу келеди. Тилге терк юйрене, аладан юркмей, кесин бере башлагъанда, къайдан, не жерледен келгенини юсюнден къарт хапар сора тебиреди. Жашчыкъ да, къоркъмай, анга аздан-аздан кесини хапарын айтды. Сабийлигине къарамай, туугъан жерин, юйдегилерин, къоншуларын окъуна эсинден кетермегенди. Эшекге минип, Зинки деген жерде экеулен аны тутуп, алып кетгенден сора къайры, ким элтгенин да къалдырмай айтды. Къарт Омар, ол хапарны эшитип, андан жашыртын кёп жилигъанды. Жашы, келини да анга бек эригендиле. Къарт Омарны арбазында эшекни къатына барып, аны да Камда аллайы бар эди дей, башын сылай, бир затла шыбырдаргъа бек суйюучю эди. Чегемде къоншуларыны ариу акъ атыча атны уа бир жерде да кёрмегенин айтса, бек ариу заты кёз-кёрмезде къалгъанча, узакъгъа къарап туручуду.

Туугъан журту узакъда къалгъан жаш, ары жолла узакъ болгъанларын ангылагъанча, амалы болмагъанны да ангылагъанды. Кесин жангы жашаугъа тюшондюре, аланы жумушларын толтура, адамлыкъларына шукур этгенди. Бизни тилибизни къалай терк юйрендинг дегеннге бизде да былайды сёзлени магъанасы, ол да былай айтылады дей, аланы сейир этдиргенди. Бу къадар жолну айланып келген адам, дуняны башха жанында туугъан сабийни тили келишгени сейир туйюлмюдю? Юй жумуш этиуде да, бизде былай этгендиле деп кёргозтгенди. Бу жерледе да, Чегемдеча, жер бла къорешгендиле, онлары болгъан мал тутханды. Бизде бийик къаяла, терк суула, ташла кёп, жер азыракъды деп, хапар айтханды. Азан къычыргъан тауушну уа ол биринчи кере тенгизни жагъасында шахарда эшитгенем, кеси да уллу ариу юйден чыгъа эди дей, къартха алай айтды. Къайдан биллик эди жаш аны Дагъыстанда Дербент шахар болгъанын? Къарт да, аны жолуну халы къыйын болгъанын ангылай, аны къадар ызы нечик къайгъылыды дей, ичинден кёп жарсыйды.

Хажи юй жумушха терк юйренди. Эрттенликде кенг арбазны сыйпай, терек тюбюнде жатманы тизгинин жъя, андан сора юйде ишлеге къарагъанды. Ариу Айкёз анга къарындашынача къарагъанлыкъгъа, бир къауум ишледе сынаргъа суйюду. Бир жол алтынларын арбазда кертме терек тюбюне къуйду. Юйюнде уа ала тас болгъандыла деп, барысына да билдирди. Экинчи эрттенликде къон тийгенлей, аланы жылтырагъанларын кёрген Хажи, алтынланы табып, бийчени алайгъа келтирди. Айкёз анга уллу ыспас

этди, эри Саидге ишни болушун толусунлай билдирди...

Жылла ётдюле. Хажи къарт Омарны къолунда он жылны ичинде жалчы болуп турду. Жумушларын эте, бир аман сёзлерин эшитмеди, бир адепсизлик кёрмеди. Юсюне сакъ болдула, Къуран окъургъа юйретдиле, ариу хал, къылыкъ адамны баш илишаны болгъанын билдирдиле...

Жаш, киши болуп, жыйырмагъа жетди. Жашны бу заманында жашауу аламатды, жюрегине умут кире, ариулукъгъа къарауу энчирек белгини алады. Умутларын эртгенлик чыккыны тазалыгъына ушатып, анга тенг этерге итинеди. Ким биледи кимни ариу кёзлери жарсытадыла аны сезимин, ким бла тюберге ашыгъады кюнден-кюннге? Кюнлери алай ёте, аны боюнуна салыннган жумушун айыпсыз толтура жашагъанды жаш. Бир жол сейир тюш кёрдю. Анда Кам элин, атасын, анасын кёрюп учунганды, жюреги бир сейир ура, тюрлю сагъышлагъа башы батылгъанды. Узакъ Чегемни жерине ол бир уллу къара къушха минип учханды. Къуш аны атасы-анасы жашагъан арбазгъа жетдирип къонганды. Жаш аланы алларына келип, къучакълап жиляды. Андан ары жашауун ол алайда жашап къалды...

Эртгенликде къарт Омар Хажини жюрексинип жилягъанын эследи. Аны жашыртын халын не заманда да кёре тургъан эди, алай бюгюнча уа бир заманда да туура этмегенди. Жаш жюрегин къыйнаргъа къоркъгъан къарт Омар, адыргы этип, анга кёп къарады. Не болса да, тёзалмай, къатына олтуртуп, жарсыуун айтдырды.

- Айтчы, жашым, не болду санга? Не затха къозгъалды сени жюрегинг былай? Мен сени ёз баламча кёрюп жашайма. Къолумдан келгенича болушуруму билеме, жарсыуунгу да ангылап, ыразы этерме деп къадалды. Жаш, айтыргъа уялып, тынгылады.

-Бек тилейме, жилягъанынгы сылтауун айт манга, букъдурмай, - деп къысды биягъы къарт Омар.

Бир кесек жюреги жерине келгенден сора, Хажи, жилямукъларындан уялып, башын энишге этип турду. Алай кёлондегин айтыргъа бусагъатдан тап заманны табалмазлыгъын ангылады. Къарт Омар, аны жашы Саид, ариу бийче Айкёз да ангыларыкъларына ишексиз эди. Анча жылны ичинде жашны кеслерини ёз балаларыча кёрюп, игиликни андан аямагъан адамладан жаланда уялыргъа боллукъду ансы, къоркъур кереклиси болмагъанын иги билгенди. Аны ючюн Хажи аны къыйнагъан затланы барысын да аягъындан башына дери Омаргъа айтды.

- Мени сизге бир дауум жокъду, - деп башлады жаш. - Сабийликден мени урлап кетгенли, мен кёрмеген къыйынлыкъ къалмай жетгенем сизни къолугъузгъа. Бухарагъа элтип бара тургъан жолда сатхан эдиле сизге. Билеме, бек багъалагъан да этеме сизни манга иги болгъаныгъыз ючюн. Сиз манга ёз сабийигизгеча къарадыгъыз, не игиликни да мenden аямадыгъыз. Сиз манга бир уллу насып болуп къалдыгъыз. Алай мени тохтамай къыйнагъан зат жашаууу тюрлендиргенди. Атам бла анам къоймайдыла мени тошюмде. Ала манга: «Жашыбыз, Къаплан, сау эсенг, бир кел. Биз ёлгюнчю, балабыз, бизни бир кёр», - дейдиле. Ол тауушла къулагъыма эшитилгенлей турадыла. Аз да жюрегиме, саныма да бермейдиле тынчлыкъ.

Аллахдан жангыз бир тилегим барды, - болсун мени да аллай къолайым, туугъан жериме барып, аланы бир кѳрюрча, анда жашауну игилигин ангылайым, ёмюрюмю да ала бла ётдюрейим. Атамы, анамы кѳзлерине бир къарагъандан уллу насып жокъду манга.

Хажи иги ангылагъанды алай айтханы бла къарт Омарны, жашы Саидни, къатыны ариу Айкѳзню да жүреклерин къыйнагъанын. Аладан кѳрген игиликни унутхан жараматтан зат болгъанын да билгенди. Алай, не болса да, зорлукъ жетген сабий атасыны къарамын излегенди. Ол насыпны кѳрсе, бу дунягъа кесин жангыздан туугъан сунарыгъын да иги билгенди... Къарт тюркю анга арсарлы къарап кѳп турду. Башын энишге ийип, сагъышдан да толду. Болсада, Хажини халын ангылап, кесини сѳзюн башлады.

-Жашым, жаным, баламача сакъ болуп ёсдюрдюм. Ариу, багъалы кийимле тапдырып, хар сыйлы ашланы санга къапдырыргъа суйдюм. Сен кесинги бизге бек суйдюргенсе. Биз кесибиз сунуп тургъанбыз атанг, ананг да. Сени асыры ариу кѳргенден, бизни къолубузгъа тюшгенингден сора башхалагъа сатмадыкъ. Билимлени не тюрлюсюне да окъутдукъ. Санга деп, юй, миолк да къошдукъ. Алай жүрегинг, акъылынг, эсинг а башха жерде къалгъанды. Къалай тутаса ол заманланы эсингде? Бир къолдан бирсине ёте, бизге жетгенде, сен солуу алгъан эдинг. Бизни суйген сунуп, биз да къууанганлай жашадыкъ кѳп жылланы, - деди къарт.

- Сизни мен керти да бек суйгенме. Сиз манга этген игиликни кишиден да тапмагъанма, тапмазгъа да болурма. Ата юйюме къайтыргъа къадар болса окъуна, сизни адамлыгъыгъыз манга ёмюрлюк юлгю боллукъду. Жашаууму аламан заманы сизни бла ётгенди, аны унутургъа къайдан табаллыкъма мен къарыу? Алай манга тилемегиз юсюмдеги халланы тюрлендирирге, ол мен эталлыкъ иш туйюлдю, - деп, къаты сюелди Хажи.

- Да бек сюер эдик бизден айырылмай жашасанг, манга да алай иги боллукъ эди. Керек туйюл эди ортабызгъа тил, аман сѳз кирсе. Бир да суймей эдим арабыздан халаллыкъ кетсе. Алай, Уллу Аллах болушсун, балам, санга, - дей, сѳзюн бошады къарт Омар, узакъ, къуу аулакны жанына мудах къарай.

Къартны алай сѳлешгенине Хажи бек уялды. Кесини къайгысын ангылатыр умут да бир этди, алай сѳзню андан ары къозгъаргъа болмады...

Сѳзюн ангыларыгъын тилер муратда, бир талай заман ётгенден сора, Омарны излей, артлада эски юйле таба чыкъды Къаплан. Къарт Омар, намазлыгъында олтуруп, минчакъ санай тура эди. Жашны кѳргенлей, жарыкъ болалмады, анга кѳзю бла былай олтур деп кѳргюзтдю. Хажи ол кѳргюзтген жерге олтуруп, кеси да билген дуаларын окъуй, ингир салкъыннга тынгылап къалды. Къарт, жумушун бошап, аны къатында жастыкъладан бир ненчасын бирге тийишдирген Хажини къатына акъырын чѳкдю. Экиси да иги кесекни тынгылап да турдула. Алай Хажи сѳзню кеси башлады. Алайлыкъгъа кечгинлик тилей, Хажи къартны кѳзюне соруулу къарады. Кесини ыразылыгъын бергенча, ол да аны тобугъундан

сылай, айт айтырыгыңгы дегенча, шош болду.

-Не этейим, атам, айып этме деп тилейме. Мен, башха болмай, бөрү балагъа ушап къалгъанма. Ол къуруда агъачны, таланы излегенча, анда уясына термилгенча, эсим, жаным да Чегемге кетгенлей жашайма. Мен мында, сизни къолугъузда, не игилик кёрген эсем да, жүрегим тынчаялмайды. Бөрү бала узакъдагы бөрү жыйынны сезгенча, ары кетерге амал излегенча, мен да учунганлай къалгъанма. Кёп затха тёзген жаныуар бир кюнде, ажашмай, жыйынына кетгенча, кесими алайгъа ушатып, бек уллу къыйынлыкъда жашап къалгъанма. Аны ючюннге тангларымы жияп атдыра, ол бөрү баласына ушайма. Саулай жашауум юйюмде, ата арбазымдады. Аланы кёрюрге термилиуден башха зат жокъду мени къанымда. Кече, кюн да аланы излеп, айырылгъан тыпырым таба алай къарайма. Кёкде баргъан булутлагъа къуруда тилегенлей турама: «Сиз Чегем тары бла озугъуз, менден атамы, анамы бир соругъуз», - дей.

Къарт Омар аны сёзюн бёлмегенлей тынгылап турду. Кёзлерини мудахлыгы аны жарсыууна шагъатды. - Алай эсе,- деди Омар бий, - жашым Саид да келсин, аны бла да кенгешейим, оноуубузну юч кюнден санга айтырма деп, акъырын къобуп кетди...

Юч кюн озгъандан сора, ала тюбешдиле. Ол кюнле бир заманда да бошалмазлыкъ сунган жаш, Омарны жанына тынгысыз къарады. Акъыллы къарт кеси, жашы да аны башына бош этерге ыразы болгъанларын айтды.

- Тамбла бла Къырымгъа баргъан кеме бла кетерсе, - деди. - Юйде болгъан затдан не сойсенг да элтirse. Кесими атымдан атанга саугъагъа ушкоч жиберирме, - деди къарт.

Кетер кюн жетгенде, къарт Омар, жашы Саид жашны бир бирлеринден алып, жияп къучакълашдыла, бек къыйналып айырылышдыла. Сабий жашны эркелете тургъан юй, къуру болгъанча къалды. Жангыз жашынача юйренген къартны жаны ёксюзлюк сынады...

Тюркден Къырым жанына жол алгъан кеме, ашыкъмай, толкъунла бла ойнай барады. Эртте сабийлигинде кёрген уллу сууну эсине тюшюрген жашны жүреги бир тюрлю ачыды. Бусагъатда уа болурму аны къадарына ушагъан жарсыулу сабий къадар деген акъыл аны эсин бёлдю. Бюгюнню кюннге жетмей къалгъанла да кёп болурла. Орта Азияны, Жууукъ Востокну жесирле базарларында сюелген жарлыланы хар бири кесини жолу бла баргъаны белгилиди. Алай къалай алаMAT боллукъ эди, ол жарсыула киши сабийине жетмей къалса эди...

Бюгюн кёп къыйынлыкъланы жутхан тенгизни сууу жашилдим- кёксюлдюмдю. Юсю бла айлана, жан-жанына кетген толкъунла, кеслерин эркелете, кемени къабыргъларын сылайдыла. Бир тюрлю къайгъыладан аланы хапарлары жокъду. Аланы омакъ тюрсюнлери да кеслерини бетлерин андан тас эте болмазла...

Къырымны жерине кеме эрттенликде эртте жетди. Тенгизни юсюн къалын чарс басыпды. Алай, бир кесекден кюнню биринчи таякъларын кёргенлей окъуна, ол эрип кетгенча болду. Тенгизни кёксюлдом сууу, кюн бла ойнагъанча чайкъала, толкъунчукълада жүзеди.

Бу жерни табиғъатыны ариулугъуна къарай, Къаплан, жолдан бир жанына кетип, тегерек ташха олтуруп иги кесек турду. Чегемни жериндеча, бийик къаяла бир жанында, бирси жанында жюзюм бахчала ёсген сыртла, андан ары - узакъгъа, кёзкёрмезге кетген тенгиз. Чегемни жеринде тенгиз бла жюзюм бахчала болмагъаны ансы, бизни таулары ариулукълары бла тенгешдирир зат жокъду. Жюреги ариулукъдан къаннгандан сора, Къаплан жолун андан ары бардырды...

Къырымны жеринден жолла кёп жерлеге кетедиле. Анга керек жоллары излеп, табып, Хажы Чегемге жол алды. Бир ненча кюнню ичинде ол жумуш анга уллу къууанч келтиргенлей барды. Кёрген жерлерин эсине тюшюре, асыры къууангандан жилярыгъын тыялмай, Чегем тарына ингир къарангысы бла кирди. Таулуда хауа артыкъ жылы болмаучуду, ингирде уа санларынгы окъуна титиретеди. Кечени узунуна да тохтамады жаш. Юйюне асыры ашыкъгъандан, бир къошха кирип солургъа окъуна суймеди...

Танг аласына Уллу Элге кирген жерде, Ётмюш къолну къатында тохтады. Келтирген сауғаларын да таш жанына салып, ёрге-энишге да барды. Алайда акъгъан суудан къаннгынчыгъа дери ичди. Туугъан жерини сууну тамашалыгъы санларына сингди. Кече узуну тохтамай келген жаш алайда бир кесекке къалкъды, алай эрттенликде сюрюучюлени тауушлары узакъдан окъуна къулагъына чалынып, элни уяннганын ангылап, кеси да жолгъа чыкъды.

Элден чыкъгъан жерде Байгорундагъы юйлени кёргенде, бек сейир этди. Ол мындан кетген заманда быллай уллу юйле, аны къыйырында ёсген терек бахча да жокъ эдиле. Ол юйлени уллулукъларына, терек бахчалада ёсген татлы жемишлени ариулугъуна бир кесек къарап турду. Тюркню жеринде болмаса, ол аллай жемишлени бир жерде да кёрмеген эди. Уллу, сары шапталла, бир жанчыкълары да къызгъылдым бал кирик, татлы жемишле. Ким, къайдан келтирген болур быланы деп, сейир этип, къарап турду...

Алайдан ётпюп бара, кёпюрге жетгинчи, Кам элни туурасындан къарап, эсине тюшюре тансыкълады. Не айтып барлыкъма деген сагъыш башын алды. Атасы, анасы, жанындан суйген къарындашлары бла эгечлери танырламы тас болуп айланган къарындашларын?

Кёпюрден ётпюп, Кам элине элтген жол бла ёрге тебиреди. Жюреги терк- терк ура, элге кирди. Атасы жашагъан юйчюк бир жанлыракъ эди, алай жаш терк окъуна алайгъа жетди. Аланы тийреде алыкъа киши кёрюмейди. Жюреги къоркъаракъ болуп, сагъайып, кюнлюм жанындагъы кешенеле алгъынча тургъанларын кёрюп, сейир этди, бир кесек сабырлыкъ да алды. Аланы башларындан къарагъан Башилик къая да келген къонакъгъа, менича къаты бол дегенча къарайды.

- Охо, адамларым юйден чыгъарла, мен а тегерекге да бир кесек къарайым, эсима тюшюрейим дей, къабакъ аллында узун агъач шинтикни къыйырына олтурду. Кёп сакъларгъа тюшмеди. Атасы, ызындан анасы да тышында жумушларына къарай, алайгъа чыкъдыла. Аланы кёрген жаш секирип къопду. Танымагъан адамлары бла экиси да ууакъдан саламлашып, кеслерини ишлерине къарай, арлакъгъа кетдиле. Алайлагъа келе-кете айланыучу саудюгерчи сунуп, жашха эс бурмадыла, кёзюне-башына да эслеп

кырамадыла. Не этерин билмеген жаш, жүреги асыры кыйналгандан, тэзалмай, бир жанына кетип, кёп жилияды.

Мен быланы барысын да эсимде тутханлай тургъанма, нек болду былай деп, жүрегинден жарсыды. Мен аллай бир кылай тюрленгенме, бир да ангыламайма? Кёлюн бир кесек чёкдюргенден сора, ол аланы сынаргъа таукел болду.

Ныгъыш атасыны юйюнден азчыкь арлакьда эди. Ол алайда олтургъан бир ненча кьартны кьатына келип саламлашды, андан-мындан хапар айтыргъа кюрешди. Сора, бир талай жыл мындан алгъа, кьошха бара, бир жашчыкь тас болгъанмы эди деп, акъырынчыкь сорду. Ала аны сагъышлы кёзлерине тюрслеп кьарадыла. Керти да былайлада жашагъан бир жашчыкь кьошха, кьарт атасы Бызанкга жумуш бла бара тургъанлай, бёрю сюрюу чабып жоулгъаныны юсюнден айтдыла. Юй ишлерин бошагъан элчиле ныгъышха кёбюрёк жыйыла окъуна тебиредиле. Ол кезиуде алайгъа жашны атасы да келди. Ол да эртте болгъан бушуулу хапаргъа кьошулду. Бу хапарны айтыргъа аны аз да кёлю бармай эди. Кёзлерин мудахлыкь басып, алайдан кетер сылтау излеп окъуна башлады. Кьартладан бири уа, аны излеп биз бармагъан жер кьалмагъан эди, бир жерде да тапмадыкь, эшегин элге сюрюп келген эдик ансы деп кьошду. Ол сёзледен сора атасы алайдан кеталмады. Аны юсюне уа анасы да алайгъа келди. Кьартны айтханына кёре, аны жилиуун бюгюн да этедиле. Жюреклеринде сау болмаз жараны ала кылай сау этсинле, иги жаш, деди, терен ахтынып.

Атасыны, анасыны кёзлерине кьараялмай, Кыяплан алайдан бир жанлыракь кетди. Ала хазна ангыламагъан тюрк тилинде ачы-ачы сарнады. Анасын кёргенде, сабийлигине жангъдан кыайтып, аны кьучакълап, башын тобукъларына салып тансыкъларыгъы келди. Асыры тансыкъларыгъы келгенден, жүрегине кьаты кысып кьучакъларгъа термилгенден быллай хапар айтып башлады:

- Алты кьарындаш, эки эгеч бар эдик. Кьарт аппабыз Бызанк бизге хапарла, таурухла айтыргъа сюйюучю эди. Биз а анга тынгылагъандан сюйгенибиз жокь эди. Бахчаны арт жанында эски терекле ёсгендиле. Алада агъач кергмеле битгендиле. Ол терекледе чыпчыкыла уяла этгендиле. Бу арбазда уа деп, атасыны арбазын кьолу бла кёргюзтюп, сегиз бала туугъанды, ойнай, кюле, кёп дауур да этгендиле. Таматабыз болгъанды гиртчи Азнауур, экинчибиз билгич Кыалауур, ючюнчюбюз жигит Тамаша, тёртюнчюбюз жютюкёз Салта – алаша. Кеси да атлагъан заманда азчыкь акъсагъанды. Тамата кьарындашыбыз гиртчи Азнауур а кёп кыйнагъанды юйге хатала сала,- деди.

Аны хапарын кьаты кычырыгъы бла анасы бёлдю. Алайда болгъанла аны жанына кьарадыла, бу жыгъылыпмы кьалды деп, билегинден тутдула. Ол а, алагъа да кьарамай, сен кыайдан билесе бу затланы деп, кесин жашха атды. Аны эшитген Кыяплан алайда ананы тобугъуна чёгюп жилияды. Жилимукълары бетин жууа, анасына кыарап: «Ол тас болгъан Кыяплан менме», - деп сарнады. Аны эшитгенле сейирге кьалдыла. Ананы, жашны да жилигъанлары барысын да амалсыз этдиле. Атасы, не этерге билмей, жашына тиерге кьоркьуп, кьатында сюелип кьалды. Бетинде кьаны жокь эди. Бусагъат бу да жыгъылады дей, бирлери аны кыайгылы болдула. Алайгъа

келген халкъ аланы шошайта, кими суу бла бетлерин сылай, кими ариу айтадыла.

Барысы да бир кесек тынчайгъандан сора, Къапландан хапар соруп башладыла. Ол къарт аталары Бызанкга Акъ Къая тийресине эшек бла ийгенлерин эслерине тышнорду. Жолда бара, аны эки адам тутуп, къолун, аягъын байлап, урлап кетгенлерин айтды.

Алайда къууанч, жилия да кѣп болду. Къарт Омар ийген саугъаланы да иелерине берди. Ушкокну атасыны къолуна узатды. Сау айны ичинде къурманлыкъ этилгенлей, арбаз да адамладан толгъанлай турду...

Кюнле оздула. Къаплан эрттеден бери агъачха барыргъа мурат этип тура эди. Бир кюн эрттенликде эртте уугъа тебиреди. Атасына Акъ Къаяны тюбюне барлыкъма, жарсыма мени ючюн деп, юйден чыкъды. Жюреги бир затха тюберигин сездиргенча, къайгъылыды. Сырт къыйырында сыйдам ташха олтуруп, тѣгерекге къарай, алгъын болгъан ишлени эсине тышноре тургъанлай, алгъынча, экеулен чабып, къолларын байладыла. Жашны къайтхананмы билген эдиле, огъесе жангъидан жесирми излей эдиле, алай жашны уа биягъы бугъоугъа алдыла. Жаш, ол замандача къарыусуз болмагъаны ючюн, кюреше кетип, кесин ычхындырды. Экисин да тыпге урду, къолларын байлады, экисин да Кам элге келтирди. Халкъны ныгъышха жыйып, анга ол къадар къыйынлыкъны келтирген была болгъанын айтды. Элчиле алагъа налат бердиле. Къаплан биринчиден Дюгерге, ызындан Дагъыстаннга къалай элтгенлерини юсюнден бир зат къалдырмай айтды. Алайгъа жыйылгъанла ишни Тѣреге берирге керекди, ол этсин быланы оноуларын дедиле. Бирсилери, налат ташха байлап, ташла бла атып ёлтюрейик дедиле. Башхала да кеслери тыз кѣрген жууапха тартылыуу изледиле. Эки мынафыкъ, элни аллында тобукъланып, башларына бош этиуноу тиледиле. Адамла унамадыла. Сора: «Дюгерге хапар беригиз, келип, бизни элтсинле, анда этерле оноубузну», - деп тиледиле...

Къаплан Чегемни Кам элинде, ата юйюнде жашап къалды. Ол кесини тырклю юйюрюн бир заманда да унутмагъанды. Не десенг да, аланы къолларында жашаууу магъаналы заманын ашыргъанды. Ариу халлары, сѣзлери да аны къанына, жанына синггендиле. Кесини халкъыны адетинден эсе, ол халкъны жашау адетлерин иги билгенди. Атасыны, анасыны жашау халларын, адамлыкъ ышанларын кѣргенде, эки халкъны адети бирге келишгенин кесине ачыкъ этгенди. Тили, дини да бирча болгъан халкъла, бир бирлеринден аллай узакълыкъда нек жашагъанлары аны эсин бурмай да къоймагъанды. Элине къайталгъан жаш, Тюркде къарт Омар айтхан жомакъланы эсинде келтиргенликге, мында таурухлагъа, нартланы жырларына да суюноп тынгылагъанды. Тойлада, ныгъышлада айтылгъан халкъ жырла аны сагъыш этдирмейми къоярыкъ эдиле? Татаркъанны, Къарабий бла Сарыбийни жырларын эшитгенинде, аны жюреги дып-дып этип ургъанды. Татаркъанча жигит таулула адамланы жесирликге сюргенде этген ишлери аны кѣз аллына кѣп тырлю суратлача сюелгендиле. Аны жюрегине

асыу салгъан къарт Омар окъутхан Къуранын, намазгъа юйретген заманын эсине тюшюре, Намаз ташха да кѣп кере баргъанды. Намазын да этип, ташны къатында олтуруп, кюнлюм жанында кешенелеге къарай, аланы ишленнген амалларына сейирсингенди. Аллай межамланы ишлеялгъан халкъ къаллай уллу билими, хунери болгъан халкъды. Малкъарукъланы къаланы дебери, таула ичинде гитче элчикни баш межамына ол не айталлыкъ эди? Элни магъанасыча уллу болгъанды къаласыны магъанасы да.

Жыйырмадан атлагъан жаш, Ылкъаргиден башлап, тегерекде орналгъан элчикледе бармагъан, кѣрмеген жери болмады. Туугъан жеринден тансыгъын алып, аны къайда къаллай энчилигин да кѣргенден сора, бу уа мени жеримди деп тынчайгъанды аны жюреги. Ол ата-бабалары туугъан жерде, мындан ары бу жерледе жашарыгъы, аны бек уллу насыбы эди. Къоншу элlege да жаш терк-терк баргъанды. Ариу халы, билими аны намысын кѣтюргендиле. Къарт Омар анга берген билим туугъан жеринде да жарагъанды. Сабийлени окъутханды, кеси да эфендилик этгенди. Ол жюреги бла суйген ариу таулу къызгъа да тау эллеринде тюбеген эди. Аны бла юйюр къурап сынагъан насыбы анга жюз жыл жашагъан жашауунда уллу къууанч болду. Аны ёсдюрген сабийлери да кесини дебери тийишли адамла болгъандыла.

Къапланны жашагъан жашауу ыспаслы эди. Юч кере хажиликге барып, юйюне алай къайтханды. Ары баргъан заманында Тюркде, аны ёсдюрген юйге барып, аладан да тансыгъын алгъанлай тургъанды. Мында, Чегемде, жашагъанлыкъгъа, ол аланы да кесини туугъан адамларынча кѣргенди. Къарт Омар, ол Тюркге бир баргъан заманында дунясын алышындыргъан эди. Аны ючюн жаназысын кеси этип асырагъанды. Омарны осуятын къулагъы бла эшитип, кѣзлерин кеси жапхан эди.

Гитче заманчыгъында къарт Омар анга хар заманда да къоюнундан бир татлы затчыкъ чыгъарып бермей къоймаз эди. Быллай балачыкъ аны юйюне келгенине, къоюнуна къысып, Аллахха кѣп кере шукур этгенди. Алай аны жарсыулу къадарына да кѣп инжилген эди огъурлу къарт. Саидни, аны юйдегиси ариу Айкѣз бийчени да ол не заманда да уллу жылыулукъ бла сагъыннганды. Жумушакълыкъгъа, адамлыкъгъа да Къаплан аладан юйреннгенди. Сабийлигинде, жашлыгъында эшитген тюрк жырланы, ол эсли къарт болгъанында да унутмай, кеси кесине кѣп кере къайтаргъанды. Чегемни тойларында эшитген жырланыча суйгенди ол жырланы да...

Жылла, ёмюрле да адамы тилегине къарамай озадыла. Заманны аллай муштухул барыуунда къайсы да кесини жумушун этерге жетиширге керекди. Къартлыкъ келе, жангы жашау да аны алышындыра барады. Алайды жашауу жоругъу. Къаплан да, жашау жолуну ахырына жетгенде, адамларын кесине чакъырып, осуят этерге суйдю. Кесини жашаууну юсюнден айтды, кѣп умутларына алыкъа жетмегенин билдирди.

- Ай, медет, жашау а не терк кетип къалды. Мени жашлыгъым бусагъатда биргеме болса эди, - деп ахтынды.

- Не этеренг, аппа? - деп соргъан туудукъчугъу, анга къарап, тынгысыз болду. Бир кесек да тынгылап туруп, айтды:

- Черек аузунда, Уллу Малкъарны тийресинде букъдурулгъан Тайпокъ къазанны излерем, - деп ышарды.

- Ол а неди? – деп, төгерегине жыйылып турганла сейирсинип сордула.

- Мен эшитгенге кёре, Тайпокъ къазан Малкъарны бийлери Абайланы арбазларында турганды. Ол окъладан ишленген, бек уллу зат болганды. Бирле айтадыла анда къойланы жуундуруп тургандыла деп, бирле аны юй керекле этерге кесип алгандыла дейдиле. Дагъыда башхаладан эшитгениме кёре уа, аны элтип, къаяла ичинде бир таша жерде букъдургандыла. Ол билгичлиги болган сауут эди. Хаким адамла айтханнга кёре, аны тапхан кишиге да керек тойюлдо, не ючюн десенг, ол табылганлай, къыяма айланьргъа боллукъду деген оюм барды. Ма алайды, жанымы къыйырлары. Мен а, жаш, къарыулу да болуп, кесими аны бла сынаргъа сую эдим, - дей, хапарын бошады. Анга тынгылагъанла сейир этип, не сагъыш этерге билмей, кёпге дери турдула.

Къаплан ёлор ауруундан ауругъанын ангылап, жашларын къатындан кетмезлерин тиледи. Алагъа ахыр сёзюн айтырыгъын айтды. Бир жол, гитче жашына айланып, кёзюне къарап да бир турду, сора жашым, халынг, сыфатынг бла да кесиме бегирек ушайса, жашауунг магъаналы, ыспаслы болсун, - деди. – Жашы, уяларакъ да болуп:

- Атам, сени уялтырча бир аманлыкъ зат не кесим, не туудукъла этмезле деп ышанама, - деди. Сора Къаплан, барысына да айланып:

- Мени къадарым энчи болганды, барыгъыз да аны иги билесиз, - деди.- Сизден бек тилеригим ауалда жатхан жерим энчи болсун. Жаным, саным да анда тынчайырча, төгереке да андан, бийигирекден къарап турургъа суюме, ахыр тилегими сизден жашырмайма. Мен жатхан жерни аллы бла озгъан жолоучула: «Бу къабыр кимникиди?» - дей, ахшы тилекле этерча, таныгъанла уа ызымдан ахшылыкъла айтырча. Жаннет эшикле ачылсынла Хажиге деп, юйлерине алай къайтсала суюме, - деп, хар бирини кёзюне да энчи къарады. Не кёрюрге сую болур эди кесинден артха къойгъан туудукъларына къанындан-жанындан? Алагъа тогъуз атагъа дери тилеген тилегим толсунму деди, огъесе жашауугъуз ачыусуз кетсинми деди - ким билсин? Алай бир зат ачыкъды, Жазаны сыры ненча ёмюр ёте эсе да, сыйлыды, алгъышлыды, кеплиди. . .

Ол болду Хажини - Жазаланы Къапланни осуяты. Дуниясын алышханда, аны осуятын анга къарагъанла ол айтханча этдиле. Жаннетде жат деп, дууала окъдула.

Ахыр сёзю орунуна

Бу чыгъарма, Шауайланы Дауут хажи жазгъан «Жазаланы Дауутну тауруху» деген поэмасына кёре жазылганды. Ол поэманы хапарын проза халда къолубуздан келгенча бергенбиз. Дауут хажини битеу жазылган чыгъармалары бюгюннге дери сакъланса эдиле, бизни тилибизни, тарыхыбызны байлыгъына уллу миллетле сукъланырыкъ болур эдиле. Алай, не медет, халкъыбызны къадарыча болганды аны чыгъармачылыкъ жолуну ызы да. Бизни къолубузда къалгъаны аз эсе да, ол окъуна бизни бек ёхтемлендиреди. Аны тийишли тинтип къарасакъ, ол литература дуниягъа кенг ачыллыкъ эшик боллугъуна ишегибиз жокъду. Мен, Абайланы Сакинат, аны бешинчи тёлуде туудугъу, аны юсюнден уллу ёхтемлик бла айтама.

Мени миллетими аллай адамы болгъанын аны насыбына санайма. Къайсы миллет да аллай адамларыны юсю бла саулай дуниягъа белгили болады. Биз да, алача, фахмуну магъанасын ачыкълаялгъан тѣлю ёсдюрейик! Шау-айланы Даут хажини ёр жолуна тенг болгъанла аламат ариу, бай тилибизге къуллукъ этсинле! Аны хар назму тизгини келлик тѣлюлеге насийхатды. Билимли адамдан ариу адам болмайды. Биз да, малкъарлыла, къарачайлыла деменгили тюрк тилли къаумну бир бутакъчыгъыбыз. Ненча халкъны тили киреди ол къаумгъа?! Къалай аламатды биз да аны санына киргенибиз. Кѣп назмучусу, алими, жазуучусу, устазы болгъан халкъда фахмуну бийигине жетгенле да кѣп боллукъдула. Аллай иги къадары болсун мени ана тилими!

АНДАН ОГЪУР ХАУА УРАДЫ

«Андан огъур хауа урады, аны къатында эркин со-луйса», - дейдиле аны бла бирге ишлегенле. Бу къыйын заманлада, торленмей, кеслерин алай сакълялгъан адамла жашауну жумушатадыла, адеп-намыс, тинниет, уят-хаят деген ангъламланы ёзегин сакълайдыла.

Иги белгилиди адамны халы юйюрге къуралгъаны. Джаубаланы Юруслан да: «Юсюмде бир иги затым бар эсе, атам бла анамдан, уллу юйюрге къуралгъан халдан болур, эшта. Биз а уллу юйюр эдик - атам, анам, тёрт жаш, юч къыз», - дейди.

Юрусланча ашхы адамланы миллет билирге керекди, башхала да аладан юлгю алырча деп аллангнанма аны юсюнден жазаргъа.

- Мени юсюмден не жазаргъа боллукъду? Не жигитлигим барды? - деп, дагъыда бир кесек сагъыш этип, - алан, башхаланы юсюнденча болмай, кесинги юсюнгден айтмакълыкъ къыйын кёреме, - деп, къызарып, энишге къарайды. - Къой, башха адамла айтсынла, айтыр затлары бар эсе, - деп, баш алыргъа излейди.

Айтыр адамла уа кёпдоле: сойсенг, «Бирлик» элге бар да, хоншулары бла сёлеш, сойсенг, Карачаевск шахарда ол окъугъан школда устазларына, бюгюнда тарыхдан устазы Зыкова Нина Марковна бла, алай болмаса, университетни ректору Тамбийланы Бурханнга, проректорла Алийланы Юсюп бла Пазов Сергейге, неда аны кёпден бери таныгъан устазла педфакдан Баталов Къасайгъа, къарачай-ногъай тиллени кафедрасындан Султанбекова Маржаннга, аны кибики профессорла Къойчу улу Аскербийге, Чанка улу Муратха дагъыда алача кёплеге сор. Ала аны болумлулугъун, билимлигин, тенглик тута билгенин, жууугъуна-тенгине къайгырылулугъун, тутхан ишин да, университетни да къалай суйгенин, башха ашхы адамлыкъ шартларын ачыкълагъан хапарла айтырыкъдыла.

Бюсюреу бла сый берип, суйюп, тамам айтадыла элде аны атасы Ахмат бла анасы Къудайланы Джаухаратны юсюнден да. «Чыртда бир адамгъа аман болма, кимге да хайырынгы тийдирирге кюреш, болуш», - деп юйретгенди атасы. Ахмат элни, жамауатны жашауу бла жашай эди. «Акъыллы, эсли адам эди, элде аны хатери тиймеген болмаз», - дейдиле аны юсюнден бюгюндан да. Бир ёлгенден къалмай эди. Керек жерге айтдырмагъанлай жете эди. Жууукъгъа, хоншугъа къайгырыулу эди. Жарыкъ кёллюлюгю уа! Жырларгъа, тепсерге усталыгъы уа! Ахмат ёлгенли 20 жылдан аслам болса да, аны бюгюндан унутмай турадыла. Аны адамлыкъ шартлары балаларына толу кёчгенди. Ала жамауатны арасында сыйлары бла жашайдыла. Аталарыча, огъурлу, жарашулу адамладыла. Тепсерге, жырларгъа да суюдиле. Энди уа - туудукълары да! Юрусланны бир жашы бла эки къызы барды - ала жыр-тепсеу ансамбльде тепсеп тургъандыла.

Юруслан сабийлерини юсюнден айтыргъа излемейди, ала уа юлгюге тутарча адамладыла. Ючюсю да институтланы къызыл дипломлагъа тауусхандыла, экишер бийик билимлери барды. Келинлерин да ары къошаргъа керекди

- аны да барды эки бийик билими.

Бир кызы шахар собесе, бири университетде (экономика илмуланы кандидаты, доцент) финансла бла экономиканы кафедрасында ишлейдиле. Жашы банкда ишлеп турганды. Бусагытта «Южная транспортная компанияны» баш директоруду. «Ушамагъан жукъмайды дегенлей», юй бийчеси Суююнчланы Зарият да университетни сураг-графика факультетин бошагъан эди, бюгюнлюкте университетни библиотекасында ишлейди. Олсагыттагы институтну махтауу болуп тургъан гимнаст жаш Зариятны биринчи кѳргенлей жаратхан эди да, андан бери биргедиле.

Юруслан ма аллайды - суйген адамларына да, тутхан ишине да, берген сѳзюне да кертилигин сакълап келеди жашауда. Чырт бир адамны юсюнден аман сѳз айтып эштирик туйюлсе – элчилеринден башлап, кюнде-кюню тубеп тургъан адамларына дери - барысыны атларын бюсюреу бла сагынады. Хар бирини юсюнде, ишинде, юйдегисинде кѳуп-кѳуру иги затны кѳреди, махтап, ыразы болуп сѳлешеди. Айырып танытхан шарты – кеси жашауунда не аз да хатерин кѳрген адамына бюсюреуюн кѳурутмайды. «Жашауда адамлыкъ, халаллыкъ кѳпдоле да, ол аны ючюн юзюлмей барады. Мен кесим аны сабийлигимден сынай, бюгюнюме жетдим. Иги адамланы кючюнден, алгъа атлам эте, мурагларым тола келгенме», - дейди.

Класс тамагасы, химиядан устазы Баскаев Константин Евстафьевич аны химик болургъа кызындыра эди. Тарыхдан устазы Зыкова Нина Марковна уа кесини айырма окъугъан сохтасыны тирилиги, тюзлюкно суйгени ючюн юрист болургъа керексе деп тошундоргенлей тура эди. Спортфакга киргенинде уа, андан да кѳлю кылагъан эди.

Юруслан, институтну кызыл дипломгъа бошاپ, 1975 жыл Курджиново-да, артда Медногорск посѳлокта физкультурадан устаз болуп, адетиндеча, кесин саудан берип ишлейди. Тилегенлеринде, КъЧКЪИ-ге гимнастика кафедргъа ассистент болуп келеди. Ол кезиге Юруслан спортну бу тюрлюсюнден мастерге кандидат, талай кере Ставрополь крайны призѳру да болады. Алайдан аскерге чакъырылып, Минск шахарда кѳуллугъун айырмалы толтуруп, ызына къайтады.

- Мен насыбы тутхан адам болурма – къайда жорюсем да, жолумда иги адамла тубегендиле. Ол себепден тынчлыкълы ишлегенме, абынмай, кыйналмай атлагъанма, - дейди Юруслан.

Алай болгъанына не сѳз, ѳзге кесинг да тийишли адам болургъа, адамланы сюерге керексе, аланы жюреклерине жол табар ючюн. Тюз ниетли, таза адамны эслеп кѳоядыла, анга игилик излейдиле. Ма анданды спортфакны деканы Мансуров Исмаил (ѳлгенди, жаннетли болсун) Юрусланны, кѳоймай, физкультурадан Ленинградда П. Ф. Лестгаф атлы кырал институтну аспирантурасыны очно бѳломюне ашыргъаны да.

- Ол болмаса, эсеме келлик туйюл эди ары барыргъа. Аны энчи таньшылыгы болушханды ары кирирге да, - дейди.

Ол кезиге, 1991 жылда, диссертациясын да жазып, Юруслан педагогика илмуланы кандидаты, доцент болады.

Университетни биринчи ректору Кѳойчуланы Аскербий да аны жашауунда уллу ыз кѳойгъаннга санайды Юруслан. «Сени тынгысызлыгъынгы, тѳгерегингде жашаугъа сансыз къарай билмегенинги, университетни керти суйгенинги барыбыз да ачык кѳрѳп турабыз. Парторг керекди, кел, ол жумушну кѳолгъа ал», - дегенинде, Юруслан угъай деялмайды. Алай бла Джауба улу юйретуи-

ангылатыу иште атлам этеди. Бир жыл бла жарымны парткомну секретары болуп ишлейди.

Артдан Къойчу улу, Юрусланны юйретиу ишледен проректор этеди. «Эм керекли иш юйретиудю, бу жанындан махтанырча тыйюлбюз. Низам, жорукъ, тизиуюнлюк культураны тамалыдыла. Ол себепден бу маъаналы иште онг къолум бол», - дейди.

Джауба улу кесини шуёху, сыйын кёрген адамы алай айтханында, ишни, учунуп-талпып, къолгъа алады. Хазна къалмай 23 жылны проректорлукъ борчун сый бла толптуруп келеди. Талай ай болады, кесини 60-жыллыкъ юбилейин да белгилеп, университетни алимле советини тежеуоу бла сыйген факультетине - ФФК-гъа - декан болгъанлы.

Илму ишледен ректор, профессор Пазов Сергей Умарович айтхандан, Джауба улу юйретиу жанындан тамата болуп ишлеген жыллада университетде иги жанына бек уллу тюрлениуле болгъандыла.

- Аны бла бирге 30 жылдан артыкъ заманны ишлейме да къатында, кёп тюрлю болумлада, ишледе сынагъанма Юрусланны шуёхлукъ, адамлыкъ, ниет жаны бла. Таза, деменгили, ышангылы адамды. Ол юйретиу ишден биринчи проректор болуп мажаргъан жумушланы кёзге кёргозтген да къыйынды. Юйретиу ишни системасы аякъ юсюне туруп, бегир ючюн ол тамам уллу къыйын салгъанды. Ол, университет бла чекленип къалмай, шахар даражада бардыргъанды жаш тёлню патриотлукъгъа юйретиу ишни. Шахарны битеу жамауат организациялары бла байламлылыкъны кючлю бегитгенди. Ветеранланы шахар советини таматасы Эркенланы Владимир, Къартланы советини таматасы Къобанланы Науруз, Совет Союзу Жигити Ёзденланы Дюгербий, Социалист Урунууну Жигити Шидакъланы Папия дегенча белгили, уллу сыйлары болгъан адамла бла биргелей ненча тюрлю тюбешу бардыргъанды! КъЧР-ни халкъ потэплери Стойюнчланы Азамат, Хубийланы Назир, дагъыда алача адамла бла уа?! Кертиси да, кече-кюн демей, алай ишлегенди десем, чыртда ётюрюкчю боллукъ тыйюлме. Студент турмушну жарашдырыу бла тири кюрешгенди. Аны кючюнден общежитиялада, башха мекамлада, университетни тегерегинде кёз алдагъан айбатлыкъ къуралгъанды, тазалыкъ орналгъанды. Ол загла культураны кюзгюсюдоле. Аллай тазалыкъ, ариулукъ жаш адамланы къой, кимни да низамлы этеди, тизиуюнлюкге юйретеди. . .

Жаш адамла Журтубузну ариулугъун кёре билирлерин излейди Юруслан. «Мингле бла фахмулу суратчыла биргелей кюрешип да къураяллыкъ тыйюлдоле быллай ариулукъну. Ол Аллахны къолу бла этилгенди. Аны кёре билмеген, анга сейирсине билмеген игилик эте да биллик тыйюлдо», - деп юйретеди жаш адамланы. Университетни сыйы кётюрюлген эсе, анда да Юрусланны юлошо барды. Республика, регионал, къырал, жамауат даражалы жумушланы биринден бир жанында къалмагъанды.

Студентлени уллу мероприятиялагъа – Москвада, Санкт-Петербургда, башха уллу шахарлада болгъан гуманитар форумлагъа, тюрлю-тюрлю илму конференциялагъа, фестивальлагъа, студент ишлеге хазырлагъан, элтген, ашыргъан да ол болгъанды. Къалай хазырлагъанын андан ангылагъыз «Машую», «Селигер», «Доммай» эмда башха студент жаш тёлю фестивальладан хар къуруда кёп тюрлю грамотала, грантла алып къайтхандыла университетни студентлери.

Джауба улу унутула тебиреген патриот юйретиуге, бизни халкъланы тиннет къудуретлерин, адет, намыс жорукъларын жакълаугъа, сакълаугъа уллу

магъана береди. Журтну суйюу, аны сыйын бийикде жюрютюу, ата-бабаланы жигитликтери бла ёхтемлениу – барысын оюмлу чальшдырып бардыргъанды юйретиу ишни. Ол ниет бла энчи курсла жарашдыргъанды.

– Мен кесим не эталлыкъ эдим, «жангыз терек юй болмаз» дегенлей? – дейди Юруслан. – Арт 15 жылда университетте башчылыкъ Тамбийланы Бурхан этеди да, аны игилигинден хар ишибиз аллына баргъанды. Хар башламчылыгыбызгъа жакълыкъ этгенди. Проректорла, факультетлени, кафедраланы таматалары Пазов Сергей, Алийланы Юсюп, Эльгайтаров Анатолий, Чанкаланы Мурат, Баталов Къасай, Элкъанланы Аминат, Султанбекова Маржан, Лепшокъланы Хасан - къайсы бирин айтайым – барысыны болушлугъу тийгенди.

Бютеуроссия, халкъла арасы, регионал илму-практика конференциялагъа тири къошулгъанды. 110 чакълы илму статьясы, иши илму, педагогика журналлада, орус, тыш кыраллы тилледе басмалангандыла. Талай китапны авторулу. «Теория спортивной гимнастики» деген окъуу пособиясы уа, РФ-ны Окъуу бла илму министерствосуну тежеюу бла жарашдырылып, экинчи кере да чыкыгъанды, бусагъатда, толтурулуп, тюрленип, ючюнчю кере чыгъаргъа хазырланганды. Юруслан физкультура-чыныкыдырыу, жаш тёлю бла спорт эмда профилактика ишлени бардырыргъа агалгъан съездлеге, конгресслеге, конференциялагъа тири къошулгъанды. Ол темала бла байламлы эки-юч китап чыгъаргъанды.

РФ-ны юйретиу ишледен проректорларыны советини, КъЧР-ни Окъуу бла илму министерствосуну оноуу бла ол илму педагогика, юйретиу, профилактика эмда жамауат ишледе тирилиги ючюн 15 Хурмет грамота эмда диплом бла саугъаланганды. Кеси да «Къарачай-Черкесияны физкультурадан махтаулу къуллукъчусу» деген «РФ-ны баш профессионал окъуудан хурметли къуллукъчусу», дагыда КъЧР-ни башха сыйлы агларын жюрютеди. 2010 жыл вулада юйретиу ишни игилендириуде проблемаланы юсюнден федерал жамауат аралыкны президиумна членнге сайланганды, 2012 жыл а - РФ-ны баш окъуу заведенияларыны юйретиу ишледен проректорларыны советине членнге.

«Мен аны бек акъыллы адамгъа санайма, – дейди филология институтда къарачай-ногъай тиллени кафедрасыны доценти Султанбекланы Маржан. – Керти адамды. Алай айтыргъа толу эркинлигим барды – 40 жылдан артыкъ

болады мен аны таныгъанлы. Университетни бек сыйгенин айырып чертирге излейме. Университет башхаладан артха кьалмаз ючюн жанын берликди. Кеси туугъан, ёсген шахаргъа да алайды. Ариулукъгъа сейирсине, кьууана биледи – студентле да, нёгерлери да алай болсала сюеди. Кёресиз, университетде бу кирсизликни, сыйюмню. Аны кючю бла болгъанды алай. Мамматлыкъла кьурап, кеси кюрекни, сенекни кьолундан тошюрмей, студентлени алларында айланганды. Багушну тазалап, терекле орнатып энчи арбазларында, бачхаларында да кюрешмейдиле аныча алай. Жаш адамлагъа хар неде юлгю болуп турады. Не заманда да жаш тёлнюю арасында, хар ишде, жумушда, эринмей-талмай кюрюйдю. Энчи юлгю уа неден да бек талпындыргъан, тошондорген кючдю. КВН эришиулеми, спортму, концертге кьурауму дейсе, ол ишледе барыбызны да бирикдирип кюрешгенди. Ариулукъну сыйген адам, хаман табийгъатха экскурсияла кьурагъанлай тургъанды. Аллаи адам миллетни байлыгъыды. Айхай- да, бизни да - аны таныгъанланы, тенглени да - байлыгъыды, кючюдю, бизге жашауубузну жасагъан, жарытхан саугъады».

Аныча кёп тенги болгъан адам азды. Тенглик кюрюте билген адамды да, адамла да анга кёре жууап этедиле. Талай минг саналгъан уллу устаз-студент коллективде кьууанч да, бушуу да кёп болады. Аланы барысында да кёрюрге боллукъду аны. Ёлген болса, кеси кетип кьалмай, автобус кьурап, коллективни алып баргъанлай тургъанын, не керек болса да, болушханын чертирге излейме.

Дауур эте, ачыулана билмейди. Басымлыды. «Алан, сен сейирсе, кёремисе бу адамны терсине сёлешгенин? Сен а аны бла алай тёзюмлю сёлеше тураса», - деселе: «Да тёзюмсюзлюк этгенден не барды – не ангьлатырыкъса ангьларгъа сыймегеннге? Мен кюректе ырахатлыкъ келтириучю дарман ичгенме да, аны ючюн тынч турама», - деп кюледди. Алай айтса да, барысы биледиле, жумушакълыгъы, ачыкъ кюрекчилиги бла бирге, кьаты излемли, кесгин принцили, ётлю жаш болгъанын да. Мёхел, кёлсюз болса, ким айтханнга да «оо» деп барса, аллай сыйы уллу, адамлагъа керек адам болмаз эди. Башчы болалмаз эди. Юруслан кюнюн-кечесин университетде ашыргъаны ючюн юйюрюнде лакъырда этедиле анга: «Сен бизники тойюлсе, сен университетникисе», - деп. Энди, жангы кьуллукъгъа салыннганында, бошуракъ боллукъду деп тура эдиле. Не келсин, Юруслан, биягъы адетиндеча, ишине эртте кетип, юйюне кеч кьайтханын кьоялмагъанды. Муратлары кёпдюле: факультетде ишни кеси сыйгенча кьууаргъа, окъууну, окъуу-практика, илму ишлени, юйретиуню даражаларын кётюрюрге излейди. Декан болуп, факультетни босагъасындан атлар-атламаз, жыйылыу бардырып, келир окъуу жылгъа коллективни борчларын белгилегенди.

- Бизни студентле университетни сыйын Россияда, халкыла арасы даражалы эришиуледе да айтдырып келедиле, - дейди Юруслан. – Мындан ары андан да уллу хорламлагъа жетер ючюн не этерге керекди? Кьаллай мадарла бардыла? Ма аны сагъышында кюрешеме. Кюч барды. Устаз коллективде 30 чакълы адам саналады, аладан ючюсю илмуланы докторуду, онбири да кандидатладьла.

Очно бёлюмде 180, заочно бёлюмде да 300-ден аслам студент окъуйду. Факультетде биохимиядан илму-тинтиу лаборатория ачаргъа, компьютер билимни ёсдюрюрге, жангы окъуу пособияла чыгъарыргъа, выпускникле туризм санагъатда да ишлерча гид-инструкторла хазырлагъан школ ачаргъа, спорт залланы керекли инвентарь бла толу мажарыргъа дегенча, кёп тюрлю магъаналы ишлени белгилегенди Джауба улу алдагъы жыллагъа. Эм улу мураты уа заочно магистратураны очногъа бурууду.

Муратлары толлукъларына чыртда сёз жокъду. Нек дегенде, аны уллу талпыуу бютеу къанын-жанын да ишине, адамлагъа уллу сыймеклик толтурадыла. Керти тенглери, аныча сагъыш этген, аны сыйын кёрген адамла бардыла къатында.

- Тенгле, тенгле, - деп сагъышланады. Ненча тенгибиз кетгенди 60 жылгъа да жетмегенлей. Бу къысха жашауда бир бирибизге иги болургъа керекбиз, артдан сокъуранмаз ючюн...

Мудахланады. Негерлери анга, «хаман ёлгенлени сагъынып турма», - деп урушадыла. Ишге, шуёхларыны жетишимлерине къууана биледи. Жылы сёзюн айтыргъа къызгъанмайды. Адамны игисин эслемей къоярыкъ тойюлдо.

Ол халы ючюн илешедиле адамла анга. Адамлыгъы ючюн, жүрек халаллыгъы ючюн. Ийнанадыла, ышанадыла. «Бир адам бир адамгъа зарланыргъа керек тойюлдо, аны къой – сукъланыргъа, мени сартын. Хар адам да кесича керекди бу жашауда – кишиге да къарамай, кеси эталлыкъ ишни этсин. Ол заманда жашау берекетли да, ариу да боллукъду», - дейди.

- Санга былай учунуп ишлерге, кёп иш этерге неди кюч берген? - деп сорама.

- Ишинги сыйсенг, аны этген тынчды. Ишим сейир ишди – бир кюнюм бирине ушамайды. Жаш тёлгое хайырым тийгенин кёрсем, анга жууукъ болгъанымы сеземе. Жаш адамла бла ишлеген адам, мени сартын, неден да алгъа ишленген адам болургъа тийишлиди. Ишленген, халал, тюз адам. Таза ниетли. Алайсыз жаш адамланы (башхаланы да) жүреклерине жол табаллыкъ тойюлсе, алагъа юлго болаллыкъ, аланы ызынгдан элталлыкъ тойюлсе. Дагъыда бир зат: тегерегимдегиле билимли, дуниядан хапарлы, сагъыш, оюм эте билген адамладыла. Ол зат да манга кюч бере болур.

- Айхайда, сыйген ишинг, жумушунг жашаунгу магъанадан, сейирликден толтурадыла. Эринчеклик, эрикмеклик деген осал затланы унуттурадыла. Толу жашау бла жашайса. Сени ангълагъан, кётюргючлюк этген ашхы юйдегинг барды, тенглеринг кёпдюле... Сен кесинги насыплы адамгъа санай болурса?

- «Угъай» десем, Аллахны чамландырырма.

- Баш муратынг?

- Халкъыма, ол мени ёсдюрген, юйретген жамауатыма не игилик эталсам да, кёлгоме жеталлыкъ тойюлдо. Мен жаш адамла бла ишлейме, ма ала не къадар толу, тийишли адамла болур ючюн мындан ары да кючюмю аярыкъ тойюлме.

- Эм баш байлыгъынгга нени санайса?

- Байлыгъым бир тойюлдо, кёпдю. Кёп жамауат ишлеге къатышханма, кёп жерледе университетни жумушлары бла айланганма, ашхы адамлагъа тюбегенме – ол бир байлыгъым, шуёхларым бир байлыгъым. Университетим, сахарым... Юйдегим...

Джаубаланы Ахматны жашы Юрусланны бу жууабындан сора не айтыргъа боллукъду? «Аныча уланла кёп болсунла халкъыбызда!» - дегенден ары къошар зат къалмайды манга.

КАККУШЛАНЫ Хусей.

ДЖАППУЛАНЫ Юсуф

Мудажлыкъ да Жилтин

1

Заманны кьаргъайды инсанны кёбю,
Ахшы жумушну башы бла этмейди.
Жууугъун жаулайды, кьаралып кёгю,
Терсликсиз а бир кюню да кетмейди.

Заманны кеси бузгъанын кёрмейди,
Кир ауузун таза сунуп турады.
Жууугъу бла туз-гыржынны бёлмейди,
Игиликден терсге-терсге бурады.

Аллах берген азчыкьгъа кьууаннганны,
Телиге санап, хыликкя этеди,
Ахча ючюн хыйла жолда баргъанны
Сабийине юлгюге деп кёргюзтеди.

Эринчеклиги бир жанындан ашай,
Ачыуун а кьарыусуздан алады,
Жукъ да этмей, сыртындан тюшюп,
Кюнден-кюннге жарлы болуп барады.

Арбазында маскечик кибик юре,
Сюйгенинден башха бир зат да этмей,
Тышында уа чапыракъдан да юрке,
Адам сёзю кьулагына да ётмей.

Жазычугъа, жырчыгъа бла малчыгъа
Ол кьаргъалгъан заман бирча атлайды,
Кёзю кьарап жашау сюйген алчыгъа,
Кьаргъагъан а кьаргъышларын санайды.

2

Эрттенликден жарыкъ кёрюнеди кюн,
Кёк чууакъды, анга салам береме,
Терезе тюбюне кьоннган кёгюрчюн
Жол кёргюзтдю да, жолгъа тебирейме.

Ол келтирсин огъурлу адамгъа,
Дуниягъа ахшы хапар айтырча,
Тенг болурча хар сёзю тузгъа,
Хар игиликге игилик къайтырча.

Чыгъып бараса бюгюн юйюнгден узакъ,
Атын аман бла айтдыргъан бир тынчды,
Иги бла айтдыргъан а бир бек кыйынды,
Сау жашауум жетмезине къарайым!»

3

Къарайма да, хар адамны жарсыуу
Ахчадады, байлыкъдады аурууу.
Мюлк болса - болгъан сунады къарыуу,
Кёкден тюшюп келгенча уа - барыуу.

Жазыкъ адам сунады кесин жарлы,
Насыпдан толуп турса да кёз аллы.
Жетишмейди - термиледи алтыннга,
Накбутлагъа, парча кийген къатыннга.

Алайчыгъы болуп къалады алдаулу,
Кёзбаучула айтханлыкъгъа махтауну.
Байлыкъ ёсюп баргъанлыкъгъа, кёрюнюр
Аз болгъанча, чомартлыгъынг да ёлюр.

Не кёрсем да, базама адамлыкъгъа,
Тилин къапсын сый берген артыкълыкъгъа.
Жер башында манга насып - жашагъан,
Анам биширген гыржынны ашагъан.

4

Дунияны иги заманларындан,
Адамлыкъны, кишиликти атындан
Жугъутурча, бийиклеге базаына,
Атлы барады, къарамайды ызына!

Акъ башлыгъы кюнде онгуп, саргъалып,
 Жамычысы къарадан да къаралып,
 Арымайды, ахшылыкъгъа тартына,
 Атлы барады, къарамайды артына!

Къууанады кёлю бийик таулагъа,
 Жюрегин алдырмайды ол къаугъагъа.
 Шорха сууну тынгылайды жырына,
 Атлы барады, къарамайды ызына!

Ийнанмайды халкъ къуруп баргъанына,
 Тилин, тинин унутуп къойгъанына.
 Тау элине жолну тутуп, кызына,
 Атлы барады, къарамайды ызына!

5

Ингир алада тюшеди эсиме
 Къарт аппам бла туудукъла олтургъаны,
 Ол къойнуна кысып бизни кесине,
 Нартланы жомакъларын окъугъаны.

Къулакъланы салындырып тынгылай,
 Кёзлерибиз жулдузлача жылтырай,
 Сагъышлада нартлада жашайбыз,
 Батырла бла жортууулгъа атлайбыз.

Шош, къужурсуз ауазы огъур къартны
 Кёпюр бола эди нартлагъа бизден.
 Эсибизде тутайкъ ма бу шартны,
 Хар аппа да хапаргъа болсун ётгюр.

Аппала, сабийлеге жомакъ айтсагъыз,
 Таурухладан келген киби кёрюнюрсюз.
 Ёмюрлеге къала туруп атыгъыз,
 Жашау ма ол заманда береди нюр.

6

Чыгъышдан батышха кюнюм кетгинчи,
 Эрттенликден ашхам ингир келгинчи,
 Дууа окъуй, тилегиме жолугъа,
 Ол салыр деп сен ариуну тюз жолгъа.

Жарыкыгъа къарангы жууап бергинчи,
Толу ай тау башына келгинчи,
Хур сыфатынг турады кёз аллымда,
Минги-Тауда тургъанча къар.

Басхан суу Итил кибик ёсгюнчю,
Чолпан жулдуз кёкден жерге тюшгюнчю,
Турлукъса сен жашап мени жүрегимде,
Сый тургъанча тау халкымы жеринде.

Аналарын балалары сёкгюнчю,
Къарнашла бир бир къанын тёкгюнчю,
Сюерикме сени жазыу бергенлей,
Кюмюш айы алтын кюнню кёргенлей!

7

Туугъан жеримден узакъда
Мен жашайма, жаныуарча, тузакъда,
Турама мутхуз ара сахарда,
Жаным а къалды айбат Басхан тарда.

Бир терк барады бу сахарда заман,
Тапмайды киши бу болумдан дарман,
Аны ючюндю къарангы кюнлерим,
Къууанчсызды, насыпсызды кёзлерим.

Аллай къарангы кюнлени биринде
Кёкден тюшген кюн жилтинни эслейме,
Андан бери, мудахлыкыгъа киргенде,
Сени жарык кёзлеринги излейме!

УЛЛУ ЖАЗЫУЧУНУ УЛЛУ ЖАШЫРЫНЫ

Закийле бла акыйлманла эркин тюбеген орус поэзияда эки чыракъ, эки жулдуз жарыгъанлай турадыла: кюндюз – А.С. Пушкин, кече – М.Ю.Лермонтов. Экиси да, аламаг билим алып, акъсюекледен чыгып, чыгъармачылыкда фахмулары кюч – къарыу алып, алыкка да жазыу иште уллу жетишимле болдурурла деп сакълап тургъанлай, аралары узакъ болмай, бирча кетедиле жашаудан. Андан бери ёмюрден артыкъ ётгенликге, биз алагъа сый – намыс бергенибизни къоймайбыз.

Кавказда быллай таурух жюрююдю: таулула атны юсюнде орус шайырыны кёрселе, ушкокларын башха жаныны буруп болгъандыла. Жашау а къужур къадар хазырлагъанды анга. Уруш аулакълада окъдан сакъланган аскерчи нёгерини къолундан, ол атдыргъан окъдан жоюлгъанды. Россейде узакъ акыйллы болмагъан, фахмусуз мартыновла не заманда да эркин болгъандыла. Ала бюгюнда арабаздадыла, бюгюн да керохларын жерлегенлей турадыла, шёндюгю жалгъан патриотланы санларына кирип, Лермонтовну чыгъармачылыгына ревизия этгенлей, «Прощай, немытая Россия...» деген назмуну ол жазмагъанды деп...

Насыпха, бизни къырал къуру федеральный ара тройюлдю, аны санына Шимал Кавказ да киреди. Бизге, мында жашагъанлагъа, Михаил Лермонтов – энчиди. Аны себепли А.- П.Салаватов атлы Къумукъ къырал музыка – драма театр, жазыучуну юбилейине атап, аны «Бэла» деген повестини премьерасына чыкыргъаны анга шагъат этеди, ол къалай къууандыргъанды!

«Герой нашего времени» режиссёр сахнагъа кёчюреме деп муратланса, бек къыйын чыгъармады, бютюнда аны биринчи кесеге. 1966 жылда чыкыгъанды экраннга ол атлы фильм. Белгили кинорежиссёр Станислав Ростоцкий окъуна анга кёре фильминде муратына жеталмагъанды. Андан сора бу чыгъармагъа эсин озгъан ёмюрню бек фахмулу режиссёрларындан бири Анатолий Эфрос бургъанды. Ол, баям, аны алайлыгын сезип, повестьни «Княжна Мэри» деген бёлюмюн алгъанды «Страницы журнала Печорина» деген атлы спектаклини ёзегине.

Биз андан ыспас этебиз Дагъыстан Республиканы искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу, режиссёр Осман Ибрагимовну таукеллигине – «Бэланы» салыргъа базыннганына.

Аны сюжет ызы барыбызны да эсибиздеди. Кавказда уруш баргъан кезиуде орус офицер андагъы князладан бирини къызын жаратады. Байлыгын къызгъанмай, къолунда болгъан эркинлик бла да хайырланып, ол муратына жетеди. Бэла аны юйюне келген бла анга суууйду, къыз жашаудан ажымлы

кетеди...

Хапар узун туююлду. Жолоучулукта жюрютген дефтердеча жазылганды. Бу ишлени барыны юсюнден да Кавказда болган адамны айтыуу бла билебиз. Мынга кыатышханланы кылыкылары, аланы бир бири бла селешгенлери, араларында болум да хар бирини юсюнден бир энчи халны, шартны ачыклайдыла. Ала бары да бир тюрлю схема бла жазылгандыла. Хазна диалогла да жокдула. Алай бир уллу жашырын барды бу чыгырмада: «Бэла» бла байламлыды ол да. Кимди Бэла? Кыайсы халкыны кыаны жюрююдю аны тамырларында? Кыайсы халкыны кызыды ол?

Лермонтов бир ненча кере анга черкешенка дейди. Алай эсе, адыгыды. Алай аны кыарындашына уа татарлы жашчык дейди, тюрк тилли миллетден болганын билдире. Печорин кыыз бла селеширча, татар тилли тиширыуну чакырады. Бэлагы «моя джанечка» деп, аriu айтады. «Дж» кыарачай тилде жюрююдю, алай эсе, кыарачайлымыды ол? Мындагы иш а чеченлилени жерлеринде болады. Лермонтов Печоринни чеченлилени окылары эрикдиргенлерин билдиреди. Бэла, баям, кыумукълуду, нек дегенде, ала бла чеченлиле бюгюн да кyonшулукта жашап, кыыз берип, кыыз алып турадыла.

Орус офицерле таулада жашаган халкыланы барына да черкесле дегендиле. Патчакны аскери Кавказга киргинчи, мында тюрк тилледен бири бек эркин жюрюгенди. Лермонтов 1837 жылда шуёху Раевскийге бошдан жазмаганды былай: «Татар тилге юйренип башлаганма. Ол мында, Азияда да бек керекди, француз тил Европадача...»

Бу кыатышлык Бэланы миллети ким болур деген сорууну туудурганды. Мени оюмуна кёре уа, Кыара эм Каспий тенгизлени араларында жашаган халкыла бары да аны кесиникине санарга боллукдула. Бэла – жыйымдык сыфатды. Аны кыадары – битету Кавказны кыадарыды, ачыууду. Печорин битету огъурсуз Россейни кыужур сыфатыча.

Режиссёр Осман Ибрагимов драматургия жаны бла быллай дыккы, даулу материалны алып, кыумукылу кызыны юсюнден салганды оюнну, кесине нёгерге тюзлюкню сайлап. Художник не заманда да тюздю, ол башлаган иш хар заманда муратына жетмесе да. Ибрагимов башлаган эксперимент жетишимли бошалганды, аны себепли режиссёр эки кере да тюздю.

Бюгюнлюкде театрда жангы ызла излеп кюрешгенликге, К. С. Станиславский айтхан оюнну баш муратын (сверхзадача) алыкы андан кетерирге кишини кьолундан келмегенди. Режиссёр Лермонтовну «Бэласында» эки тюрлю дуняаны демлешгенлерин кёргозтеди, сахнада аланы экисинден да ахырысы бла да бир бирге ушамаган адамладыла. Аланы бир бири бла байламлыкларында, узаклыкларында ачыкланады оюнну баш мураты, ёзеге да олду.

Нечик ушамайдыла ала бирге. Таулу кыыз - Аллах кыууанчха бла насыпха деп жаратхан жан эм орус офицер – башха дуняаны, кыара кюнчо келечиси. Ол тууганындан да кьартды, Гольштейн – Готторп – Романовланы кыарысузгы айланган, эскилигин жашыралмаган империяларыны офицери. Андан болур, театрны труппасында фахмулу жаш актёрла бола турганлай, режиссёр бу рольну жашауну кёрген Имамитдин Акаутди-

новха бергени. Дагъыстан Республиканы халкъ артисти ролон алакат кыраганды. Аны Печорини ариуду, сыйдамды, кесине эс бурдурады, алай ол – ёмюрлюк огъурсузлукъну сыфатыды. Сыйлы китаплада айтылган Ибилис кибикди, ачыкъ жюрекли, хыйласыз жанланы, ол санда Бэланы да алдайды, атасын кыюуп кетерча этеди, Азамат – уручу болады, Казбич а адам ёлтюреди.

Эрикгенин кетерирге деп, ойнап, Печорин бир ненча адамны жоуп кыймай, тегерегинде хаух дуняны да бузады, кеси ары да киргинчи. Огъесе ары кирирге сыймегенмиди? Ол 19 ёмюрде акъсюеклени арууларындан кыйналады – эрикгенин кыйры сугъаргъа билмейди. «Дикарьланы» араларында жашаргъа тышгенди анга. Благъа Печорин «дикарка» дейди. Баям, алай айтханы бла кесини кыыржюреклигин, андан эниш болгъанын жашырады.

Уруш баргъан кезиуде кыужур ишле эки жанындан да этиледиле. Алай былайда бир затны унутмайыкъ: Россейден келгенле крепостной жашаудан сора жукъ кёрмегендиле, пагчахны айтханына сыйынып тургандыла. Таулула уа ол замандагъы урушну адетлерине, шериатха кёре бардыргандыла жашауларын. Алай эсе, кыйсыды дикарь? Печоринми, огъесе Казбичми? Адам этден тоймагъан, стол артында кесин ариу тутуп, шиш бла, бичакъ бла ашагъанлыкъгъа, адамлыгына кышулмайды да.

Къумукъ театры спектакли байрам, той-оюн бла башланып, бушуулу бошалгъаны бошдан тыйюлдо. Пагчахны аскерини хорлагъанын билдирген акъ байрактларыны орунларына Кавказны бети аны тиширыуларыны жаулыклары бла жабылады.

Кертиди, Печорин бузган дуня алакат тыйюл эди. Ахча кёзлерин жумган, кылыксыз Азамат Каракёзну урлап кетерге хазырды, кырыууна, кючюне базынган Казбич, кыолундагъы кыамасы бла кесини намысын кыоруулап кыймай, дерт жетдирирге да хазырды. Алай болгъанлыкыгъа, Печоринни келгени бла башланадыла бу ажымлы ишле, аны бетинде уа Россейни аскерин кёребиз.

Оюнну узунуна Лермонтовну кесин да анда-мында кёрюне турганы анга энчи магъана бергенди. Аны сахнада болгъаны дайымда сезиледи, бирде сууукъ кыарамы бла тызлюкню излейди, бирде жамауатда болгъан ишлеге ёз оюмун билдиреди. Жамауат а аны унамайды. Аны себепли спектакльни ахырында Мартынов бла дуэль болургъа керекча кёрюнеди. Бурунгу шотландиядан келгенлени туулыклары асыры закый эди.

Оюн динамикасын тас этмейди, Кавказда адетге кёре, жыры, тепсеую да эркин болгъанлыкыгъа. Театрда режиссёрну оюмун сахнада кёргозталлыкъ актёр кыаум жокъ эсе, ол да бузады спектакльни. Къумукълу хунерли

актёрла уа Лермонтовну схемагъа кёре жазылган жигитлерин кеслерини жюрек кючлери, фахмулары бла байыкъландыргъандыла. Бютюнда жаш артистка Камила Гаджиевагъа насыбы тутханды, аны чыгъармачылыкълк жолунда быллай роль жетгени себепли.

Мени оюмуна кёре, Бэланы ары дери Станислав Ростоцкийни фильминде Сильвия Бéroва бла Александр Коттну постановкасында Наталия Григоренко кёргюзтген сыфатла къарыусуздула, алагъа ийналмайма. Баям, аны сылтауу мында да болур: актрисаланы ариулыкълары, фахмулары да азлыкълк этгенди, ала таулуланы жашау турмушларын билмегендиле да. Ала орус литературада болган Кавказдагъы тиширыуну ётюрюк сыфатыны жолу бла баргъандыла. Къалай – алай эсе да, бусагъатха дери биз Бэланы дайымда Печорин айтханны этерге хазыр болган, аны къолунда къарыусуз илляуча кёрюп турганбыз.

Камила Гаджиева ол адетни бузгъанды. Аны Бэласы, Лермонтов жазгъанча, мамырлыкълны сыйген князьны кызыды, социальный жаны бла орус дворянчыкъдан къайда бийикди. Ол сюе билген, сыйгени ючюн бир затдан тохтамазлыкъл, кесине базыннган жаш кызыды. Ол жансыз гинжи туююлдо. Бэла кеси сайлайды къадарын. Былайда къумукълу актрисаны башхалада болмагъан сыймеклигин ачыкълай билгенин чертмей жарамаз. Кавказда ол сезимни ачыкъ айтыргъа жарамагъанын эсге алып, Камила аз амал бла кёргюзтгенди аны.

Казбични ролон ойнаган Темирлан Умаев да башхалагъа ушамагъанды. Ол бандит туююлдо, ангына кертичи аскерчиди. Анга сыйген аты жашауундан, тиширыудан да багълалды. Аны урлап кетип, андан, сыйген Къаракёзюнден ктуруу къалгъанында, адетге кёре, аллай адамны туудургъанны ёлтюреди. Аны ызындан Бэланы да жашауун юзеди. Печориннге кыызгъаныпмы? Ол оюм этгенден, князьны кызы орус офицерни юйюнде бир тюрлю эркинликсиз, тосуча жашайды. Тукълумда аллай бедешликни къан бла жуууп кетерирге боллукълду, Казбич андан чыгъарады къамасын. Бэлагъа уа ол тап амалды. Сау къалса да, аны къадарына сукъланырча туююлдо. Алай бла ол Казбичге ыразыды, орус драматургияны башха сыйген жигитибиз, Лариса Огудалова кибики. Ол да алай ырызы эди Карандышев аны атып ёлтюренинде.

Максим Максимыч (Байсолтан Осаев) алай бош кёллю туююлдо, бу рольну анга дери Алексей Чернов бла Сергей Никоненко суратлагъанлай. Ол битеу жашауун урушлада ётдюрюп барады, Ермоловну аскерчилери этген артыкълыкъланы да кёрюп, алагъа кеси да къатышхан кишиди. Жюрек къатылыкълк бла кючюн, къарыуун кёргюзтюрге сыйгени аны къылыкъларында эсленеди. Лермонтов чыгъармада аллай Максим Максимычни юсюнден айтханды. Казбични юйюнде къонакъда болуп турганлай, биргесине баргъан аскерчиге къонакъбайын керох бла ат деп буйрукъл береди ол.

Азаматны (Ибрагим Атаев) юсюнден алайды-былайды деп айтхан къыйынды: ол кесин тыялмагъан, ариу жашауну кюсеген жашды. Мискин орус аскерчи Митяны сыфатын къурагъан Заур Алиевни къараучу жаратханын къарсла бла билдирип турганды.

Къумукъл театрны жаш тёлуюсю кеслерин атлары белгили актёрла Патимат Керимова, Зухра Маджидова, Асельдер Асельдеров, Зарема Ма-

гомедова, Пахурдин Ихивов, Джалав Бекеев, Магомед Касимов бла бирге сахнада эркин тутханларын да белгилерге керекбиз.

Спектакльни художниги Арслангирей Акавовну ишини юсюнден да энчи айтыргъа тийишлиди. Аны декорациялары, актёрладан бири кибик, алай тап келишгендиле сахнагъа, театрны кючлю труппасын байыкъландыра. Алада энчи кюч сезилгенди.

Лермонтовда болгъан кёксюлдюм-къаралдым кёкню да кёрюрге боллукъ эди аланы башларында.

Премьераны байрамгъа бурулгъаны хахъды. Ары Битеуроссей Лермонтов атлы комитетни сопредседатели, Къабарты-Малкъарны бла Къарачай – Черкесни халкъ поэти Додуланы Аскерни келгени бютюнда жарыкълыкъ бергенди. Оюнну аллында ол, сахнагъа чыгып, Дагъыстанны театрларында ишлеген бир къауум адамгъа Михаил Лермонтовну майдаларын бергенди.

Ахырында бир затха эс буругъа сюеме. Миллет театрны къайсы да халкъыны жашауунда тутхан магъананы унутмайыкъ. Аны сахнасындан биз литература тилни эшитебиз, бурунну жырлагъа тынгылайбыз, тепсеуленни кёребиз, адет-тёреде да сакъланадыла мындагъы оюнлада.

Бусагъатда мен айтырыкъ оюм къужур да кёрюнюр, алай аны билдирмей болмайма. Узакъ орус шахарланы биринде театр жабылгъанлыкыгъа, ол жаланда шахарчыланы къыйнарыкъды. Малкъар, къабарты, ногъай, къумукъ эм башха театрла жабылсала уа, аны бла битеудуния культура бир кесегин тас этерикди. Ала жангыздыла да андан. Аланы сакълап, болушлукъ этиу хар тюз адамны да борчуду. Насыпха, къумукъ театр жашайды, айныйды, мындан ары да анга жетишимле, актёрлагъа – аламаат рольла, художестволу башчысына, РФ-ни халкъ артисти Айгум Айгумовха кюч- къарыу, тюзюм тежейбиз, ала бары да бирден жангы махтаулагъа келтирликдиле.

Александр ПРЯЖНИКОВ.
жазыучу, Кавказны билим беруу,
культура эм бизнес академиясыны
керти члени.

Малкъар тилге Сараккуланы Асият кёчюргенди.

БЕЛГИЛИ КЪАЙСЫННЫ БЕЛГИСИЗ СУРАТЛАРЫ

АТЛАРЫ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУННГА – 75 ЖЫЛ

САРБАШЛАНЫ АЛЁНА. Фахмуну даражасы. <i>Статья</i>	2
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. <i>Роман</i>	28

ПОЭЗИЯ

КАГИЙЛАНЫ НАЗИФА. Боташ улу Адрахман хажи. <i>Сейир оюм</i> ...	104
АСЛАНЛАНЫ НЮРХАН. Бир кюнде. <i>Назмула</i>	125

ПРОЗА

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР. Адамла арасында. <i>Повесть</i>	135
ТЕБУЛАНЫ ДАУУТ. Аргъынла арасында. <i>Эсгеру</i>	162
АБАЙЛАНЫ САКИНАТ. Къыйынлыкъ жолну ахыры. <i>Повесть</i>	166

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

КАККУШЛАНЫ ХУСЕЙ. Андан огъур хауа урады. <i>Статья</i>	203
---	-----

КЪАЛАМ СЫНАУ

ДЖАППУЛАНЫ ЮСУФ. Мудахлыкъда жилтин. <i>Назмула</i>	209
---	-----

САХНА

АЛЕКСАНДР ПРЯЖНИКОВ. Уллу жазыгучуну уллу жашырыны. <i>Статья</i>	213
--	-----

БЕЛГИЛИ КЪАЙСЫННЫ БЕЛГИСИЗ СУРАТЛАРЫ. <i>Сурагла</i> ...	218
--	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (178)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Министерство по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Сдано в набор 29.10.14. Подписано в печать 29. 11. 14. Формат 60 x 90 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 227. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмадыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кѣз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*